

সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ বাস্তৱ চিত্ৰটো ৰূপায়িত হয় সাহিত্য-
শিল্পীৰ কৰ্ম বৈচিত্ৰ্যত। একোটা ভাষা একোটা কালৰ
অবিস্মৰণীয় সাংস্কৃতিক মানচিত্ৰ। প্ৰাকৃত সাহিত্য সংস্কৃত
সাহিত্যৰ পৰৱৰ্তী কালীন ভাৰতীয় সংস্কৃতি-সাধনাৰ
অন্যতম বিকাৰপ্ৰসুত্ৰী প্ৰতিকৃতি। মধ্যযুগীয় ভাৰতীয়
সমাজ-সভ্যতাৰ চিত্ৰধাৰাৰ অধ্যয়নত এইবিধ সাহিত্যৰ
মূল্যায়ন কোনো তুলনাৰেই সীমিত কৰা সম্ভৱ নহয়।
মানৱ সভ্যতাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাত প্ৰাকৃত সাহিত্য এটা
ধূমায়িত কালৰ ভাৰতীয় সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ সম্ভৱ প্ৰদানৰ
অন্যতম নিৰ্ভৰযোগ্য অৱলম্বন। প্ৰাকৃত-সাহিত্যৰ পাতে
পাতে সেই কথা স্বাক্ষৰিত হৈ আছে। কোনো এটা
সংজ্ঞাৰ দ্বাৰা পৰিসীমিত কৰিবলৈ হ'লে প্ৰাকৃত সাহিত্যক
প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত ভাৰতীয় সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠতম
পৰিচয়পঞ্জী বোলাহে শ্ৰেয়।

প্রাকৃত সাহিত্য

৪৭৫৫৫
৬০৫/৮

ডক্টর সত্যেন্দ্রনাথ গোস্বামী

ববীন্দ্রনাথ ঠাকুর অধ্যাপক,

আধুনিক ভারতীয় ভাষা-বিভাগ

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

বাপী প্রকাশ প্রাইভেট লিমিটেড

গাঠশালা গুৱাহাটী কলিকতা

প্রকাশক :

শ্রীঅম্বিকাপদ চৌধুরী

বাণী প্রকাশ প্রাইভেট লিমিটেড

পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১

শাখা :

পাঠশালা, বৰপেটা-৭৮১০২৫

১০ কৈলাস বোস ষ্ট্ৰীট

কলিকতা ৭০০০০৬

পঞ্চম প্রকাশ

২০০৯

শ্রীমতী মন্দিৰা গোস্বামী, এম এ , পি এইচ ডি

বেচ :

নব্বৈ টকা মাথোন

মুদ্রণ :

কালাবল্লাহ

বাজগড় ৰোড, গুৱাহাটী-৩, ফোন : ০৩৬১-২৪৬৩৪৬৯

PRAKRIT SAHITYA :

A book on Prakrit Literature with the learned translation of the Grammar portion of 'An Introduction of Prakrit' by A. C. Woolner being the Second Part of the book by Dr. Satyendranarayan Goswami, M.A., D. Phil (Cal), Rabindranath Tagore Professor, Department of Modern Indian Languages, G.U., Formerly Reader in Deptt. of Assamese, D.U., Ex-Research Scholar of the Govt. of Assam at C.U., Ex-Khaira Research Scholar in Indian Linguistics and Phonetics of Calcutta University and Senior Research Fellow of the University Grants Commission in Assamese Department Gauhati University with a valuable Forward by Prof. Dr. Sukumar Sen, M.A., Ph.D. (Cal), F.A.S., Hd. of the Dept. of Comparative Philology and Khaira Professor of Indian Linguistics & Phonetics, C.U. (retired)

পৰম পূজনীয় শিক্ষাগুরু

অধ্যাপক ডক্টৰ শ্ৰীমান্ত বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা

এম. এ., বি. এল (কেল), পি এইচ ডি (লণ্ডন)

দেৱৰ পৱিত্ৰ স্থিতিত

নিবেদন

সাহিত্য-ধাৰা সমুদ্ৰগামী নদীৰ দৰে প্ৰবাহমান। আবহমান কালৰেপৰা এই ধাৰা প্ৰবাহিত হৈ আহিছে আৰু যুগে যুগে পাৰিপাৰ্শ্বিক সাংস্কৃতিক অবয়বৰ লগত তাল ৰাখি সাহিত্যত্ৰতীসকল অগ্ৰসৰ হৈ আহিছে সেই গতিধাৰাকে আঁকোৱালি লৈ। তাৰ নিমজ্জ স্পৰ্শত আমাৰ মন ৰোমাঞ্চিত, অভিষিদ্ধিত। সেয়ে আৰ্য্যবৰ্ত্তৰ আদিম কালৰেপৰা বৰ্ত্তমান কাললৈকে সাহিত্য ধাৰাৰ লগত পৰিচিত হ'বলৈ আমাৰ এই প্ৰবল উৎসুকতা। অসমীয়া সাহিত্য-প্ৰবাহৰ পূৰ্ণ পৰিচয়ৰ কাৰণে পূৰ্বকালীন ভাষা-সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত জনা দৰকাৰ। আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সাহিত্যালোচনা বা তাৰ অধ্যয়নত প্ৰত্ন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা আৰু মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সাহিত্য-ধাৰাৰ লগত বিশেষভাৱে চিনাকি হোৱা প্ৰয়োজন। মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ যুগটোক ধূলমূলকৈ প্ৰাকৃতৰ যুগ বুলিব পাৰি। এই যুগটোক আদি-মধ্য-শেষ— এই তিনিটা ভূৰত বিভক্ত কৰা হয় যদিও এই তিনি ভূৰৰ সাহিত্যৰ মূল সুৰটো সমধৰ্মী। এই ভূৰবিভাগ সাহিত্যিক লক্ষণৰ ভেটিত নহয়, ভাষাগত বৈশিষ্ট্যৰ ভেটিতহে মূৰ্ত্তমান।

‘পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ’ ভাষা এই মধ্য যুগৰ ভাষাৰ অন্তৰ্গত। এই ভাষাত বচিত সাহিত্যৰ ভঁৰালটোৱো উলাই কবিকলগীয়া নহ'ল, বেচ লকত। এই সম্পৰ্কে উৎসুকতা প্ৰায়বিলাকৰে সমান; কিন্তু অসমীয়া ভাষাত সেই অস্তাৰ পূৰাব পৰা কোনো এখন পুথিয়েই নাই। সেই কথালৈ লক্ষ্য ৰাখিয়েই এই পুথি প্ৰণয়নৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। পুথিৰ শেষত দীঘলীয়া প্ৰত্নপঞ্জীৰ সমাৰোহ কৰাৰ অভিপ্ৰায়ে সেই একেটাই। তদুপৰি অসমীয়াৰ বিশেষকৈ অনাৰ্চ আৰু স্নাতকোত্তৰ পৰীক্ষাৰ্থীসকলে এই যুগৰ ভাষা-সাহিত্য আয়ত্ত কৰা প্ৰয়োজন; কিন্তু বিশ্ববিদ্যালয়ে নিৰ্ধাৰিত কৰি দিয়া এই সম্পৰ্কীয় প্ৰায়বোৰ পুথিয়েই দুৰ্লভ। অন্যান্য ভাষাত দুই-এখন সুলভ সংস্কৰণ পুথি দেখা যায় যদিও সেয়া নিৰ্ভৰযোগ্য নহয়। ফলত ‘অসমীয়া’ৰ অনাৰ্চ আৰু এম. এ.ৰ ক্ষেত্ৰ-ভাটীসকলৰ কাৰণে এই বিষয়টো বিতীৰ্ণিকা যেন হৈ পৰিছে।

প্ৰায় পাঁচ বছৰ আগতে অসমীয়া ভাষাতত্ত্বৰ গৱেষণাৰ কাম আৰম্ভ কৰা সময়ত আমি এনেকুৱা এখন পুথি প্ৰণয়নৰ পৰিকল্পনা হাতত লৈছিলোঁ। এই আঁচনিৰ কথা শুনি পৰম পূজনীয় অধ্যাপক প্ৰয়াত বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱা, এম.এ., বি.এল., পি.এইচ.ডি. দেৱে কিন্তুৰ উপদেশ আৰু পৰামৰ্শৰে আমাক অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। আন্তৰ্জাতিক ব্যাতিসম্পন্ন এই মনীষীজনৰ সেই কথা আজিও মনত পৰে। ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ নালন্দা, ৰাজনীড়, পাৰাপুৰী, বুদ্ধগয়া আদিত পূজাৰ ছুটী কটাবলৈ যোৱা সময়ত তেখেতৰ

সেই উপদেশ মতেই এই পুথিৰ ৰচনাত হাত দিছিলোঁ, কিন্তু আমাৰেই দুৰ্ভাগ্য যে জীৱিতাৱস্থাত তেখেতক আমি কেবল এই পুথিৰ পৰিকল্পনা আৰু তাৰ কিয়দাংশ পাণ্ডুলিপিহে দেখুৱাবলৈ সক্ষম হৈছিলোঁ। তেখেতৰ আজ্ঞা আৰু নিৰ্দেশানুক্রমে তুলনামূলক ভাষাতত্ত্বৰ অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাত ব্ৰতী হ'বলৈ সুযোগ পাইছিলোঁ। সেয়ে তেখেতৰ পৱিত্ৰ স্মৃতিত এই পুথিখন উছৰ্গা কৰা হ'ল।

'প্ৰাকৃত সাহিত্য'ৰ নামকৰণ সম্পৰ্কে এয়াৰ কোৱা উচিত হ'ব। এই পুথিখন তিনিটা সৰু সৰু খণ্ডত সম্পূৰ্ণ : প্ৰথম খণ্ডত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বিশেষকৈ প্ৰাকৃতৰ সংক্ষিপ্ত ইতিবৃত্ত, দ্বিতীয় খণ্ডটোত উলনাৰ ৰচিত 'প্ৰাকৃত উপক্ৰমণিকা'ৰ ব্যাকৰণ অংশৰ অসমীয়া ৰূপান্তৰ আৰু তৃতীয় খণ্ডত গ্ৰন্থপঞ্জীৰে সৈতে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বি.এ. আৰু এম.এ. শ্ৰেণীৰ প্ৰায়বোৰ Selected MIA pieces-ত্বকৈই সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। অবশ্যে দ্বিতীয় খণ্ডত তাৰকাচিহ্ন পাদটীকাৰে কিছুমান নতুন কথাৰ সমাবেশ কৰা হৈছে; সেইবোৰ আচলতে স্বেচ্ছাকৃত সংশোধন নহয়— উলনাৰ পৰবৰ্তীকালীন অধ্যয়ন-গৱেষণা প্ৰদত্ত তথ্যহে। সংস্কৃত বা প্ৰত্ন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা (Old Indo-Aryan Languages) অৰ্থাৎ বৈদিক (Vedic) আৰু সংস্কৃতৰ (Classical Sanskrit) পৰবৰ্তী আৰু আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ (Modern Indo-Aryan Languages) মধ্যবৰ্তী কালছোৱাৰ এই ঠালটোৰ ভাষাক সাধাৰণভাৱে প্ৰাকৃত-ভাষাৰ যুগ বোলা হয়। সেই বাবেই পুথিখনৰ নাম 'মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ইতিবৃত্ত' নাৰাখি চমুকৈ 'প্ৰাকৃত সাহিত্য' ৰখা হ'ল। এই পুথি প্ৰণয়নত সহায়ক হিচাপে লোৱা পুথিবোৰৰ নাম পাদটীকা আৰু গ্ৰন্থপঞ্জীত উল্লেখ কৰা হৈছে। সেইসকল গ্ৰন্থকাৰৰ প্ৰতি আমি অকুণ্ঠচিন্তে ঋণ স্বীকাৰ কৰিলোঁ।

'প্ৰাকৃত সাহিত্য' ৰচনাত বন্ধুবৰ শ্ৰীযুত গুৰুপদ চৌধুৰী দেৱবৰপৰা পোৱা উৎসাহ-উদ্বীপনাৰ কথা আমি পাহৰিব নোৱাৰোঁ। আকৌ, উলনাৰ প্ৰণীত An Introduction to Prakrit-অৰ প্ৰথম সংস্কৰণৰ পুথি এখনৰ যোগান ধৰাৰ উপৰিও প্ৰেছৰ পাণ্ডুলিপি প্ৰস্তুত কৰাত আমাক বিশেষভাৱে সহায় কৰা বাবে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ তুলনামূলক ভাষাতত্ত্বৰ পৰীক্ষাৰ্থীনী শ্ৰীমতী বাণী হোড় আমাৰ বিশেষ ধন্যবাদৰ পাত্ৰী। আন যিসকলৰ দিহা-পৰামৰ্শবদ্ধাৰা আমি উপকৃত আৰু উৎসাহিত হৈছোঁ, যিসকলৰ ভিতৰত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, ড° মহেশ্বৰ নেওগ, শ্ৰীযুত গোলাকচন্দ্ৰ গোস্বামী, ড° মুকুন্দমাধৱ শৰ্মা, ড° প্ৰফুল্লচন্দ্ৰ কটকী, নলবাৰী সংস্কৃত কলেজৰ অধ্যক্ষ পণ্ডিত মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী, কটন কলেজৰ অধ্যাপক শ্ৰীযুত কনয়কৃষ্ণ চৌধুৰী, বি. বৰুৱা কলেজৰ অধ্যক্ষ শ্ৰীযুত প্ৰমোদচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য, নলবাৰী কলেজৰ অধ্যাপক শ্ৰীযুত লক্ষীমপুৰ কলেজৰ অধ্যাপিকা শ্ৰীমতী চফিকা

বৰুৱা, শংকৰদেৱ কলেজৰ অধ্যাপক শ্ৰীমান দ্বিজেন্দ্ৰনাথায়ণ গোস্বামী, শ্ৰীযুত প্ৰতাপচন্দ্ৰ গোস্বামী আৰু শ্ৰীযুত কৈলাস শৰ্মা; কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক শ্ৰীযুত প্ৰণবেন্দ্ৰ সিংহ ৰায়, ড° দ্বিজেন্দ্ৰনাথ বসু, ড° সত্যেন্দ্ৰকণ মিশ্ৰ আৰু কলিকতা সংস্কৃত কলেজৰ অধ্যাপক ড° ভক্তিপ্ৰসাদ মল্লিক আদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য। এইখিনিতে উক্ত সুধীকৃষ্ণক শলাগ জনালোঁ।

নিবেদনৰ পূৰ্ণতাৰ কাৰণে আৰু এবাৰ কথা কোৱা প্ৰয়োজন। আমাৰ এই প্ৰাকৃত সাহিত্য ছপা হৈ থকা অৱস্থাতে পুথিখনিৰ আদ্যোপান্ত খৰচি মাৰি চাই কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ তুলনামূলক ভাষাতত্ত্বৰ প্ৰধান অধ্যাপক আৰু ভাৰতীয় ভাষাতত্ত্ব আৰু ধ্বনিবিজ্ঞানৰ খয়ৰা অধ্যাপক হিচাপে সম্ভ্ৰান্তি অবসৰ লাভ কৰা স্বনামধন্য ভাষাতাত্ত্বিক তথা বঙ্গৰ সুসাহিত্যিক ড° সুকুমাৰ সেন এম. এ., পি. এইচ. ডি., এফ.এ.এছ. দেৱে কামৰ প্ৰবল হেঁচাৰ মাজতো সুকণ্ঠা উলিয়াই তোতে খৰ মাৰি এটি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বহুমূলীয়া মন্তব্য আগবঢ়াইছে। তাৰ কাৰণে গুৰুৰ ওচৰত ক্ষণ স্বীকাৰ কৰাৰ বাহিৰে আমাৰ আন উপায় নাই।

সদৌ শেষত পুথিখনিৰ প্ৰকাশৰ দায়িত্ব লৈ খৰধৰকৈ ছপাই উলিওৱাৰ বাবে বাণী প্ৰকাশ মন্দিৰৰ অন্যতম স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীযুত অম্বিকানন্দ চৌধুৰীদেৱৰ শলাগ ল'লোঁ। যিসকল পাঠক-পাঠিকাৰ উদ্দেশ্যে 'প্ৰাকৃত-সাহিত্য' যুগুত কৰা হ'ল সিসকলৰ পৰা সমাদৰ লাভ কৰিলেই আমাৰ জন্মৰ সাৰ্থকতা স্বীকাৰ কৰিব পৰা যাব। লগতে সুধীসকলৰ প্ৰতি অনুৰোধ এয়ে যে ভাষাতত্ত্বৰ চৰ্চাৰ ক্ষেত্ৰত 'প্ৰাকৃত সাহিত্য'ই আমাৰ প্ৰথম প্ৰচেষ্টা। গতিকে ইয়াত দোষ-ভ্ৰুটি থকাটো অস্বাভাৱিক নহয়; তেওঁলোকে ব্যক্তিগতভাৱে সন্তুষ্ট নহ'লেও প্ৰকাশকৰ ৰোগে সিহঁতৰ আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰে যেন। কিয়নো তেতিয়া হ'লে পৰবৰ্তী সংস্কৰণত ইয়াৰ উত্তৰোত্তৰ উন্নতি সাধন কৰিব পৰা যাব।

এই ক্ষুদ্ৰ পুথিখনে প্ৰাকৃত ভাষা-সাহিত্য সম্পৰ্কে অসমীয়া পাঠক-পাঠিকাৰ কৌতূহল উদ্দীপিত কৰক— এয়ে আমাৰ কামনা।

দ্বিতীয় সংস্কৰণ

প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ প্ৰথম সংস্কৰণৰ পুথি বছৰদিনৰ আগতে বজাৰত নাইকিয়া হ'ল। দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ বাবে কাম হাতত লোৱা হ'ল, আৰু লগে লগে বহু বন্ধু-বান্ধৱৰ উপৰিও সুধীজনৰ পৰামৰ্শও মনলৈ আহিল। প্ৰথম সংস্কৰণৰ পুথিখনি ছপা হোৱাৰ পিছতেই এই পৰামৰ্শবোৰ আমাৰ হাতত পৰিছিল। সেই কথালৈ লক্ষ্য ৰাখি পুথিৰ প্ৰথম খণ্ডটোত বহু নতুন কথাৰ অৱতাৰণা কৰা হ'ল; ফলত এই অংশটো পূৰ্বৰ দৃশ্যতকৈয়ো বেছি দীঘলীয়া হ'ল। শিক্ষাৰ্থী আৰু কৌতূহলী ভাষাপ্ৰেমী, পাঠক-পাঠিকা, এই উভয় শ্ৰেণী লোকেই ইয়াৰ দ্বাৰা উপকৃত হ'ব বুলি ধাৰণা হৈছে। পৰৱৰ্তী খণ্ড দুটাটো কিছু কথা সংযোগ কৰাৰ মন গৈছিল, কিন্তু পুথিখনিৰ প্ৰকাশত কিছু অৱলম্বনা কৰিবলগীয়া হোৱা বাবে এইছোৱাৰ সালসলনি নকৰি পুনৰ মুদ্ৰিত কৰা হৈছে। এই খণ্ডৰ নতুন কথা ভালেখিনি সংযোগ কৰা হেতুকে পৰিবৰ্ধিত সংস্কৰণৰূপে প্ৰকাশ কৰা হ'ল। এইবোৰো পুথিখনিৰ প্ৰকাশকৰ দায়িত্ব ল'লে প্ৰবীণ প্ৰতিষ্ঠান বাণী প্ৰকাশে। সেই বাবে এই প্ৰতিষ্ঠানৰ সদৌজনেই আমাৰ ধন্যবাদৰ পাত্ৰ।

প্ৰথম সংস্কৰণৰ দৰে এই পৰিবৰ্ধিত সংস্কৰণটোৱে সহদয় পাঠক-পাঠিকাৰ সমাদৰ লাভ কৰা যেন দেখিলেই আমাৰ শ্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিম।

১৫ আগষ্ট, ১৯৮৫

জীসত্যেন্দ্ৰনাথৰাণ গোস্বামী

তৃতীয় সংস্কৰণ

প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ আগৰ সংস্কৰণৰ কিতাপ বজাৰত দুৰ্লভ হৈ পৰাত সহদয় পাঠক-পাঠিকা, বিশেষকৈ কলেজ আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কেবাজনো অধ্যাপক আৰু গবেষকৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি তৃতীয় সংস্কৰণৰ বাবে পুথিখন যুগুত কৰা হ'ল। এইবোৰো ঠায়ে ঠায়ে কিছু কথা সংশোধন কৰাৰ লগতে ৩য় খণ্ডৰ অন্তৰ্গত কেইটামান নতুন পাঠ সংযোজন কৰা হ'ল। এইবোৰো পুথিখন ছপোৱাৰ দায়িত্ব ল'লে বাণী প্ৰকাশে; ইয়াৰ বাবে প্ৰতিষ্ঠানটিৰ শলাগ লৈছোঁ। পুথিখনিৰে আগৰদৰে পাঠক-পাঠিকাসকলৰ পৰা সমাদৰ লাভ কৰা যেন দেখিলে কৃতাত্ম মানিম।

১৫ জুলাই, ১৯৯৩

জীসত্যেন্দ্ৰনাথৰাণ গোস্বামী

গুৱাহাটী

Foreward

[By Dr Sukumar Sen, M A , Ph D , F A S & Hd of the Dept of Comparative Philology and Khaira Professor of Indian Linguistics and Phonetics, C U (retired)]

A knowledge of Middle Indo-Aryan (Pali and the Prakrits) is very necessary for a proper understanding of the structure of Modern Indo-Aryan Language like Assamese, Bengali, Hindi, Oriya, etc. The M A Course in a modern Indo-Aryan language, therefore, provides for elementary study of Middle Indo-Aryan. But reliable text books on the subject in a modern Indo-Aryan tongue is generally not available. Dr Satyendra Narayan Goswami, M A , D Phil has written the following pages for the benefit of the Assamese students. Dr. Goswami is a linguistcian and I am sure his book will be of immense help to those for whom it is intended.

Sukumar Sen

12.8.65

সূচীপত্র

প্রথম খণ্ড

মধ্য-ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা আৰু সাহিত্য

প্রথম অধ্যায় :	প্রাকৃত সাহিত্য আৰু ভাষা-আবন্তগ	১
দ্বিতীয় অধ্যায় :	প্রাকৃত সাহিত্য	৭
তৃতীয় অধ্যায় :	প্রাকৃত ভাষা	১৪
চতুৰ্থ অধ্যায় :	প্রাকৃত শব্দ-ভাণ্ডাৰ	৩৮

দ্বিতীয় খণ্ড

পাটনি, ৰোমান প্ৰতিলিপি	৪৩
প্ৰথম অধ্যায় : বিষয় নিৰ্দেশ	৪৯
দ্বিতীয় অধ্যায় : প্ৰাকৃত	৫৩
তৃতীয় অধ্যায় : প্ৰাকৃতৰ সাধাৰণ লক্ষণ	৫৬
চতুৰ্থ অধ্যায় : ধ্বনি বিজ্ঞান	৬০
পঞ্চম অধ্যায় : যুক্ত ব্যঞ্জন	৬৭
ষষ্ঠ অধ্যায় : স্বৰ ধ্বনি	৭৪
সপ্তম অধ্যায় : সন্ধি	৮০
অষ্টম অধ্যায় : শব্দৰূপ	৮২
নবম অধ্যায় : ধাতুৰূপ	৯৩
দশম অধ্যায় : প্ৰাকৃতৰ শ্ৰেণীবিভাগ	১০৭
একাদশ অধ্যায় : প্ৰাকৃত সাহিত্য	১২৭

তৃতীয় খণ্ড

পাঠ সংকলন (বি.এ. আৰু এম. এ.)	১৪১
------------------------------	-----

অশোকৰ ধৰ্মনুশাসন, বুদ্ধবিব, অশ্বমাদ-বতি আৰু তিৰু-ধৰ্ম, বুদ্ধ আৰু
 তেওঁৰ পিতা, সুভাষিত, ভাস, কালিদাস, হাল, হেমচন্দ্র, প্রাকৃত পৈজল,
 অগ্নি-বহুগোপ্ত, অজুলীমাল, নিব্বান, ধম্মপদ, বজ্জালগ্গ

প্ৰহপঞ্জী	১৮৯
-----------	-----

প্ৰথম অধ্যায় প্ৰাকৃত সাহিত্য আৰু ভাষা

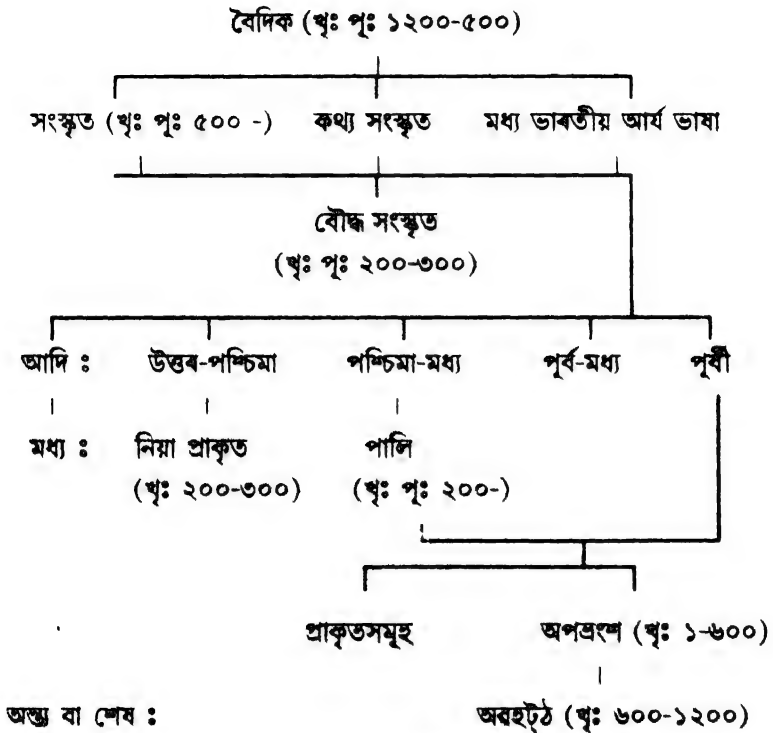
আৰম্ভণ

সমগ্ৰ ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰা তথা ইতিহাস অধ্যয়নত তিনিটা বিশিষ্ট স্তৰ নিৰ্দেশিত হয় : প্ৰত্ন ভাৰতীয় আৰ্য (Old Indo-Aryan), মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য (Middle Indo-Aryan) আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্য (New Indo-Aryan)। বৈদিক ৰচনাৱলী, মহাকাব্যসমূহ, পালিনি-পতঞ্জলিৰ সংস্কৃত ৰচনা আৰু পৰবৰ্তী কালৰ কালিদাস প্ৰমুখ্যে সাহিত্যিকসকলৰ ৰচনা সম্ভাৱে ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰাচীন স্তৰভুক্ত সাহিত্যৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে। এই স্তৰৰ সাহিত্যৰ ভাষা মূলতে বৈদিক আৰু শিষ্টসম্মত সংস্কৃত। দ্বিতীয় স্তৰৰ সাহিত্যৰাজিৰ ভিতৰত বিভিন্ন শিলালিপি তথা অশোকৰ অনুশাসনসমূহ, পালি ভাষাত লিখিত গ্ৰন্থৰাজি, বিভিন্ন নাট্যকৃত ব্যবহৃত প্ৰাকৃত ৰচনাৰাজি, জৈন গ্ৰন্থৰাজি, দোহা-গান-গাথা আদি সামৰি লোৱা হয়। এই কালৰ সাহিত্যৰ ভাষা হ'ল পালি, বিবিধ প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ।^১ ইয়াৰ পৰবৰ্তী স্তৰটোৱেই হ'ল নব্য বা আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা তথা অসমীয়া, বঙালী, হিন্দী, উৰিয়া, মাৰাঠী, ৰাজস্থানী আদি ভাষা-সাহিত্যৰ যুগ। ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ এই ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটো সিঁপিঠিত দিয়াৰ দৰে চিত্ৰৰ সহায়ত সহজে দেখুৱাব পাৰি।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বিকাশ সম্পৰ্কে নানা মুনিৰ নানা মত; কিন্তু এটা কথাত সকলো একমত যে এই কালৰ সাহিত্যৰাজিয়ে প্ৰাকৃত ভাষাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে। বৈদিক ভাষাৰ ৰচনাৱলী লিপিবদ্ধ হৈ অহাৰ পিছতো কথ্যভাষাকোপে বহুকাল ব্যাপি প্ৰচলিত হৈ থকা লৌকিক সংস্কৃত ভাষায়ে সাহিত্যিক মৰ্যাদা পৰিগ্ৰহ কৰিলে, কিন্তু তাৰো এটা অনিষ্টসম্মত অৰ্থাৎ কথিত ৰূপ লোকসমাজৰ মাজত প্ৰচলিত হৈয়ে থাকিল। এনেকুৱা অনিষ্টসম্মত তথা সাধাৰণৰ কথ্যভাষা মূল সংস্কৃতৰ ওপৰতেই

১. ৱিণ্ডা— ৱিণ্ডা ৱিণ্ডা: M. Winterniz, A History of Indian Literature, Vol II. E. Muller: A Short History of the Pali Language and Literature, Dr. S. Sen Bharatiya Sahityar Itihas (in Bg.)

প্রাকৃতৰ অভ্যুদয়। সেই প্রাকৃতেও ক্রমবিকশিত হৈ সাহিত্যিক রূপ প্রাপ্ত হোৱাৰ পিছত লোকসমাজৰ কথিত ভাষাকৈ প্ৰচলিত হৈ থকা অমার্জিত প্রাকৃতৰ পৰিণতিয়েই আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহ।

বিশেষকৈ সংস্কৃত সাহিত্যতো প্রাকৃত ভাষাই স্থান পাই আহিছে। প্ৰখ্যাত কবি-নাট্যকাৰ ভাস আৰু কালিদাসৰ নাটকত প্রাকৃতে বহুখিনি ঠাই অধিকাৰ কৰি আছে। কোনো কোনো পণ্ডিতে 'প্ৰাকৃতং স্নেহভাৱিতম্' আখ্যা দি প্রাকৃত চৰ্চাত বাধা প্ৰদান কৰিলেও বিম্বনাথ কবিরাজ বা ৰাজশেখৰৰ নিচিনা বহু ভাৱী বিশাৰদ কবিসকলে প্রাকৃত চৰ্চাত বিশেষভাবে মনোনিবেশ কৰি গৈছে। সঁচা কথা, সংস্কৃত সাহিত্য অতি ব্যাপক আৰু যথেষ্ট গভীৰ, প্রাকৃত সাহিত্যৰ পৰিসৰ বহু সীমিত। কিন্তু প্রাকৃত ভাষা-সাহিত্য যে সংস্কৃত আৰু আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ মাজত একমাত্ৰ যোগসূত্ৰ সেই কথাও অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। প্রাকৃতৰ জন্ম স্তম্ভে কৰিহে এই নতুন ভাষাবোৰে নিজ

নিজ কপ লৈছে। প্ৰাকৃতৰ গভীৰ অধ্যয়ন নকৰিলে এই ভাষাসমূহৰ পূৰ্ণাঙ্গ অধ্যয়ন অসম্ভৱ। তদুপৰি সংখ্যাত তাকৰ হ'লেও প্ৰাকৃত সাহিত্যও উপভোগ্য সামগ্ৰীৰে সমৃদ্ধ। বিশেষকৈ গীতি-কাব্যৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাকৃতৰ অবিহনা সংস্কৃততকৈ কোনো গুণে কম নহয়।

হালৰ গাহাসঙ্কটসহি প্ৰেমগাথাৰ এক অপূৰ্ব নিদৰ্শন; প্ৰকাশভংগী, সুৰ, মাধুৰ্য, ভাব সম্পদ আৰু স্থানীয় চিত্ৰাংকনৰ পিনৰপৰা ই এখনি উৎকৃষ্ট প্ৰেম-কাব্য। সেই প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিষয়ে 'সৰ্বভাষা-বিচক্ষণ' কবিৰাজ ৰাজশেখৰে^২ এইদৰে কৈছে : "সংস্কৃত-ৰচনা কঠোৰ, প্ৰাকৃত-ৰচনা সুকোমল ; পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত যি পাৰ্থক্য, এই দুই ভাষাৰ মাজতো সেই পাৰ্থক্য।" সংস্কৃত ভাষাত প্ৰাকৃতৰ বিবিধ উপাদান থকাৰ উপৰিও নাট্যত এই ভাষাৰ মাধ্যমেদি ভালেমান চৰিত্ৰই বিকাশ লাভ কৰিছে। সেইবোৰ কাব্যৰ প্ৰকৃত ৰসচ্ছাদনৰ বাবেও প্ৰাকৃত ভাষাৰ অধ্যয়ন কৰা দৰ্কাৰ। আনহাতে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এক বিপুল অংশ অধিকাৰ কৰি আছে বৌদ্ধ আৰু জৈন দৰ্শনে। তাৰ অধিকাংশই প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত বিবিধ ভাষাত লিপিবদ্ধ। প্ৰাকৃত চৰ্চা অবিহনে এই ভাষাসমৃদ্ধ গ্ৰন্থৰাজিৰ প্ৰাকৃত বোধ জানো সম্ভৱ? আনহাতে আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ মূল উপাদান, যেনে— শব্দসম্ভাৰ তত্ত্ব, অৰ্থতৎসম আৰু দেশী প্ৰাকৃতজ শব্দাদিসম্বন্ধা সমৃদ্ধ। এইবোৰৰ প্ৰকৃত ব্যুৎপত্তি আৰু তাৎপৰ্য উদ্ধাৰৰ কাৰণেও প্ৰাকৃতৰ গভীৰ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন। সেইদৰে বৰ্তমান আমি যি জনসাহিত্যৰ কথা কৈছোঁ সেই জনসাহিত্য সংগ্ৰহ আৰু সংৰক্ষণৰ সূচনা বৈদিক যুগতে হৈছিল যদিও প্ৰাকৃত ভাষাতহে সি অধিক স্থায়ীকণ পালে। স্বৰূপাৰ্থত 'লোক-সাহিত্য' নহ'লেও জনসাধাৰণৰ হৰ্ষ-বিবাদ, আশা-আকাংক্ষা, সমাজৰ নানা দিশৰ সন্তোষ প্ৰদানত এই প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ অবদান কম নহয়। প্ৰাকৃত সাহিত্যৰাজিক সমাজৰ সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ লোকৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ নম্ৰা বুলিব পাৰি।^৩ আকৌ প্ৰাচীন শিলালিপিসমূহো প্ৰত্নতত্ত্বৰ এক অমূল্য সম্পদ। বৌদ্ধ আৰু জৈন যুগত লিখিত শিলালিপিৰাজিয়ে সেই সময়ৰ বহু কথাৰ সন্তোষ দিয়ে; কিন্তু এইবোৰৰ ভাষাও প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত ভাষাৰাজি। শিলালিপিৰ আচল পাঠোদ্ধাৰৰ বাবেও প্ৰাকৃত চৰ্চাৰ দৰ্কাৰ। এইদৰে দেখা যায় যে প্ৰাচীন কালৰ ভাৰতীয় সমাজ-ব্যৱস্থা, ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি, দৰ্শন, ধৰ্ম-সংস্কাৰ, শিক্ষা আদি ভালেমান বিষয়ৰ উপৰিও ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বিপুল সাহিত্যৰাজিৰ অধ্যয়নত প্ৰাকৃত ভাষাই বহন কৰি

২ প্ৰকাশ সৰ্বকাক্ষৰকা পাটজবন্ধা বি হেছি সুউমাবো।

পুৰিসহস্ৰিকাৰী ভেত্তিঅহিহত্তবং তেত্তিঅহিহত্তবং ৮।।

কপুৰ্যজবী, ১৪ কৰনিকভব : কাকলেশ্বৰ

অন্য মূল্যবান সা-সম্ভাৰৰ কথা কোনেও অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে।^৪ চমু কথাত, মধ্যযুগৰ প্ৰাকৃত ভাষাই ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ইতিহাসত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈ আহিছে বুলিব পাৰি। সেয়ে প্ৰাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ অধ্যয়ন অতি অপৰিহাৰ্য।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সমগ্ৰ ৰচনা সম্ভাৰৰ সাহিত্যিক ঐতিহ্য আৰু তাৰ সৌন্দৰ্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিবলৈ গ'লে আমাৰ দৃষ্টিত এইটো কথা স্পষ্ট হৈ উঠে যে ভাৰতীয় আৰ্য বা সাধাৰণভাৱে সংস্কৃত আৰু মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য বা তথাকথিত প্ৰাকৃত ভাষাৰ সাহিত্যৰ মাজত এটা পাৰস্পৰিক প্ৰভাৱ বিদ্যমান। সংস্কৃতেই প্ৰাকৃতৰ মূল যদিও প্ৰাকৃতৰ পূৰ্ণ বিকাশে সংস্কৃতক পংগু কৰিবলৈ সক্ষম নহ'ল। তাৰ ঘাই কাৰণ সম্ভৱতঃ পণ্ডিতসমাজৰ সংস্কৃতৰ প্ৰতি পক্ষপাতিতা আৰু প্ৰাকৃতৰ প্ৰতি উদাসীনতা। এইখিনিতে এঘাৰ কথা উল্লেখ কৰা দৰ্কাৰ যে সংস্কৃত বুলিলে OIA অৰ্থাৎ বৈদিক (Vedic) আৰু পাণিনি-পতঞ্জলিৰ সংস্কৃত (Classical Sanskrit) উভয়কে সামৰি লোৱা হয়। গতিকে সংস্কৃতৰ বিকাশ বুলিলে পাণিনি-পতঞ্জলিৰ সংস্কৃত বুলি ভবাটো ভ্ৰমসংকুল ভিন্ন আন একো নহয়, বা সেই সংস্কৃতৰ পৰাই প্ৰাকৃতৰ বিকাশ বোলাও সমীচীন নহয়। অবশ্যে এইটো কথাত অকণো সন্দেহ নাই যে প্ৰাকৃত ব্যাকৰণকাৰসকলে সংস্কৃত বৈয়াকৰণিকসকলৰপৰা ব্যাকৰণ প্ৰণয়ন কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা পাইছিল। তেওঁলোকৰ ব্যাকৰণৰ অৱলম্বনত প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিছিল কাৰণেই তাৰ ভাষা আছিল সংস্কৃত আৰু গঠন (structure) বা ব্যাখ্যাৰীতি (explanation) আছিল সংস্কৃতগাৰ্হী।^৫ এই যুগৰ সাহিত্যসমূহৰ আলোচনাৰ সুবিধাৰ্থে সাহিত্যিক লক্ষ্যলৈ লক্ষ্য ৰাখি সমস্ত ৰচনাৰাজি থূলমূলকৈ নিম্নপ্ৰদত্তৰূপে শ্ৰেণীবিভাগ কৰি ল'ব পাৰি :—

(১) ধৰ্মমূলক প্ৰাকৃত (Religious Prakrit)— দক্ষিণাঞ্চলৰ হীনযানী বৌদ্ধসকলৰ পালি, প্ৰাচীন জৈনসূত্ৰৰ ভাষা অৰ্থাৎ আৰ্য-প্ৰাকৃত বা অৰ্ধমাগধী, জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী, জৈন শৌৰসেনী আৰু জৈন আখ্যানমূলক ৰচনাৰ অপভ্ৰংশ ভাষা।

(২) সাহিত্যিক প্ৰাকৃত (Literary Prakrit)— মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, মাগধী, পৈশাচী, অপভ্ৰংশ আৰু অন্যান্য উপভাষাসমূহ।

৪ বসন্তকুমাৰ চট্টোপাধ্যায় সম্পাদিত 'কক্কটি প্ৰশ্নিত প্ৰাকৃত প্ৰকাশ'।

৫ দৃষ্টব্য — পুথিৰ একাদশ অধ্যায় ; R. Pischel *Grammatik der Prakrit-Sprachen* . W. Geiger . *Pali Literature and Sprachen* . I. J. S. Taraporewalla *Elements of the Science of Language* . S. M. Katre , *Prakrit Languages and their Contributions to Indian Culture* S. K. Chatterji ; *Origin and Developments of the Bengali Language* . S. Sen *Comparative Grammar of the Middle Indo-Aryan*

(৩) নাটকীয় প্ৰাকৃত (Dramatic Prakrit)— মাহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, মাগধী আৰু তাৰ উপভাষাসমূহ প্ৰাচীন অৰ্ধমাগধী আৰু ঢলী আদি কেতবোৰ উপভাষা।

(৪) বৈয়াকৰণিকৰ প্ৰাকৃত (Prakrits illustrated by the grammarians)— সংস্কৃত নাটক আৰু প্ৰাকৃত কথা সাহিত্যত প্ৰয়োগ কথা মাহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, মাগধী পৈশাচী, চুলিকা পৈশাচী আৰু অপভ্ৰংশ। প্ৰাকৃত ব্যাকৰণকাৰসকলে তেওঁলোকৰ ব্যাকৰণত উল্লেখ কৰি যোৱা ভাষাসমূহ।

(৫) বহিৰ্ভাৰতীয় প্ৰাকৃত (Extra-Indian Prakrit)— খোটানত খৰোষ্ঠী লিপিত লিখিত প্ৰাকৃত ধৰ্ম্মপদৰ কিছু অংশ আৰু মধ্য এচিয়াত আবিষ্কৃত নিয়া প্ৰাকৃত আৰু খোটানী প্ৰাকৃত।

(৬) অনুশাসনৰ প্ৰাকৃত (Inscriptional Prakrits)— মৌৰ্য অশোক আৰু তেওঁৰ পৰৱৰ্তী কালৰ ব্ৰাহ্মী আৰু খৰোষ্ঠী লিপিত লিখিত শিলালিপি, প্ৰস্তৰলেখ, তাম্ৰলেখ আৰু গুহাৰ অনুশাসনৰ প্ৰাকৃত। এইবোৰ ঘাটীকৈ ভাৰতবৰ্ষ আৰু সিংহলৰ নানা ঠাইত আবিষ্কৃত হৈছে।

(৭) কথা সংস্কৃত (Popular Sanskrit বা Buddhistic Prakrit)— বৌদ্ধ সংস্কৃত, জৈন সংস্কৃত আৰু হিন্দু সংস্কৃত। ইয়াৰ মূলতে হ'ল সংস্কৃতৰ প্ৰাকৃতায়ন (Prakritisisation) আৰু প্ৰাকৃতৰ সংস্কৃতায়ন (Sanskritisisation)। হিন্দুৰ মহাকাব্য, জৈনসকলৰ সংস্কৃত ৰচনা আৰু বৌদ্ধসকলৰ সংস্কৃত ৰচনাত পোৱা প্ৰাকৃত।

এই বিবিধ শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সাহিত্যসমূহৰ ৰচনাকাল সাধাৰণভাবে খৃঃ পূঃ ৬০০ অব্দৰ পৰা খৃঃ ১১০০ অব্দলৈকে নিৰ্ণয় কৰা হয়। আধুনিক আৰ্য ভাষাৰ বিকাশ খৃঃ ১০০০ অব্দ বুলি ধৰা হয় সঁচা, কিন্তু ইয়াৰ পিছতো মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা বিশেষকৈ অপভ্ৰংশ ভাষাত সাহিত্য ৰচিত হৈয়ে আছিল প্ৰায় খৃষ্টাব্দ ১৪০০-অব্দ লৈকে। বিদ্যাপতিক সেইকালৰ কীৰ্ত্তিমান কবি আখ্যা দিব পাৰি।

অনহাতে প্ৰাকৃত সাহিত্যৰাজিৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণত সংস্কৃত সাহিত্যৰ দৰে কেইটামান বিশিষ্ট স্তৰ নিৰ্দেশিত হয়। কেৱল সাহিত্যালোচনাতই কোনো এটা ভাষাৰ পূৰ্ণৰূপ পোৱা নাযায়, তাৰ ভাষাগত তাৎপৰ্য্যোদ্ভাৱিনো দৰ্শকৰ। উল্লিখিত সাহিত্যসমূহৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণত প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশত বাহ্যিক তিনিটা স্তৰ পৰিলক্ষিত হয় : আদি, মধ্য আৰু অন্ত বা শেষ। ব্যাপক অৰ্থত লোৱা প্ৰাকৃতকেই সূক্ষ্মালোচনাত এই তিনি স্তৰত ক্ৰমান্বয়ে পালি, প্ৰাকৃত আৰু অৰ্ধাচীন প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশৰূপে অভিহিত কৰা হয়। অপভ্ৰংশ স্তৰবো একেবাৰে শেষছোৱাত অৱস্থিতি ভাষাকলে সম্ভৱিতি এটা

স্তব নির্দেশিত হৈছে।* এই খণ্ডত সন্নিবিষ্ট পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত প্রাকৃত সাহিত্যসমূহ আৰু তাৰ ভাষান্তৰৰ সংক্ষিপ্ত সমাচাৰৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। তদুপৰি এই খণ্ডত উদ্ধৃতিৰ সমাবেশ নকৰি নিৰ্ভৰযোগ্য গ্ৰন্থাকাৰ আৰু গ্ৰন্থৰ নামহে পাদটীকাত উল্লেখ কৰা হৈছে ; অভিশ্রায় ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ কৌতূহল উদ্দীপিত কৰা। □

দ্বিতীয় অধ্যায় প্রাকৃত সাহিত্য

প্রাকৃতক ব্যাপক গণীভূত কৰি যি সাহিত্যিক নিদৰ্শনৰ সম্ভেদ দিয়া হ'ল তাৰ পৰ্যালোচনা কৰাৰ আগতে কৈ থোৱা ভাল যে এই আলোচনাত সাহিত্যিক মূল্যায়নৰ প্ৰতি মনোযোগ দিবলৈ নগৈ কেবল তাৰ এটা সংক্ষিপ্ত পৰিচয় দিবলৈহে চেষ্টা কৰা হৈছে। বহল বৰ্ণনাৰ কাৰণে Winternitz-অৰ বাহিৰেও ছাত্র-ছাত্রীসকলে নিজে কেইখনমান পুথি অধ্যয়ন কৰা বাঞ্ছনীয়।^১

ধৰ্মমূলক সাহিত্য : পালি ভাষাত ৰচিত বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহ, অৰ্ধমাগধীত ৰচিত প্ৰাচীনতম জৈনসূত্ৰসমূহ, মাহাবাহী-শৌৰসেনী আৰু অপভ্ৰংশত ৰচিত কাহিনীমূলক ৰচনাসমূহ এইবিধ প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত।

বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰধান শাস্ত্ৰ ত্ৰিপিটক (সং. ত্ৰিপিটক—three baskets) তিনত্ৰিপিটক, সুত্তপিটক আৰু অভিধৰ্ম্মপিটক এই তিনি ভাগত বিভক্ত।

তিনত্ৰিপিটক সুত্তবিভঙ্গ, খঙ্কক, পৰিবাৰ তিনিভাগত পূৰ্ণ। সুত্তবিভঙ্গৰো মহাবিভঙ্গ আৰু ভিক্কুনীবিভঙ্গ দুটা শাখা আছে। খঙ্ককৰো সেইদৰে মহাবগ্গ আৰু চুল্লবগ্গ দুটা শাখা আছে। উনেছটা শাখাত বিভক্ত পৰিবাৰ অংশ সিংহলৰপৰা প্ৰচাৰিত হৈছিল। সুত্তপিটক 'পঞ্চনিকায়' অৰ্থাৎ পাঁচটা খণ্ডত সম্পূৰ্ণ; সিয়েই হ'ল দীগম্বনিকায়, মজ্জিম নিকায়, সংযুতনিকায়, অঙ্গুত্তৰনিকায় আৰু খুদ্দনিকায়। ইয়াৰে প্ৰথমৰ চাৰিটা নিকায়ক একেলগে আগম বুলিও কয়। ধম্মপদ, উদন, ইতিবুত্তক, সুত্তনিপাত, বিমানবধু, থেৰগাথা, পেতবধু, জাতক, নিদ্দেশ, বুদ্ধবংস, চৰিয়াপিটক আদি উক্ত খুদ্দনিকায়ৰে অন্তৰ্ভুক্ত। সুত্তপিটক পঞ্চনিকায়ৰ কথা চুল্লবগ্গতো পোৱা যায়; কিন্তু অভিধৰ্ম্মপিটক সম্পৰ্কে চুল্লবগ্গ নিষাভ। অভিধৰ্ম্মপিটকখন ধম্মসঙ্গহি, বিভঙ্গ, কথাবধু, পুণ্ণগলকএএভি, ধাতুকথা, বয়ক আৰু মহাপট্টঠান এই সপ্তখণ্ডত সম্পূৰ্ণ। ইহঁতক একেলগে সত্তপককল বা সপ্তপ্ৰকৰল বুলিও কোৱা হয়।

১ উদ্ধৃতি— B.C. Law A History of Pali Literature Vol I & II. H.R. Kapadia . A History of the Canonical Literature of the Jains A B Keith History of Sanskrit Literature, Dey and Dasgupta History of Sanskrit Literature; S Sen Bharatya Sahityar Itihas (in Bg).

প্ৰাচীনতম অশাস্ত্ৰীয় পালি সাহিত্যৰ ভিতৰত মিলিন্দপঞ্জৰো বিশেষ উল্লেখযোগ্য। দীপবংসপণ্ড এই শ্ৰেণীৰ পুথি। এই কালৰ আন দুখনি লেখত ল'বলগীয়া পুথি হ'ল জাতকটট্ঠকথা আৰু ধম্মপদটট্ঠকথা। বৌদ্ধধৰ্মৰ বুৰঞ্জী আলোচনাৰ বাবে মহাবংস শ্ৰেষ্ঠতম গ্ৰন্থ। ধম্মকক্ক, ধাতুকীৰ্ত্ত, পঞ্জ্ঞেপ্তিশাস্ত্ৰ আদি মূলতে সংস্কৃতত ৰচিত হৈ পালিত অনুদিত হোৱা পুথি। সেইদৰে আন এখনি গুৰুত্বপূৰ্ণ পুথি বৈপুল্লসুত্ত; ই প্ৰাকৃত আৰু সংস্কৃতৰ মিশ্ৰকৰণ দাঙি ধৰে। সম্ভৱতঃ প্ৰাকৃতৰ প্ৰচলন হ্ৰাস হৈ অহাত আৰু সংস্কৃতৰ প্ৰসাৰ বৃদ্ধি হ'ব ধৰা সময়ত কনিষ্কৰ দিনত প্ৰণীত এই পুথিৰ প্ৰাকৃতাংশ সংস্কৃতলৈ অনুদিত হয়। কনিষ্কৰ দিনতে নাগাৰ্জুনে বৌদ্ধমহাযান সম্প্ৰদায়ৰ গ্ৰন্থ সুখাবতীব্যুৎ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ পাছতো ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ পৰিশিষ্ট হিচাপে প্ৰবাদমূলক, ইতিহাসমূলক, ধৰ্মমূলক নানা গ্ৰন্থ পালি ভাষাত ৰচিত হৈছিল। সিবোৰৰ ভিতৰত অনাগতবংস, দীপবংস, মহাবোধিবংস, ভদ্ৰকপ্পাবদান, অৱদানসত্তক, জাতকমালা, বোধিচৰ্য্যাবজ্জাৰ, অশ্বঘোষৰ বুদ্ধচৰিত আদি প্ৰধান। পালিভাষা আৰু সাহিত্যৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু কৰ্ণাস্তৰৰ কালটো খৃঃ পূঃ ৬০০-অৰ পৰা খৃঃ ১২০০-লৈকে বিস্তৃত। ক্ৰমবিকাশৰ এই ধাৰাটো আকৌ পাঁচটা ভৰত বিভক্ত।

প্ৰথম ভৰটো বুদ্ধদেৱৰ জীৱিত কালতেই সমাপ্ত; এইটোক গাথাস্তৰ বুলিব পাৰি। সুস্তনিপাত, থেৰ-থেৰীগাথা আদি এই যুগৰ উল্লেখযোগ্য ৰচনা। এই যুগৰ গাথা আৰু কবিতাৰ বিশেষত্ব হ'ল সমৃদ্ধ বাগ্‌ধাৰা (Idiom), তেজাল প্ৰকাশভংগী আৰু প্ৰয়োগবীতিৰ প্ৰাচীনতা। দ্বিতীয় ভৰৰ ৰচনাৰ ভিতৰত পৰে, 'উদান, ইতিবৃক্ক', কিছুমান কথোপকথন আৰু কিছুমান 'সুত্ত'। এই ভৰৰ ৰচনা সৰল আৰু আগৰ তুলনাত শৃংখলাবদ্ধ তথা সংস্কৃতীয়া। প্ৰথম বৌদ্ধমহামেলৰপৰা দ্বিতীয় বৌদ্ধমহামেললৈকে এই ভৰৰ কাল নিকপিত হয়। দ্বিতীয় বৌদ্ধমহামেলৰ পৰা তৃতীয় বৌদ্ধমহামেললৈকে কল্পিত হয় তৃতীয় ভৰ। এই সময়তে পালি গদ্য আৰু কাব্যৰ পূৰ্ণ পৰিস্ফুৰণ হয়; ভাষা আৰু প্ৰকাশভংগীত ব্যঞ্জন আৰু মাধুৰ্য বিদ্যমান। তদুপৰি এই ভৰৰ প্ৰাকৃত কবিতাসমূহ ঘাইকৈ বৰ্ণনামূলক। বুদ্ধবংস, চৰ্ণাপটিক, জ্ঞপদান এই কালৰ ৰচনা। চতুৰ্থ ভৰৰ আৰম্ভণ খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকাবৰপৰা। এই সময়ৰ সাহিত্য গদ্যপ্ৰধান; ভাষাও অলংকাৰবহুল আৰু সংস্কৃত প্ৰভাৱপূৰ্ণ। মিলিন্দপঞ্জৰো এই সময়ৰ কীৰ্ত্তিস্তম্ব স্বৰূপ। পঞ্চম ভৰ খৃষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ শেষভাগৰপৰা দ্বাদশ শতিকালৈকে বিস্তৃত। বিবিধ ভাষা, অশ্বকথা, ঘটনাবলীৰ সংকলন, সাৰগ্ৰন্থ আদি এই কালৰ প্ৰধান সাহিত্য। সহজ-সৰল ৰচনাভংগী এই ভৰৰ পালি সাহিত্যৰ প্ৰথম প্ৰধান বিশেষত্ব। পালি ভাষাত ৰচিত বিবিধ গ্ৰন্থৰাজিৰ অধিকাংশই ভাৰতৰ বাহিৰত, যেনে—তিব্বত, নেপাল, চীন, শ্যাম, ব্ৰহ্মদেশ, সিংহল আদি দেশত সংৰক্ষিতাৱস্থাত আছে। পালি পণ্ডিতসকলৰ মতে পালি সাহিত্যত

বাস্তবধৰ্মিতা, চমৎকাৰ শব্দ যোজনা আৰু প্ৰকাশভংগীৰ নিৰলংকাৰ আভিজাত্য— এই তিনিটা মহৎ গুণৰ সমাবেশ ঘটিছে।

প্ৰাচীন জৈন সূত্ৰসমূহৰ ভাষা অৰ্ধমাগধী।^১ শ্বেতাশ্বৰী জৈনীসকলৰ পুথিসমূহ নিম্নলিখিত ছভাগত বিভক্ত। (১) ছাদ্ধশ জংগ— আয়াৰ, সূয়গদ, ঠাণ, সমবায়, বিয়াহপণ্ণস্তি, নায়ধম্মকহাও, উবাসগদসাও, অনুত্তবোবহাইঅদসাও, পণ্ণহাবাগব্ণাইম্, বিবাগসূয় আৰু দিট্ঠিবায়া।

(২) ছাদ্ধশ উবজ— উবহাইয়, ঝায়গসেণহজ্জ, জীবাভিগম, পণ্ণকণা, সুবপণ্ণস্তি, জম্মুদ্বিপপল্লস্তি, চন্দপল্লস্তি, নিৰয়াবলিয়াও, কপ্পবচিৎসিয়াও পফিয়াও, পুণ্ণফল্লাও আৰু বণ্ণহিদসাও।

(৩) দসসইণ্ণ— চট্টসকল, ভট্টপৰিয়া, সংথাৰ, আউবপচ্চকথাণ, মহাপচ্চকথাণ, চন্দাবিজ্জায়, গণিবিজ্জা তৎদুলবেয়ালিয়, দেবিন্দখায় আৰু বিবখয়।

(৪) ছেয়সুত্ত— আয়াবদসাও, কপ্প, ববহাব, নিসীহ, মহানিসীহ আৰু পচ্চকপ্প।

(৫) ব্যক্তিগত গ্ৰন্থ— নন্দী আৰু অনুত্তগদাৰা।

(৬) মূলসুত্ত — উত্তৰজ্জায়া বা উত্তৰজ্জায়াণ, দসবেয়ালিয়, আবসসনিজ্জুত্তি আৰু চনিজ্জুত্তি।

জৈন সাহিত্যিকসকলৰ ভিতৰত মহাবীৰৰ শিষ্য ভদ্ৰবাহ আৰু মূলবাহ সৰ্বাপ্ৰণী। ভদ্ৰবাহৰ শিষ্যনিজ্জুত্তি আৰু ভবনিজ্জুত্তি আৰু সেক্ষত্ৰবৰ দসবেয়ালিয় লেখত লবলগীয়া বচনা।

জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী আছিল অশ্বাশ্বীৰ বচনাৰ প্ৰধান ভাষা। বিয়লসুৰিৰ পট্টজ্জবিন্ন, সত্ত্বদাসৰ কসুমবহিষ্টী, হৰিভদ্ৰৰ সমবাইচ্চকল্ল, ধৰ্মদাসৰ উচ্চক্সমাছ, জৈন-মাহাৰাষ্ট্ৰীত প্ৰণীত এই কালৰ উল্লেখযোগ্য পুথি। সমবাইচ্চকহাৰ গদ্যাংশত শৌৰসেনী প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া।

জৈন-শৌৰসেনীত ৰচিত ধৰ্মপুথিৰ ভিতৰত কুম্ভকুম্ভৰ পৰম্বৰাসাৰ প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ। ভট্টকেবাচাৰ্যৰ মূলভাৰ, কাঠিকৈয়খামিনব কঠিকৈয়জেনাপুপেক্কা, কুম্ভকুম্ভৰ ছপ্পাৰুত, সমৱসাব আৰু পচ্চখিকায় জেষ্ঠ গ্ৰন্থ।

অপভ্ৰংশ ভাষাত ধৰ্মপুথি ৰচনা কৰিবলৈ লৈছিল দিগম্বৰী জৈনীসকলে। ভবিসত্তকহা, সনক্কুম্মাৰকবিত্ত, জোইম্বৰ পৰম্পণ্যাস, পুণ্ণদত্তৰ মহাপুজ্জ, জস্হবকবিত্ত, ঝায়কুম্মাকবিত্ত আৰু কলকামবৰ কৰকত্তজবিত্ত, অপভ্ৰংশত প্ৰণীত শাস্ত্ৰীয় পুথি। হেমচন্দ্ৰৰ কুম্মবপ্পল প্ৰজিবোৰে সংস্কৃত আৰু অপভ্ৰংশৰ মিশ্ৰকল লাভি ধৰে।

লক্ষ্মণগণীৰ সুপাহাচৰিয়ম্, শ্ৰীচন্দ্ৰৰ কথাকোশ, হেমবিজয়ৰ কথাবন্ধাকৰ অপভ্ৰংশত ৰচিত উল্লেখযোগ্য পুথি। পূব ভাৰততো অপভ্ৰংশত বৌদ্ধ-সিদ্ধাচাৰ্যসকলে সাহিত্য প্ৰণয়নৰ প্ৰয়াস কৰিছিল; কাণ্হ আৰু সৰহৰ দোহাকোষ তাৰেই স্বাক্ষৰ। বিনীতদেৱৰ মতে বৌদ্ধধৰ্মৰ সন্নিহিত সম্প্ৰদায়ে অপভ্ৰংশ, মহাসাঙিকৰ সম্প্ৰদায়ে প্ৰাকৃত আৰু হুবিৰবাদী সম্প্ৰদায়ে পৈশাচী প্ৰাকৃতকেই পুথি প্ৰণয়নৰ ভাষাকপে লৈছিল।

সাহিত্যিক প্ৰাকৃত : দণ্ডীয়ে সৰ্বোৎকৃষ্ট প্ৰাকৃতকপে মন্তব্য দি যোৱা মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ বিষয়ে প্ৰায়বিলাক ব্যাকৰণতে আলোচনা পোৱা যায়। এই ভাষাত ৰচিত হালৰ সম্ভৱ আৰু জয়বল্লভৰ স্বজ্ঞালগ্ন উল্লেখযোগ্য গীতাকাব্য। লোকসাহিত্যৰ পূৰ্ণ প্ৰভাবযুক্ত বিভিন্ন ছয় প্ৰকাৰ পাঠ প্ৰণালীৰ কাৰণে ইয়াক কোষকাব্য (anthology) বুলি কোৱা হয়। প্ৰবৰসেনৰ বাৰণোৰহো বা দহমুহৰহো বা সেতুৰহু আৰু বপ্পইৰাঅৰ গড়ুৰহো আন দুখন মহাকাব্য। দণ্ডীৰ কাব্যাদৰ্শত প্ৰবৰসেনৰ উল্লেখ বাণভট্টই হৰ্ষচৰিতত প্ৰবৰসেনক উচ্চ প্ৰসংগা কৰা কথাবে স্বীকৃতি দিয়ে। আনন্দৱৰ্ণনৰ ধ্বন্যালোকত এপ্পৰাইঅ প্ৰণীত মহিমলজ্জা আন এখন কাব্যৰ উল্লেখ পোৱা যায়। শৌৰসেনী আৰু মাগধীতো কাব্য প্ৰণয়নৰ অনুমান কৰা হয় যদিও নিদৰ্শনৰ অভাৱ। আনহাতে পৈশাচীত প্ৰণীত গুণাচাৰ বৃহৎকথা প্ৰসিদ্ধ কাব্য; ক্ষেমেস্ত্ৰৰ বৃহৎকথামঞ্জৰী, বুধস্বামীৰ বৃহৎকথাল্লোকসংগ্ৰহ আৰু সোমদেৱৰ কথাসংলগণৰ এই কাব্যৰে তিনিটা সংস্কৃতকপ। জয়কীৰ্ত্তিৰ সীলোৰ-এসমালা আৰু হৰিচন্দ্ৰৰ উপদেশপদ আন দুখন প্ৰাকৃত ল্লোকৰ পুথি। মুনিচন্দ্ৰ সুৰিৰ গাথাকোশ নীতিল্লোকৰ সংগ্ৰহ। সময়সুন্দৰৰ গাথাসংলগীৰ দৰে ভাৰবৈৰাগ্যলতক আন এখন নীতিল্লোকসংগ্ৰহ। অজ্ঞাত লিখকৰ বিখ্যাত পুথি কালকাচাৰ্যকথানক গদ্য আৰু পদ্য মিশ্ৰিত পুথি। সোমচন্দ্ৰৰ কথামহোদধি প্ৰাকৃত আৰু সংস্কৃতমিশ্ৰ ভাষাত ৰচিত পুথি। হেমচন্দ্ৰ বিজয়ৰ কথাবন্ধাকৰ নামৰ আখ্যান প্ৰাকৃত পুথিখনো সংস্কৃত-প্ৰাকৃত মিশ্ৰ ভাষাত ৰচিত। ইয়াৰ গদ্যাংশৰ অধিকাংশৰ ভাষা সংস্কৃত, কিন্তু কাব্যংশ সংস্কৃত, মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত, অপভ্ৰংশ আৰু প্ৰাচীন হিন্দী, প্ৰাচীন গুজৰাটী ভাষাত সম্পূৰ্ণ। হেমচন্দ্ৰ আৰু পৰৱৰ্তী ব্যাকৰণকাৰসকলে উদ্ধৃত কৰা অপভ্ৰংশত ৰচিত গাথাৰ নিচেই তাকৰ্ম্যস্বৰূপে ধৰ্মমূলক। বিখ্যাত দ্যুতকাব্যৰ অনুকৰণত প্ৰণীত জনৈক আকুৰ ৰহমানৰ (অপ. অজহমান) নামত সংলগণৰ (সংলগণৰ) কাব্যৰ ভাষা অৰ্ধাচীন অপভ্ৰংশ। ই এৰনি উৎকৃষ্ট প্ৰেমময় দীপ্ত-কাব্য। ভাষা আৰু ভাষাৰ কোমলতা এই কাব্যৰ বিশেষত্ব।

নাটকীয় প্ৰাকৃত : নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান ভাষা মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী আৰু অৰ্ধমাগধী। সংস্কৃত নাটকত নাৰীৰ গদ্যৰ সংলাপত শৌৰসেনী আৰু গানত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত ব্যৱহৃত হৈ আহিছে। সংস্কৃত নাটকত মাগধী প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰো নোহোৱা নহয়;

কিন্তু তাৰ সংৰক্ষণত প্ৰচুৰ অৱহেলা পৰিলক্ষিত হয়। অৰ্থাৎ সংস্কৃতৰ লগত প্ৰাকৃতৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰৰ কথা ঘোষণা কৰি গৈছে। বিভিন্ন প্ৰাকৃতৰ সমাবেশ কৰা শূদ্ৰকৰ মুচ্ছকটিক সৰ্বোৎকৃষ্ট নাটক। ইয়াত মাগধীৰ অন্তৰ্গত শাক্যী, চাণ্ডালী আদি উপভাষাৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। মুচ্ছকটিকত বিদূষকৰ ভাষা প্ৰাচ্যা, ধীৰকৰ ভাষা আৱন্তী, চন্দনকৰ ভাষা দাক্ষিণাত্য আৰু মাধুৰ্যৰ ভাষা উৰ্ব্বৰী। কালিদাসৰ বিক্ৰমোৎপত্তীৰ ভালেমান গান অপভ্ৰংশত ৰচিত।

প্ৰাকৃত নাটকৰ সংখ্যা নিচেই কম। ৰাজশেখৰৰ কৰ্ণবন্ধৱীয়েই সৰ্বপ্ৰধান। ই দৰাচলতে এখন সটুকহে। ইয়াৰ ভাষা সম্বন্ধে মতভেদ আছে : কোনোৰ মতে আৱন্তী, কোনোৰ মতে শৌৰসেনী আৰু কোনোৰ মতে শৌৰসেনী মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ মিশ্ৰিত ৰূপ। এই ক্ষেত্ৰত Sten Konow-ৰ মন্তব্য মন কৰিবলগীয়া।^১ আৰুৰৰ শাসন কালত জনৈক অজ্ঞাত জৈন কবি ৰচিত নৱসুন্দৰী নামৰ এখন সটুক জাতীয় নাটক পোৱা যায়। নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শনসমূহ খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰপৰা পঞ্চদশ শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত।

বৈয়াকৰণিকৰ প্ৰাকৃত : প্ৰাকৃত ব্যাকৰণকৰসকলৰ ভিতৰত বৰকচিয়েই সৰ্বপ্ৰাচীন; কিন্তু তাৰো আগতে ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ সংক্ষিপ্ত সমাচাৰ পোৱা যায়। পাণিনিৰ নামত পোৱা প্ৰাকৃতলক্ষণ বৰকচিৰ আগৰ ব্যাকৰণ; পিছে, এই পাণিনি সম্পৰ্কে মতভেদ আছে। বৰকচিৰ প্ৰাকৃতপ্ৰকাশ সৰ্বপ্ৰাচীন আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ। প্ৰাকৃত লক্ষণত মাহাৰাষ্ট্ৰী, অৰ্ধমাগধী, জৈনমাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু জৈনশৌৰসেনীৰ ব্যাকৰণ বীতিৰ কৰ্ণা আছে। হেমচন্দ্ৰৰ সংস্কৃতত প্ৰণীত সিদ্ধহেমচন্দ্ৰ লক্ষ্যানুশাসনৰ শেষৰ অধ্যায়টো প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ বিষয়ক। প্ৰাকৃত লক্ষণত উল্লেখ কৰা প্ৰাকৃতৰ বাহিৰেও হেমচন্দ্ৰই চুলিকা পৈশাচী, অপভ্ৰংশ আৰু আৰ্য আন তিনি বিধ প্ৰাকৃতৰ কৰ্ণা দিছে। বসন্তৰাজৰ প্ৰাকৃত সঙ্গীতনী, সদানন্দৰ প্ৰাকৃত সুৰোচিনী, পুনৰ্বোধনৰ প্ৰাকৃতানুশাসন আৰু ৰামশৰ্মন তৰুবাগীশৰ প্ৰাকৃত কল্পতৰু আন চাৰিখন প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ বিষয়ক পুথি। নাৰায়ণ বিদ্যাবিনোদৰ প্ৰাকৃতপাদ, ক্ৰমদিশ্ৰমৰ সংক্ষিপ্তসংগ্ৰহ ভিত্তিত প্ৰণীত প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ। এওঁলোকে হেমচন্দ্ৰই কৰ্ণা কৰা প্ৰাকৃতৰেই ব্যাকৰণ বীতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি গৈছে। মাৰ্কণ্ডেয় কবীত্ৰই প্ৰাকৃতসৰ্বস্বত পোন প্ৰথমে ৰোম প্ৰকাৰ প্ৰাকৃতৰ উল্লেখ কৰে। তেওঁৰ মতে প্ৰাকৃত মূলতঃ চাৰি প্ৰকাৰ : ভাষা, ৰিক্কা, অপভ্ৰংশ আৰু পৈশাচ। মাহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, প্ৰাচ্যা, আৱন্তী, মাগধী (অৰ্ধমাগধী

১. ৱটক— Sten Konow & C.R. Lanman সম্পাদিত *Rajasekhara's Karpura Manjari*. 1963.

ভিন্ন), দাক্ষিণাত্য, বাহ্লীকী উক্ত ভাষাৰ অন্তৰ্গত; শাকাবী, চাণালী, শাবৰী, আতীৰিকী, শাকী (হড়ৰী আৰু দ্ৰাবিড়ী ভিন্ন) বিভাষাৰ অন্তৰ্গত। তেওঁৰ মতে অপভ্ৰংশও সাতাইশ প্ৰকাৰ— তাৰ ভিতৰত নাগৰ, ব্ৰাচড় আৰু উপনাগৰ প্ৰধান। কৈকেয়, শৌৰসেন আৰু পাঞ্চাল পৈশাচৰ কথাও তেওঁ উল্লেখ কৰি গৈছে।

হেমচন্দ্ৰৰ অনুকৰণত ত্ৰিবিধমদেবে প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ (বৃত্তি) প্ৰণয়ন কৰে: সেই একে পৰ্যায়ভূক্ত সিংহৰাজৰ প্ৰাকৃত ৰূপাৱতাৰ আৰু লক্ষ্মীধৰৰ ষড়ভাষা চন্দ্ৰিকা উল্লেখযোগ্য ব্যাকৰণ। অপ্পয়দীক্ষিতৰ প্ৰাকৃত মণিদীপ আৰু শুভচন্দ্ৰৰ শব্দচিন্তামণি আন দুখন উল্লেখযোগ্য ব্যাকৰণ। জনৈক ৰাৱণ প্ৰণীত প্ৰাকৃত কামধেনু বা প্ৰাকৃতলংকেশ্বৰ আৰু কৃষ্ণ-পণ্ডিতৰ প্ৰাকৃত চন্দ্ৰিকাৰ সন্ভেদ পোৱা গৈছে।

এইবোৰৰ বাহিৰেও আৰু কেবাখনো প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ পোৱা যায়। সেইবোৰৰ ভিতৰত সমস্তভদ্ৰৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ, নৰচন্দ্ৰৰ প্ৰাকৃত প্ৰবোধ, বামনাচাৰ্যৰ প্ৰাকৃত চন্দ্ৰিকা, ৰঘুনাথ শৰ্মাৰ প্ৰাকৃতানন্দ, নৰহিংসৰ প্ৰাকৃত প্ৰদীপিকা, ভাম কবিৰ ষড়ভাষা চন্দ্ৰিকা, শ্ৰুতসাগৰৰ ঔদাৰ্যচিন্তামণি, ভোজৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ উল্লেখযোগ্য।

প্ৰাকৃত শব্দসমূহৰ অধ্যয়নৰ কাৰণে হেমচন্দ্ৰৰ দেশীনামমালা আৰু ধনপালৰ পাইয়লক্ষীনামমালা উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ।

বহিৰ্ভাৰতীয় প্ৰাকৃত : ফৰাছী পৰিত্ৰাজক M. Dutreuil De Rhine-য়ে ১৮৯২ খৃষ্টাব্দৰ খেটানৰ গোশ্বজ পৰ্বতৰ কোহমাৰি গুহাৰ পৰা খৰোষ্ঠী বা প্ৰাকৃত ধ্ম্যপদ আৱিষ্কাৰ কৰে। এইবোৰ Dutreuil De Rhine Manuscript ৰূপে পৰিচ্ছত সংৰক্ষিত হৈছে। ৰুচ পণ্ডিত ওল্ডেনবুৰ্গে ফৰাছী পণ্ডিত এমিল ছেণাৰ্টৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰাত তেওঁ তাৰে এটা সংগ্ৰহ সম্পাদনা কৰি উলিয়ায়। কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এছ. মিত্ৰ আৰু বি. এম. বৰুৱাই ইয়াৰ সৰ্বাধুনিক সংস্কৰণ উলিয়ায়। জে. ব্লকে ইয়াৰ ভাষা মূলতে উত্তৰ-পশ্চিমা প্ৰাকৃত বুলি মন্তব্য দিছে। ছাৰ অ'ৰেল ষ্টেইনে চীনা তুৰ্কীস্থানৰপৰা ভালেমান খৰোষ্ঠী প্ৰত্নলেখ আৱিষ্কাৰ কৰে। খেটানৰ 'নিয়া' অঞ্চলত পোৱা বাবে এইবোৰৰ ভাষাক 'নিয়া প্ৰাকৃত' বুলি অভিহিত কৰে। পেছোৱাৰ অঞ্চলৰ প্ৰাকৃতৰ লগত নিয়া প্ৰাকৃতৰ সাদৃশ্য মন কৰিবলগীয়া। সম্ভৱতঃ এই খৰোষ্ঠী অনুশাসনসমূহ আৰু ধ্ম্যপদৰ প্ৰাকৃত সংস্কৰণ উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ পৰা খেটানলৈ নিয়া হৈছিল।

অনুশাসনৰ প্ৰাকৃত : বিভিন্ন অনুশাসনসমূহ যৌৰ্ব অলোক্য মিনত ৰচিত। থূলমূলকৈ এইবোৰ ছত্ৰাগত বিভক্ত : বৃহৎ আৰু ক্ষুদ্ৰ শিলালিপি, বৃহৎ আৰু ক্ষুদ্ৰ প্ৰস্তৰলেখ,

ভক্তলেখ আৰু গুহাৰ অনুশাসন। অঞ্চলানুসাৰে তথা ভাষাৰ ফালৰপৰা ইহঁতক চাৰি শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি : উত্তৰ-পশ্চিমা, পূৰ্বী, পশ্চিমা আৰু দক্ষিণা। উত্তৰ-পশ্চিমাসমূহৰ লিপি খৰোষ্ঠী, আনবোৰ লিপি ব্ৰাহ্মী। অশোকৰ এই প্ৰত্নলেখসমূহে ভাৰতীয় গদ্য-সাহিত্যৰ ইতিহাসত কিছু পৰিমাণে আলোকপাত কৰে। ছাহবাজগড়ী, মানচুহুৰা, গিৰ্ণাৰ, কালসী, ধউলী আদিৰ বিভিন্ন প্ৰত্নলেখসমূহ উল্লেখযোগ্য। অশোকৰ পৰবৰ্তীকালৰ খাৰবেলৰ অনুশাসনসমূহ উল্লেখযোগ্য। উদয়গিৰিৰ হৰ্ষভীতশ্বা শিলালিপিye খাৰবেলৰ ৰাজত্বকালৰ সংক্ষিপ্ত পৰিচয় দিয়ে। ৰামগড়ৰ জোগীয়াৰা গুহালেখ আৰু যোধপুৰৰ ঘটয়ালৰ গুচৰত পোৱা প্ৰত্নলেখ মন কৰিবলগীয়া।

এই কালৰ ভাষা-সাহিত্য অধ্যয়নত সমসাময়িক মুদ্ৰাৰ অধ্যয়ন অপৰিহাৰ্য। মুদ্ৰাসমূহ খোদিত আৰু অনাখোদিত দুই শ্ৰেণীত বিভক্ত। মুদ্ৰালেখত প্ৰাকৃত কাহিনী (Legend) ৰো উল্লেখ পোৱা যায়।

কথ্য-সংস্কৃত : এইবিধ সংস্কৃত শিষ্টসম্মত সংস্কৃতৰেই প্ৰাকৃত মিশ্ৰিত অশিষ্ট ৰূপ। প্ৰাকৃত উপাদান প্ৰচুৰ কাৰণে ইয়াক Popular Sanskrit Dialects ৰূপে অভিহিত কৰা হয়। ই প্ৰধানকৈ তিনিভাগত বিভক্ত : বৌদ্ধসংস্কৃত, জৈনসংস্কৃত আৰু হিন্দু সংস্কৃত। বৌদ্ধসংস্কৃতত ৰচিত সৰ্ব্বমুখ-পুণ্ডৰীক, ললিতবিস্তৰ, জাতকমালা আৰু জৱলানন্দক উল্লেখযোগ্য অৱদান। এইবোৰৰ ভাষা সংস্কৃত মিশ্ৰ প্ৰাকৃত। মাৰ্কিন পণ্ডিত ফ্ৰেডলিন এড্‌গাৰটনে এই ভাষাক Buddhistic Hybrid Sanskrit ৰূপে অভিহিত কৰিছে।^১ জে. নোৱেল সম্পাদিত সুৰ্কৰ্তাসোত্তমাসুত্ৰ ইয়াৰ সৰ্বাধুনিক পাঠ সন্নিবিষ্ট হৈছে। Popular Jain Sanskrit সম্পৰ্কে পোন প্ৰথমে আলোচনা কৰে অধ্যাপক এম. ব্ৰুমফিল্ডে। ড° এ. এন. উপাধ্যো স্বৰাজচৰিত্ৰৰ ভূমিকাত আৰু মূলকবাজ জৈনে চিত্ৰসেন পদ্মাবতী চৰিত্ৰৰ ভূমিকাত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ অন্তৰ্গত এই উপভাষাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। অনন্যহাতে, হিন্দুৰ মহাকাব্য ৰামায়ণ, পুৰাণ আদিয়েই Popular Sanskrit-অৰ সত্ত্বেৰ দিয়ে। মহাকাব্যৰ ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিলে সংস্কৃত ব্যাকৰণ অসিদ্ধ ভালেমান বৈশিষ্ট্য বা উপাদান পোৱা যায়; এনেকুৱা ধৰণৰ উপাদান বা বিশেষত্বসমূহে সেই Popular Sanskrit-অৰেই সত্ত্বেৰ দিয়ে।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহৰ ধূলমূল আলোচনাৰ কাৰণে উপৰি উক্ত সাহিত্য তথা অধুনাপ্ৰাপ্ত সাহিত্যিক ৰচনাবাজিয়েই প্ৰধান অৱলম্বন। এই কালৰ ভালেমান ৰচনা আজিও অনাবিদ্ধত অৱস্থাত ধকাৰ প্ৰমাণ আছে। □

১. ইষ্টক— F Edgerton *Buddhistic Hybrid Sanskrit*, S. Sen *History and Pre-History of Sanskrit, Comparative Grammar of Middle Indo-Aryan*, P 18-19 . S.M Katre *Prakrit Language and their Contribution to Indian Culture*, p 40

তৃতীয় অধ্যায় প্রাকৃত ভাষা

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাকে সাধাৰণভাৱে প্ৰাকৃত আখ্যা দিয়া হয়; কিন্তু প্ৰাকৃতৰ প্ৰাচীনতা সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰিবলৈ হ'লে আমি পশ্চাৎমুখী গতি কৰি বৈদিক যুগলৈ আগুৱাই যাবলৈ বাধ্য হওঁ। বৈদিক মন্ত্ৰ আদি ৰচিত হোৱা কালতে এটা লৌকিক ভাষাৰ অস্তিত্ব আছিল আৰু সেই বৈদিক যুগৰ ৰচনাত নানা বস্তুবাচক শব্দাদি বহু উপাদান পোৱা যায়, যিবোৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিচাৰত প্ৰাকৃত ৰূপে প্ৰমাণিত। বুদ্ধদেৱে তেওঁৰ ধৰ্মীয় মতবাদ প্ৰচাৰ কৰিছিল সৰ্বসাধাৰণৰ সহজবোধ্য লৌকিক ভাষাত; খৃঃ পূঃ ৫০০-৪০০ অৰ্দ্ধত সংগৃহীত বৌদ্ধ গ্ৰন্থৰ ভাষা মাগধী বুলিও পণ্ডিতসকলে ক'ব খোজে।^১ পতঞ্জলিয়ে অৱশ্যে সংস্কৃতকেই সেই সময়ৰ কথ্য ভাষা বুলি মন্তব্য দি গৈছে; কিন্তু সেই সংস্কৃত আছিল সমাজৰ অভিজাত শ্ৰেণীৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ সুকচিসম্পন্ন ভাষা। আনহাতে সৰ্বসাধাৰণৰ কথিত ভাষা এই লৌকিক বা কথ্য সংস্কৃততকৈ কিছু সৰল আছিল আৰু তাকেই প্ৰাকৃত বোলা হৈছিল। সংস্কৃত নাটকত সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ লোকৰ মুখত এই প্ৰাকৃত আৰু উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকৰ মুখত সংস্কৃত ভাষা প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰয়ো সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতক মূলতে একেটা ভাষাৰে দুটা শাখা ৰূপেহে পৰিচয় দিয়ে। প্ৰাকৃতৰূপে পৰিচিত প্ৰাচীনতম নিদৰ্শনৰ ধ্বনিতত্বাদিৰ যি ৰূপ পোৱা যায় সেইবোৰ সহজে সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰিব পাৰি; দৰাচলতে সেইবোৰক সংস্কৃতৰেই অনুৰূপ বুলিব পাৰি। ভাৰতীয় বৈয়াকৰণসকলৰ মতে 'প্ৰকৃতি'ৰপৰা প্ৰাকৃতৰ উৎপত্তি, ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'মূল আকাৰ' অৰ্থাৎ সংস্কৃত।

আন এদল পণ্ডিতে প্ৰাকৃতকে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ কথ্য ভাষা বুলি ক'ব খোজে। তেওঁলোকৰ মতে সংস্কৃত কোনোদিনেই কথ্য বা লৌকিক ভাষা নাছিল। কিন্তু সংস্কৃত এটা জীৱন্ত ভাষা; সমাজৰ এক বৃহৎ অংশৰ কথিত ভাষা বা Lingua Franca যে সংস্কৃত আছিল ভাবো প্ৰমাণ আছে।

যাছ আৰু পাণিনিৰে সেই কথ্য সংস্কৃতকে 'ভাষা' ৰূপে অভিহিত কৰাৰ উপৰিও

১ R.G. Bhandarkar : *Wilson Philological Lectures* (Lecture III)

২ নিকত, ১, ৪, ৫; অভিযাৱী ৩, ৪, ৫।

ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰাঞ্চল আৰু পূৰ্বাঞ্চলৰ 'ভাষা'ৰ বিশেষত্ব সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰি গৈছে। কাত্যায়নে যিদৰে এই ভাষাৰ আঞ্চলিক পাৰ্থক্য বিচাৰ কৰি গৈছে, পতঞ্জলিয়ে সেইদৰে বিভিন্ন প্ৰদেশত প্ৰচলিত ভাষাৰ শব্দবাক্য সংগ্ৰহ কৰি গৈছে আৰু সেইবাবেই তেওঁ দ্বিধাহীনভাৱে মন্তব্য দিব পাৰিছে যে সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দসমূহ সৰ্বসাধাৰণৰ জীৱনৰ লগত সম্পৃক্ত। এইদৰে সংস্কৃত যে এটা জীৱন্ত ভাষা আছিল তাৰ কথ প্ৰমাণ পোৱা যায়। পিছে, এই সংস্কৃত সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰে মাতৃভাষা আছিল নে? পতঞ্জলিয়ে সংস্কৃতক শিষ্ট ব্ৰাহ্মণৰ পৰা শুনি শুনি আয়ত্ত কৰা ভাষা বুলিহে কৈছে। সেইসকল ব্ৰাহ্মণে জানো কোনো শিক্ষা নোলোৱাকৈয়ে এই ভাষাত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিব পাৰিছিল? দ্বিজ বৰ্ণৰ লোকৰ কথা ভাষা আছিল সংস্কৃত। আকৌ কচিবান লোকৰ প্ৰদেশ বা অঞ্চলৰ বিশেষৰ ভাষা আৰু সংস্কৃত দুয়োটা ভাষাতে সমান দখল থকা কথাৰো প্ৰমাণ আছে। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙেও 'চৰকাৰী ভাষা সংস্কৃত আন কোনো প্ৰাদেশিক উপভাষা নহয়' বোলা কথাবাৰো এই প্ৰসংগত উল্লেখযোগ্য। অৱশ্যে এওঁৰ কাল খৃঃ ৭ম শতিকা। এইবোৰৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে মূলতে সৰ্বসাধাৰণৰ কথা-সংস্কৃতে 'ভাষা' ৰূপে যি পৰিচয় দিছিল পৰৱৰ্তী কালত সেই পৰিচয় লোপ পালে আৰু সংস্কৃত সমাজৰ এটা বিশেষ শ্ৰেণীৰ ভাষা ৰূপে ঠন ধৰি উঠিল। এইদৰে কথা-সংস্কৃত আৰু লিখিত বা শিষ্ট সম্ভূত সংস্কৃত দুটা ভাগৰ সৃষ্টি হ'ল; এই কথা-সংস্কৃতেই বিভিন্ন প্ৰদেশত নানা আঞ্চলিক ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰি প্ৰাকৃত নাম লৈ মূৰ তুলি উঠিল।

শিক্ষিত শ্ৰেণীৰ কথা ভাষা সংস্কৃত সমাজৰ বৃহত্তৰ শ্ৰেণীৰ বোধগম্য আছিল। সংস্কৃত নাটকত প্ৰয়োগ কৰা সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ভাষাত বাক্যালাপ কৰি কোনো নায়ক-নায়িকা আত্মকালত পৰা নাই। সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ লোক হৈয়ো সন্ন্যাসী আৰু গনিকাসকলে ঠাই বিশেষে সংস্কৃতত কথা কৈছে; আনহাতে ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰ হৈয়ো অশিক্ষিত হোৱা বাবে প্ৰাদেশিক উপভাষা অৰ্থাৎ প্ৰাকৃততহে কথা কৈছে। সংস্কৃতভাষী আৰু প্ৰাকৃতভাষী কোনোজনৰ পৰস্পৰৰ ভাষাৰ তাৎপৰ্যোপলব্ধিত আত্মকালৰ সৃষ্টি হোৱা নাছিল। ইয়াৰ পৰা এইটো কথা স্পষ্টৰূপে ওলাই পৰে যে বৈদিক যুগৰ ভাষা সংস্কৃত, সেই সংস্কৃতৰে দুটা ভাগ— বৈদিক আৰু লৌকিক সংস্কৃত। এই লৌকিক সংস্কৃতৰ ভেটি সেই সময়ৰ সমাজৰ সৰ্বসাধাৰণৰ বৈশ্বমিত্ৰ জীৱনৰ 'ভাষা', আৰু সি যেতিয়া শিক্ষিত বা সংস্কৃতিবানসকলৰ মাজত পানিনি আদিত অহোপুৰুষাৰ্থৰ ফলত এটি বিশিষ্ট ৰূপত ফৰ্মাৰা পাবি বহিল তেতিয়াও কিন্তু জনসাধাৰণৰ মূৰত লৌকিক বা কথা-সংস্কৃতে প্ৰকাশভাৱীৰ এটা পোনপটীয়া সকল বটিকে বিচাৰি আছিল। পৰৱৰ্তী কালত সেই সংস্কৃতেই নানা অঞ্চলত ভিন ভিন আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্য লৈ মূৰ তুলি উঠিল।

গতিকে সংস্কৃতে এহাতে যিদৰে বৈদিক (Vedic) আৰু শিষ্ট সন্মত মাজিত ধ্ৰুপদী-সংস্কৃতৰ (Classical Sanskrit) জন্ম দিলে, আনহাতে সেই কথা-সংস্কৃত (Spoken Sanskrit) আৰু প্ৰাদেশিক আঞ্চলিক ভাষা অৰ্থাৎ প্ৰাকৃতবো (Prakrit) জন্ম দিলে। এই প্ৰাকৃতেও পৰবৰ্তী কালত সুৰুচিসম্পন্ন লোকৰ সমাদৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল, আৰু অচিৰে সাহিত্যৰ বাহন হৈ পৰিল। খৃঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খৃঃ ১২শ শতিকালৈকে প্ৰাকৃতে নানা স্তৰৰ মাজেদি বিভিন্ন ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰি জীয়াই থাকিল। এই প্ৰাকৃতৰ কালছোৱাক মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষা আখ্যা দি ভাষাগত ভিত্তিত ইয়াৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাত তিনিটা প্ৰধান উপস্তৰ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। সিয়েই হ'ল—

প্ৰথম বা আদি প্ৰাকৃত : খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীঃ ১ম শতিকালৈকে।

দ্বিতীয় বা মধ্য প্ৰাকৃত : খ্ৰীঃ ১ম শতিকাৰ পৰা খ্ৰীঃ ৬ষ্ঠ শতিকালৈকে।

তৃতীয় বা অন্ত্য প্ৰাকৃত : খ্ৰীঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীঃ ১০ম শতিকালৈকে।

এই তিনিওটা স্তৰৰ প্ৰাকৃত ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক আলোচনাৰ এটা সাধাৰণ ছবি তলত দিয়া হয়।

আদি প্ৰাকৃত : প্ৰথম উপস্তৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন হ'ল অশোকৰ অনুশাসনৰাজি, হীনযানী বৌদ্ধৰ পালি ভাষাত ৰচিত সাহিত্যৰ প্ৰাচীন অংশ, পালি মিশ্ৰিত বৌদ্ধ সংস্কৃতত ৰচিত সাহিত্যৰাজি, প্ৰাচীন সংস্কৃত নাটকৰ অন্তৰ্গত মধ্য এছিয়াত আৱিষ্কাৰ হোৱা নাটকৰ প্ৰাকৃত আৰু ভাসৰচিত নাটকৰ প্ৰাকৃত।

অশোকৰ অনুশাসনৰাজি লিখা হৈছিল স্থানীয় লোকৰ সহজবোধ্য আঞ্চলিক ভাষাত। সেইবাবেই এই প্ৰত্নলেখসমূহৰ ভাষাৰ ৰূপ একে নহয়। ভাষাতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীত অশোকৰ এই শিলালিপিসমূহত চাৰি প্ৰকাৰ উপভাষাৰ (Dialect) পৰিচয় পোৱা যায়। সিয়েই হ'ল— উত্তৰ-পশ্চিমা, দক্ষিণ-পশ্চিমা, প্ৰাচ্য-অথবা জাৰু আৰু প্ৰাচ্য বা পূৰ্বী।

উত্তৰ-পশ্চিমাৰ নিদৰ্শন হ'ল শাহবাজগাটী আৰু মানসেহৰা অনুশাসন। এইবোৰ লিখা হৈছিল খৰোষ্ঠী লিপিত, উৰ্দুৰ দৰে সোঁফালৰ পৰা বাওঁ ফাললৈ লিখা হৈছিল। সেইবাবেই বোধহয় দীৰ্ঘস্বৰৰ চিনবোৰ হ্ৰস্বৰূপে দেখুওৱা হৈছিল আৰু ব্যঞ্জনবোৰো একক ৰূপে দেখুওৱা হৈছিল।

এই উপভাষাৰ বিশেষত্ব হ'ল—

১। ব-কাৰ যুক্ত আৰু স-কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰচলন। যেনে— অস্তি, কিত্তি, ব্ৰম, প্ৰাশ, সহস্ৰ, ত্ৰিয়কেন, হস্তি।

২। ষ-ফলা যুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভৱন। যেনে— কৰ্তব্যঃ > কটব্যো = কটব্যো,

কল্যাণম্>কলণং=কল্লাণং।

- ৩। ঋ>অ, ই, উ আৰু কেতিয়াবা বি, ক। যেনে— মৃগঃ>মগো, মিগো, মুগো, ত্ৰিগো, ভুগো; কৃত>কট, কিট; ভাতৃ>ভ্র।
- ৪। পদান্তস্থিত আৰু পদমধ্যস্থিত হ-ধ্বনিৰ লোপ। যেনে— ইহ>ইঅ, ব্ৰাহ্মণ>ব্রমণ, অহং>অঅং, গৰ্হনা>গৰণ।
- ৫। ল-কাৰ আৰু কেতিয়াবা য-কাৰৰ প্ৰচলন। যেনে— শ্লশ, কটশো।
- ৬। স্ম, স্ব-ৰ ঠাইত স্প। যেনে— স্বামিক>স্পমিক, স্বৰ্ণ>স্পপ্র, - স্পিন>স্পিন, বিনীতস্পিন<বিনিতস্পিন।
- ৭। -ত্বা প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত-ত্বী প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ। যেনে— তিষ্ঠিতি, তিস্তিতি, দ্ৰশেতি।
- ৮। শ, য, স এই তিনিওটা ধ্বনিৰ পৃথক পৃথক প্ৰয়োগ। যেনে— দশ, মনুশ, সুশ্ৰব।

শাহবাজগটী প্ৰত্নলেখ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন। এই বিষয়ক আলোচনাৰ শেষত ইয়াৰ নিদৰ্শন হিচাপে প্ৰত্নলেখৰপৰা এটা অংশ উদ্ধৃত কৰা হৈছে।

দক্ষিণ-পশ্চিমাৰ নিদৰ্শন হ'ল গিলাৰ আৰু সোপ্ৰা অনুশাসনসমূহ। ইয়াৰো লিখন ব্যবস্থা পূৰ্বোদ্ধৃতিত প্ৰত্নলেখৰ অনুকৰণ। ভাষাগত দৃষ্টিকোণৰ পৰা এইবিধ প্ৰত্নলেখৰ ভাষা বৈদিক সংস্কৃতৰ অতি নিকটৱৰ্তী। এই উপভাষাৰ বিশেষত্বসমূহ হ'ল—

- ১। ব-কাৰ আৰু স-কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰচলন। যেনে— অস্তি, ঘৰন্ত, ক্ৰম, পুত্ৰ, ভ্ৰাত্ৰ, সৰ্বত্ৰ, হস্তি।
- ২। শ, য>স। যেনে— অনুসত্তি, দস, দসন, দৰ্শন, মনুস।
- ৩। ঋ>অ। যেনে— কৃত>কত, মৃগঃ>মগো।
- ৪। ঋ>ই। যেনে— ঋল>ইল, ঋত্তি>ইত্তি, ঋত্ৰ>ইত্ৰ।
- ৫। য-ফলা যুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভৱন। যেনে— অদ্য>অজ (=অজ্জ), অনা>অঞ (=অঞঞ), কল্যাণ>কলাণ (=কল্লাণ), মধ্যম>মঝম (=মজ্জম), মনুষ্য>মনুস (= মনুস)।
- ৬। দৃ>বি। যেনে— যাদৃশ>রাবিস, তাদৃশ>তাবিস।
- ৭। স্ব আৰু ঋ-ৰ ঠাইত-ৎপ হয়। যেনে— আত্মা>আৎপ, চত্বাকঃ>চৎপাবো।
- ৮। 'অয়' আৰু 'অব' সাধাৰণতে 'এ' আৰু 'ও' লৈ বহ্যক্ৰমে সলনি হৈছে, কেতিয়াবাহে বৰ্দ্ধিত হৈছে। যেনে— পূজয়তি>পূজেদি, ভৱতি>হোতি, আজাপয়>আঞপয়, ভৱতি>ভৱতি।
- ৯। 'অস্' ধাতুৰ অ ধ্বনিৰ অলোপ। যেনে— সং স্যাত্>সংসাত্>অসসা=অস, অস্ফুঃ>অস্ফু-অসু।

১০। পদান্ত -অঃ>ও। যেনে— জনঃ>জনো, প্ৰিয়ঃ>প্ৰিয়ো, পিয়ো।

১১। সপ্তমী বিভক্তি - স্মিন>ম্হি। যেন— তস্মিন>তম্হি, *অথস্মিন>অথম্হি,
* সীলস্মিন>সীলম্হি।

নিদর্শন স্বৰূপে গিৰ্ণাৰ প্ৰত্নলেখৰপৰা এই বিষয়ৰ আলোচনাৰ শেষৰ পিনে
অলপমান উদ্ধৃত কৰা হৈছে।

প্ৰাচ্যা-মথ্যৰ নিদৰ্শন হ'ল কালসী অনুশাসন আৰু দিল্লীৰ তোপ্ৰাৰ ভাষ্কৰলেখসমূহ।
এইবোৰ ব্ৰাহ্মীলিপিত লিখিত হৈছিল। ইয়াৰ কেতবোৰ বিশেষত্ব তলত দিয়া হ'ল—

১। ব>ল। যেনে— ৰাজা>লাজা, প্ৰকৰণ>পকলন, হিৰণ্য>হিলংন,
কৰোতি>কলেতি।

২। শ আৰু ষ কেতিয়াবাহে পোতা যায়। যেনে— যশঃ>য়ষো, যশো,
মনুষা>মনুষ, মনুস; দ্বাদশ>দুবাডশ।

৩। পদান্তস্থিত বিসৰ্গযুক্ত অ-কাৰৰ ঠাইত এ-কাৰ হয়। যেনে— প্ৰিয়ঃ>পিয়ে,
কৰ্তব্যঃ>কটৰিয়ে, মৃগঃ>মিগে, সং>সে, মুখতঃ>মুখতে।

৪। পদমধ্যস্থিত -ও->এ-। যেনে— কৰোতি>কলেতি।

৫। 'ৰ' আৰু 'স' যুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভবন। যেনে— অস্তি>অষি, হস্তিন>হষি,
স্থিতিক>ঠিতিক, স্থবিৰ>থইৰ, ধৰ্ম্মলিপিঃ>ধংমলিপি, কৰ্ম>কংমে,
পৌত্ৰ>পোত, সৰ্বত্ৰ>সৰ্বন্ত।

৬। য-কাৰ যুক্ত ত, ব, দ, ধ, ল যথাক্ৰমে তিয়, বিয়, দিয়, ধিয় আৰু য়া হয়।
যেনে— অপত্য>অপতিয়, কৰ্তব্য>কটৰিয়, উদ্যান>উড্যান, কল্যাণ>কল্যান,
অধ্যক্ষ>অধিয়স, বাঞ্ছন>বিয়ংজন।

৭। -জ- ভিন্ন ব-ফলাৰ সম্প্ৰসাৰণ। যেনে— দ্বাদশ>দুবাদশ, স্বঃ স্বঃ>সূবে
সূবে, কিন্তু চত্বাৰি>চতালি-চন্তালি।

৮। ক>ক্খ, ভূ>হ, তা>চ্চ, শ্ব>প্ক্ষ। যেনে— যোক>যোখ>যোক্খ,
কক>কক্খ, ভূতপূৰ্বম>হতপুলুবে, ভকতি (<ভূ)>হোতি, সত্য>সচ্চ,
তস্মাৎ>তপ্ক্ষা, বৃশ্বে=>ভৃশ্বে>তৃপ্কে।

৯। স্বৰ-মধ্যস্থিত ক-ৰ ঘোৰীভবন। যেনে— লোক>লৌপং।

১০। ক- আৰু গ-ৰ তালবীভূত ৰূপৰ প্ৰচলন। যেনে— কলিক>কলিগ্য,
স্থিতিক>ঠিতিক, জাতিক>জাতিগ্য।

১১। জ- সমীভূত -ঞ- (=ঞঞ)ৰ ঠাইত -ন- হয়। যেনে— জাতি>নাতি,
জাজ্ঞপয়>জ্ঞপয়।

১২। আত্মনেপদ শানচ্ প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ পোতা যায়। নিদৰ্শন স্বৰূপে দিল্লী তোপ্ৰা

অনুশাসনবৰণৰ ইয়াতে কিছু অংশ উদ্ধৃত কৰা হৈছে।

প্ৰাচ্যাৰ নিদৰ্শন হ'ল ধৌলী আৰু জৌগড় প্ৰত্নলেখসমূহ। এইবোৰ লিখা হৈছিল ব্ৰাহ্মী লিপিত। ব্ৰাহ্মীত বাওঁপিনৰপৰা সোঁপিনলৈ লিখা নিয়ম। এই ভাষাৰ বিশেষত্বসমূহ প্ৰাচ্যা-মধ্যাৰ লগত বহু পৰিমাণে মিলে। তলত কেতবোৰ বিশেষত্বৰ কথা উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১। পদান্তস্থিত অ-কাৰ যুক্ত বিসৰ্গ ঠাইত এ-কাৰ হয়। যেনে— একঃ যুগঃ>একে মিগে, সং>সে, প্ৰিয়ঃ>পিয়ে, কৰ্ত্তব্যঃ>কটবিয়ৈ।
- ২। ব>ল আৰু ষ/ষ>স। যেনে— বাজা>লাজা, পূৰ্বম>পুলুবম, দোষং>দোসং, প্ৰিয়দৰ্শিনা>পিয়দৰ্শিনা, শত (সহস্ৰ)>সত (সহস্), শুক্ৰবা>সুসুসা, মনুষ্য>মনুস।
- ৩। উত্তম পুৰুষৰ সৰ্বনামত কৰ্তৃকাৰকৰ একবচন 'হকং' হয়।
- ৪। ই/উ-কাৰ যুক্ত চ-ত-ৰ ঠাইত -চ- হয়। যেনে— তিষ্ঠ>চিঠ, তু>চু।
- ৫। ব-কাৰ যুক্ত বাজ্ঞনৰ সমীভৱন প্ৰবণতা। যেনে— প্ৰিয়ঃ>পিয়ে, শুক্ৰবা>সুসুসা, অগ্ৰ>অগ, পুত্ৰ>পুত্ৰ, প্ৰজা>পজা, ভাতৃ>ভাত।
- ৬। দন্ত্য বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ প্ৰবণতা। যেনে— শত>সত, শুক্ৰবা>সুসুসা, পৰিষৎ>পৰিসা, কল্যাণ>কয়ান, প্ৰাণ>পান, প্ৰজ্ঞান>পক্কান, ব্ৰাহ্মণ>বাক্কন, মনুষ্য>মনুস, জ্ঞান>খন, হিকা>হিলনে।

এই প্ৰাচ্যাৰ শ্ৰেষ্ঠতম নিদৰ্শন হ'ল জৌগড় আৰু ধৌলী প্ৰত্নলেখৰাজি। নামমাত্ৰ নিদৰ্শন তলত দিয়া হৈছে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা চাৰিবিধ উপভাষাত লিখা অশোকৰ অনুশাসনসমূহৰ ভিতৰত প্ৰথম অৰ্থাৎ উত্তৰ-পশ্চিমাৰ বাহিৰে আন আটাইবোৰ ভাষাৰ অনুশাসনবোৰ দেনীয়া লিপিত লিখা। নিদৰ্শন হিচাপে সেই প্ৰতিবিধ প্ৰত্নলেখৰপৰা অলপ অলপ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

সিহিলকৰ লগে লগে অসমীয়া ভাঙনিও দাঙি ধৰা হৈছে। এই ভাঙনি যথাসম্ভৱ আনকিক।

উত্তৰ-পশ্চিমাৰ নিদৰ্শন : শাহবাজগটী প্ৰত্নলেখৰপৰা উদ্ধৃত।

'দেবনং প্ৰিয়ো প্ৰিয়দৰ্শি বয় এবং অহুতি জনো উচুচুৎ মংগলং কৰোতি অৱধে অৱধে বিৱহে পজুপদনে প্ৰসসে। এতয়ে অএয়ে চ এশিশিয়ে জনো বয় মংগলং কৰোতি। অত্র তু স্ত্ৰিয়ক বহু চ বহুবিহং চ পুত্ৰিকং চ স্নিহতিয়ং চ মংগলং কৰোতি। সে কটৰো চ ব খো মংগল। অপকলং তু খো এতং। ইহং তু খো মহকল যো এমহং গলং।' (৯ম প্ৰত্নলেখ)

অৰ্থাৎ “দেবতাসকলৰ প্ৰিয় প্ৰিয়দৰ্শী ৰজাই এইবুলি কৈছে— মানুহে সৰু-ডাঙৰ বহু মঙ্গল-অনুষ্ঠান কৰে— আপদ-বিপদত, পুত্ৰৰ বিবাহত, কন্যাৰ বিবাহত, সম্ভৱ লাভত আৰু প্ৰবাস যাত্ৰাত। এইবিলাক আৰু এনেকুৱা আন কোনো কাৰণতো মানুহে ভালেমান মঙ্গল-অনুষ্ঠান পাতে। এইদৰে ভিৰোভাসকলে ভালেমান সৰু আৰু ডাঙৰ বহুবিধ নিৰৰ্থক মংগল-অনুষ্ঠান পাতে। গতিকে মংগল অনুষ্ঠান পতাটো কৰ্তব্যই। পিছে, এইবোৰ মংগল অনুষ্ঠান কম ফলদায়ক, ধৰ্মমংগল-অনুষ্ঠানহে আচলতে বহু ফলদায়ক মংগল-অনুষ্ঠান।”

দক্ষিণ-পশ্চিমাৰ নিদৰ্শন : গিৰ্ণাৰ প্ৰত্নলেখৰপৰা উদ্ধৃত—

‘সৰ্বত্ৰ দেৱানাংপ্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো ৰাএগ্না দ্বে চিকীছা কতা, মনুস-চিকীছা চ, পসু-চিকীছা চ। ওসূতানি চ যানি মনুসোপগানি চ পসোপগানি চ যত যত নাস্তি সৰ্বত্ৰা হাৰাপিতানি চ ৰোপপিতানি চ। মুলানি চ ফলানি চ যত যত নাস্তি, হাৰাপিতানি চ ৰোপপিতানি চ। পংথেসু কুপা চ ঋনাপিতা, ব্ৰহ্মা চ ৰোপপিতা, পৰিভোগায় পসুমনুসানাং।’ (২য় প্ৰত্নলেখ)

অৰ্থাৎ “দেশৰ সকলো ঠাইতে দেৱতাসকলৰ প্ৰিয় প্ৰিয়দৰ্শী ৰজাৰদ্বাৰা দুই প্ৰকাৰ চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা হৈছে, মানুহৰ চিকিৎসা আৰু পশুৰ চিকিৎসা। মানুহৰ উপযোগী আৰু পশুৰ উপযোগী যিবোৰ ওষধি য’ত য’ত নাই সেই ঠাইত সেই সকলোবোৰ আহৰণ কৰা আৰু ৰোপণ কৰা হৈছে। সেইদৰে য’ত মূলসমূহ আৰু ফলসমূহ নাই তাত সেই সকলোবোৰ আহৰণ কৰা আৰু ৰোপণ কৰা হৈছে। তদুপৰি পশু আৰু মানুহৰ বাবহাৰৰ বাবে ৰাজপথত কুঁৱা ঋণা হৈছে আৰু বৃক্ষও ৰোপণ কৰা হৈছে।”

প্ৰাচ্যা-মথ্যাৰ নিদৰ্শন : দিল্লী-তোপ্ৰা প্ৰত্নলেখৰপৰা উদ্ধৃত—

‘দেৱানাংপিয়ে পিয়দসি লাজ হেৰং অহাঃ সে ইমানি জাতানি অৱথিয়ানি কটানি, সবে চতুপদে যে পটিভোগং নো এতি, ন চ ঋদিয়তী। এলকা চা সুকলী গভিনী বা পায়মীনা বা অৱথিয়, পোতকে পি চ কানি আসংমাসিকে। ৰথি কুকুটে নো কটৱিয়ে। তুসে সজীৱেনো ঋপতৱিয়ে। দাৱে অনঠায়ে বা বিহিসায়ে বা নো ঋপেতৱিয়ে। জীৱন জীৱে নো পুসিতৱিয়ে।’ (৫ম প্ৰত্নলেখ)

অৰ্থাৎ “দেৱতাসকলৰ প্ৰিয় প্ৰিয়দৰ্শী ৰজাই এইবুলি কৈছে— মোৰ দ্বাৰা এই প্ৰাণীসমূহ অৱস্থা কৰা হ’ল— সকলোবিলাক চতুষ্পদ জীৱ, যিবোৰ কোনো কামত নাহে নাইবা খোৱাও নহয়। যিবোৰ মাইকী ছাগলী, মাইকী ভেড়া বা মাইকী গাহৰিয়ে গাভিনী নাইবা পোৱালিক গাৰীৰ খুৱাই আছে সেইবোৰ অৱস্থা, আৰু যিবোৰৰ শ্ৰেণীবিহীন হয় মাহো হোৱা নাই সিহঁতো অৱস্থা। মজা কুকুৰা ৰাসী কৰিব নোৱাৰিব। কোনো

প্ৰাণীকে (= কীট-পতঙ্গ) পুৰিব নোৱাৰিব। প্ৰাণীকৰাৰা কোনো প্ৰাণীকে পোষণ কৰিব নোৱাৰিব।”

প্ৰাচ্যৰ নিৰ্দ্ধাৰণ : ভৌগোলিক প্ৰভাৱলক্ষণৰা উদ্ধৃত—

‘সবমুনিসা সে পজা। অথ পজায়ে ইছামি হকং কিংতি যে সফেন হিতসুখেন যুজ্জেয়ু তি হিমলোগিক-পাললোকিকেন ছেবংসেব যে ইহ সবমুনিসেসু।’ (অতিৰিক্ত ২য় প্ৰস্তাৱেখ)

অৰ্থাৎ “সকলো মানুহ মোৰ সন্তান। বিদৰে (নিজৰ) সন্তানৰ বিষয়ে কামনা কৰোঁ সিহঁতে যেন ইহলৌকিক আৰু পাৰলৌকিক সকলো প্ৰকাৰ হিতসুখ লাভ কৰে, সেইদৰে সকলোবিলাক মানুহৰ বিষয়েও মই (ভাকেই) কামনা কৰোঁ।”

পালি : সাধাৰণভাৱে দক্ষিণ-পশ্চিমা আৰু প্ৰাচ্য-মধ্যৰ মিশ্ৰণত সত্তৰতঃ উজ্জয়িনী অঞ্চলত পালি ভাষাৰ উদ্ভৱ হৈছিল বুলি কোৱা হয়। পালি হ’ল আচলতে ধৰ্ম-সাহিত্যৰ ভাষা। ইয়াৰ ব্যুৎপত্তিসংগত অৰ্থ হ’ল ‘শাস্ত্ৰপণ্ডিত, পৱিত্ৰ শাস্ত্ৰ, মূল শাস্ত্ৰ’। পালি কথাৰাৱে বৌদ্ধশাস্ত্ৰ ত্ৰিপিটকক বুজায়। পালি কথাৰাৱৰ মূল হ’ল* সং পৰিভাষা = পাৰিভাষা = পালিভাষা = পালি। এই সম্পৰ্কে কেবাটাও মন্ত আছে। ড° সুবীতিৰুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ মতে পালি হ’ল শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰে প্ৰাচীনতম ৰূপ। Geiger-এ বুদ্ধদেৱৰ নিজৰ ভাষা মাগধীকে পালি ভাষাৰ মূল বুলিব খোজে যদিও মাগধী-কেন্দ্ৰিক কোনো এটা জনপ্ৰিয় উপভাষাৰ ভিত্তিত পালিৰ জন্ম বুলিহে কৈছে।* এই বিষয়ে বহুল ব্যাখ্যা নকৰি যাত্ৰ ইয়াকে ক’ব পাৰি যে বৌদ্ধ বিহাৰসমূহত ধৰ্ম প্ৰচাৰ আৰু ধৰ্ম আলোচনাৰ বাবে নানা ঠাইৰ ৰথ ভাষা-জাৰী শ্ৰমণ আৰু তিৰুসকলৰ মাজত নানা ঠাইৰ কথিত ভাষাৰ সংমিশ্ৰণত নতুন এটা সানমিহলি ৰূপ লোৱা ভাষাটোৱেই পালি। মগধ সাম্ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত উদ্ভৱ ভাষাৰ এক বিশাল ভূখণ্ডৰ জনসমাজত দৈনন্দিন জীৱনত প্ৰচলিত Lingua Franca টোকেই পালিৰ মূল ভেটি বুলি নকৈ নোৱাৰি। পালি ভাষাৰ সাহিত্য সম্পৰ্কে পূৰ্বৰ অধ্যায়ত উল্লেখ্যই অহা হৈছে। পালি ভাষাৰ সাধাৰণ বিশেষত্বসমূহ* তলত দিয়া দৰে দেখুৱাব পাৰি—

- ১। পালিত (ব্যঞ্জন আৰু স্বৰ বৰ্ণক সামৰি) ৪১ টা বৰ্ণৰ ৩০ টি ব্যঞ্জন আৰু ৮ টা স্বৰবৰ্ণ।

৪ উদ্ধৃত— Dr. S. Sen-অৰ ‘Three Lectures on MIA’ in the journal of Oriental Institute of Baroda, Vol. XI, Pt. 3, pp-208.

৫ উদ্ধৃত— Geiger-অৰ Pali Literature and Language, pp. 4-5

৬ উদ্ধৃত— দশৰ অধ্যায়, Geiger-অৰ পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ আৰু Dr. Sen-অৰ Comparative Grammar, পৃঃ ১৯-২০.

- ২। শ স ব মাত্র 'স' কপেহে আছে। যেনে— শিশু>সুসু, শ্রমণ>সমণো, দ্বেষ>দোস, ভীষ>ভেস্।
- ৩। ঋ>অ, ই, এ, উ, ক, বি। যেনে— হ্রস্ব>হঁদয়, ঘৃতা>ঘঁতং, মৃগ>মিগ, তৃণ>তিণ, বৃষভ>উসভ, ঋজুঃ>উজু, গৃহ>গেহ, মৃদু>মুদু ঋজ্বিঃ>বিজ্বি, বৃক্ষ>বক্খ।
- ৪। ঐ>ই, ঈ, এ, আৰু ঔ>উ (উ), ও। যেনে— তৈল>তেল, ঐশ্বর্য>ই স্‌সবিয়, ঐশ্বেয়ং>গীবেয়ং, যৌবন>যোবণ, মৌক্তিকম্>মুক্তিকং, মৌন>মোন।
- ৫। যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্রস্বতাপ্রাপ্তি। যেনে— কার্য>কজ্জ, উত্তীর্ণ>উত্তিগ্নো, মার্গম্>মগ্গং, ধার্মিকঃ>ধম্মিকো, রাজ্যম্>রাজ্জং।
- ৬। বেফ-যুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভবন। যেনে— তাক্কিকঃ>তাক্কিকো, সৰ্ব>সক্, কর্ম>কম্ম, সুবর্ণ>সুবৰ্ণ।
- ৭। যুক্তব্যঞ্জনৰ মাজলৈ কেতিয়াবা স্বৰাগম হয় নাইবা সিহঁতৰ সমীভবন হয়। যেনে— বক্ত>বন্ত, পূৰ্ব>পূক্, ক্লেশ>কিলেস, শ্রী>সিৰি, গ্লান>গিলান, স্নেহ>সিনেহ, জ্ঞাষা>সিলাষা।
- ৮। ব আৰু ল অভেদ। যেনে— পৰি>পলি, কিল>কিব, বোম>লোম, ভদ্র>ভন্ন।
- ৯। ন আৰু ল অভেদ। যেনে— ললাট>নলাট, লাক্সল>নাক্সল।
- ১০। বিসৰ্গৰ প্ৰয়োগ নাই। অ-কাৰ যুক্ত বিসৰ্গ ও-কাৰ হয়। যেনে— দেবঃ>দেবো, ধার্মিকঃ>ধম্মিকো।
- ১১। অনুস্বৰ যুক্ত দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্রস্বপ্ৰবণতা। যেনে— জনানাম্>জনানং, লতাম্>লতং।
- ১২। পালিত বচন মাত্ৰ দুটা— এক আৰু বহু। স্থিৰচনৰ লোপ।
- ১৩। পদৰ আদিত যুক্তব্যঞ্জনৰ সবলীভবন বা একক কল লাভ। যেনে— গ্রহণ>গহণং, স্বপ্নঃ>সপ্নো, জ্যোৎস্না>জেন্‌হা, স্থানম্>ঠানং, জ্ঞাতি>জ্ঞেতি, পঞ্চঃ>পঞ্ছো, জ্ঞপঃ>জ্ঞপো।
- ১৪। স্বৰ, বিমস্‌সক আৰু নিগ্গৃহীত তিনি বিধ সন্ধিৰ উপৰিও অক্‌ষৰো সন্ধিৰ অৱস্থিতি।
- ১৫। কৰ্মকৰ্তৃবাচ্য লোপ বা বৰ্ত্তমান, পৰোক্ষ, হিয়াভনী, অন্যভনী, ভবিস্‌সত্তী আৰু কালভিপত্তি এই ছটা কালৰ অৱস্থিতি।

বৌদ্ধ সংস্কৃত : বিশেষ উল্লেখযোগ্য যে উক্ত ভাষাৰ বৌদ্ধ সম্প্রদায়বিলাকে পালিকেই শাস্ত্ৰ চৰ্চাৰ একমাত্ৰ ভাষাকপে লোৱা নাছিল; সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত মিহলি

এক প্ৰকাৰ মিশ্ৰভাষাতো তেওঁলোকে ধৰ্মপ্ৰত্ন ৰচনা কৰিছিল। মূলতে কথা সংস্কৃত^১ ভাষাৰপৰা ইয়াৰ উৎপত্তি। ই বৌদ্ধ (মিশ্ৰ) সংস্কৃত^২ ৰূপে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে। বৌদ্ধ শাস্ত্ৰতেই এই ভাষা সীমাবদ্ধ। কুৰাণ সত্ৰটি কণিছৰ অনুশাসনত ইয়াৰ প্ৰাচীন নিদৰ্শন সংৰক্ষিত হৈছে। এই ভাষাত ৰচিত প্ৰাচীনতম ৰচনাই সম্ভবতঃ মহাবজ্জ; তাৰ গদ্য আৰু পদ্য উভয় অংশতে সংস্কৃতায়ন বিশেষ মন কৰিবলগীয়া কথা। কুৰাণ বংশীয় ৰজাসকলে অনুশাসনত এই ভাষা প্ৰয়োগ কৰি গৈছে। তলত চানেকি হিচাপে দৃষ্টব্যমান উল্লেখ কৰা হ'ল^৩ :—

‘সৰ্বাভিভূ সৰ্বাবিদু হমস্মি
সৰ্বেষু ধৰ্মেষু অনোপলিপ্তঃ।
সৰ্বং জহে তৃষ্ণাকৰ্মা বিমুক্তো
ন সাদৃশো সংপ্ৰজ্ঞনেতি বেদনা।’

অৰ্থাৎ ‘মই সৰ্বদমন, সৰ্ববিদ, সকলো ধৰ্মতে অনুপলিপ্ত। তৃষ্ণাকৰ্মৰ ফলত বিমুক্ত (হোৱা লোক) মই সকলো ত্যাগ কৰিছোঁ। মোৰ দৰে (কোনোৰে) সম্ব (ভাল-বেয়া, সুখ-দুখ) বেদনা অনুভব নকৰে।’

বৌদ্ধ (মিশ্ৰ) সংস্কৃতৰ বিশেষত্বসমূহ হ'ল তলত দিয়া ধৰণৰ :—

১। নিজস্ব শব্দ, যিবোৰ আন সকলো ভাষাতে অপ্ৰচলিত। যেনে—

পৰিদ্দামি = হস্তান্তৰ কৰা, তুলনীয় সং পৰিদদামি

অনুপৰীণ = হস্তান্তৰিত <অনু-পৰি-দা

অখিল = অভিন্ন/কৰ্কশ, অৰ্হতি = (সি) যায়,

অভিসাৰ = দান/সম্ভাৰ, সুখিল = সুখী,

দুঃখিল = দুঃখী, সুত্তক = পাত্ৰ, অপচ্ছাল = দোষ,

প্ৰতিবহতি = বিক্ৰমোচ্চল কৰা/অমান্য কৰা,

অভিহ্মদয়তি = উপহাস নিয়া, পলিপুচ্ছিকা = কেবী ঘৰ,

উৎপ্ৰাসয়তি = বিপথে নিয়া, জগতি = জল/মুহূৰ্ত, ইত্যাদি।

২। পলিৰ লগত ইয়াৰ ৰূপভেদৰ পাৰ্থক্য প্ৰচুৰ।

৩। অ-ক্ৰমান্ত শব্দৰ ঘৰি এক ৰচনাত এশ্বিং, এশ্বি। যেনে— লোকেশ্বিং।

১. দৃষ্টব্য— দ্বিতীয় অধ্যায়।

২. দৃষ্টব্য— Dr. S. Sen-ৰ *History and Pre-History of Sanskrit* আৰু Edgerton-ৰ *Buddhist Hybrid Sanskrit*.

৩. দৃষ্টব্য— ড° সেনৰ *ভাষাৰ ইতিবৃত্ত* নৱম অধ্যায়।

- ৪। অ-কাৰান্ত শব্দৰ সম্বোধনৰ বহুবচনত- আহো বিভক্তি। যেনে— কুমাৰাহো।
- ৫। কেতিয়াবা কেতিয়াবা পদান্তস্থিত অঃ>এ। যেনে— অন্তঃ>অন্তে, পুৰঃ>পুৰে।
- ৬। আ-কাৰান্ত শব্দৰ ১ম/২য়ৰ বহুবচনৰ বিভক্তি- আৰো। যেনে— তাৰো।
- ৭। √ স্থা-ৰ লট-ৰূপত স্থিহতি (তিষ্ঠতি), তুলনীয়/পালি ঠহতি।
- ৮। √ গম্-অৰ লট-অত অনিট্ প্রয়োগ। যেনে— গংস্যাৎ,
√ ভূ-ৰ লুঙ-অত অভূষি।
- ৯। লুঙ আৰু বিধিলুঙ-অৰ ১ম পুরুষৰ বহুবচনত এৎসু (ঃ), কেতিয়াবা অৎসু।
যেনে— তবৎসুঃ, মন্যৎসু।
- ১০। ল্যবৰ্থক অসমাপিকাত- ই প্রত্যয়ৰ প্রয়োগ। যেনে— পশ্যি>পশ্য।

মধ্য-প্রাকৃত : দ্বিতীয় উপস্তম্ভৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্রাকৃতৰ নিদৰ্শন হ'ল 'সাহিত্যিক প্রাকৃত' আৰু 'নাটকীয় প্রাকৃত'।^{১০} প্রাকৃত ব্যাকৰণ মতে সাহিত্যিক প্রাকৃতৰ প্রধান উপভাষা হ'ল মাহাভাষী, শৌৰসেনী, অৰ্ধ-মাগধী, মাগধী, পৈশাচী আৰু সংস্কৃত প্ৰভাৱহীন অপভ্রংশ। ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত অপভ্রংশক আভীৰীসকলৰ ভাষা বুলি কোৱা হৈছে। প্রাকৃতৰ বিকাশ সম্পৰ্কে নানা ব্যাখ্যা পোৱা যায় যদিও আটাইবোৰতে সংস্কৃতকেই ইয়াৰ মূল বুলি কোৱা হৈছে। দণ্ডীৰ কাব্যদৰ্শ (১/৩৩) মতে, "সংস্কৃতং নাম দৈবীৰাক্ তত্ত্ববন্তংসমো দেশীভ্যনেক প্রাকৃতক্রমঃ।" হেমচন্দ্ৰৰ প্রাকৃত ব্যাকৰণ মতে আকৌ "প্রকৃতিঃ সংস্কৃতং তত্র ভবঃ তত আগতং বা প্রাকৃতং।" কৃষ্ণপণ্ডিতৰ প্রাকৃত চম্ভিকা (১/৪) মতেও "প্রকৃতিঃ সংস্কৃতং তত্র ভবজ্ঞাৎ প্রাকৃতং স্মৃতম্।" সেইদৰে প্রাকৃত সঞ্জীৱনীৰ মতে, "প্রাকৃতস্য তু সৰ্বমেবয় সংস্কৃতং যোনিঃ।" গতিকে প্রাকৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলে একেমুখে স্বীকাৰ কৰে যে প্রাকৃত দৰাচলতে সংস্কৃতোদ্ধৃত ভাষা। সেইবুলি প্রাকৃতৰ মূল পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী নিয়ন্ত্ৰিত ধ্ৰুপদী-সংস্কৃত (Classical Sanskrit) নহয়, বৈদিক আৰু ধ্ৰুপদী-সংস্কৃতক একেলগে সামৰি লোৱা ব্যাপক অৰ্থবোধক সংস্কৃতকেই প্রাকৃত-জননী সংস্কৃত ৰূপে অভিহিত কৰা হয়, আৰু সিলো প্রকৃততে লোকবঞ্জন কথা-সংস্কৃতহে (Popular Spoken Sanskrit)। এয়া ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ প্ৰাচীন শাখাবোৰৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন আৰু তাৰ বিস্তৰ্তন ইতিহাস-পৰ্যালোচনা প্ৰদত্ত সিদ্ধান্তহে, কোনো কল্পনা-বিলাসী মনৰ অদ্ভুত মন্তব্য নহয়।^{১১} কথা সংস্কৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বাবেই প্ৰাচীন স্তম্ভৰ প্রাকৃতসমূহ কথাভাষাৰপৰা বেছি আঁতৰি যোৱা নাই। পঞ্চমতী কালত সংস্কৃতৰ নবজাগৰণৰ ফলত প্রাকৃত ভাষাত সেইবাবেই সত্তৰতঃ

১০. হট্টব্য— দ্বিতীয় অধ্যায়।

১১. হট্টব্য— আৰম্ভণ।

সংস্কৃতায়ন (Sanskritization) পৰিলক্ষিত হৈছে। সূক্ষ্মালোচনাত প্ৰাকৃতৰ স্বাদ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ দ্বিতীয় পৰ্যায় বা উপসম্ভবৰ অন্তৰ্গত। ইয়াৰ অন্তৰ্গত প্ৰধান ছবিখ প্ৰাকৃতৰ বিশেষত্বসমূহ চমুকৈ তলত দিয়া হ'ল।^{১২} এই ছবিখৰ ভিতৰত মাহাৰাষ্ট্ৰী সৰ্বপ্ৰধান। ই হ'ল আদি উপসম্ভবৰ দক্ষিণ-পশ্চিমা প্ৰাকৃতোক্ত। সাহিত্যৰ ফালৰ পৰা ইয়েই আটাইতকৈ চহকী। সংস্কৃত নাটকৰ প্ৰাকৃত কবিতাসমূহ খাইকৈ মাহাৰাষ্ট্ৰীত বচিত। সেতুবন্ধ বা বাকণবহো, গাহাসন্তসই, গউডবহো আদি কাব্যও মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃততে বচিত।

মহাৰাষ্ট্ৰীকেই প্ৰাকৃতৰ জন্মভূমি বুলি কোৱা হয়। ষড়্ভাষা-চন্দ্ৰিকাৰ পণ্ডিত লক্ষ্মীধৰে 'প্ৰাকৃতং মহাৰাষ্ট্ৰোক্তবং' বুলি কৈ গৈছে। চণ্ডীদেৱৰ প্ৰাকৃত দীপিকা যতেও 'এতদপি লোকানুসাৰাৎ নাট্যকাদৌ মহাপ্ৰয়োগ দৰ্শনাৎ প্ৰাকৃতং মহাৰাষ্ট্ৰদেশীয়ং প্ৰকৃষ্ট ভাষণম্'— অৰ্থাৎ 'লোক-ব্যৱহাৰ অনুসৰি, নাটক আদিৰ প্ৰয়োগ অনুসৰি মহাৰাষ্ট্ৰ দেশৰ প্ৰাকৃততেই সৰ্বোৎকৃষ্ট ভাষা।' দণ্ডীৰ কাব্যালঙ্কাৰ অনুসৰি 'মহাৰাষ্ট্ৰাভ্যয়ং ভাষাং প্ৰকৃষ্টং প্ৰাকৃতং বিদুঃ।' বামতৰ্কবাণীশে প্ৰাকৃত জল্পতকৃত মাহাৰাষ্ট্ৰীকেই সকলো প্ৰাকৃতৰ সাৰ বুলি কৈছে—

“সৰ্বাসু ভাষামিহ হেতুভূতাং ভাষাং মহাৰাষ্ট্ৰভবাং পুৰজাং।

নিকপয়িষ্যামি যথোপদেশং শ্ৰীৰামশৰ্মাহ মিত্ৰাং প্ৰযত্নাৎ।।”

অনহাতে বৌদ্ধ পণ্ডিতসকলৰ মতে মাগধীহে আদি প্ৰাকৃত, কম্বোদ্য (কম্বোদ্যমল) প্ৰয়োগসিদ্ধিৰ 'সা মাগধী মূলভাষা পৰা মেয়াদকপ্পিকা; ব্ৰহ্মাণো চ সসুত্তলপা-সম্বুদ্ধা চাপি ভাসবে' ব্ৰোকসেৰে তাৰেই স্বীকৃতি দি়ে। আকৌ জেনীসকলৰ মতে অৰ্ধমাগধীহে আদি প্ৰাকৃত : 'সে কিং তং ভাসাবিয়া' জেনং অজমগহাএ ভাসাএ ভাসেত্তি জময় পং বক্তিলিবি পবত্তই।' আদি প্ৰাকৃত সম্পৰ্কে এনেকুৱা বিতৰ্ক আছে সঁচা, কিন্তু অধুনালক্ষ্য বিভিন্ন প্ৰাকৃতৰ পৰ্যালোচনাৰ পৰা মাহাৰাষ্ট্ৰীকে মূল প্ৰাকৃত বোলাৰ যুক্তি বে অধিক তাক স্বীকাৰ নকৰি নোৱাৰি।^{১৩} মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ নিদৰ্শন—

‘অমিঅং পাউঅককং পটিউং সোউং অ জে ন আপত্তি।

অমস্যা তন্ততত্তি কুপত্তি তে কহং ৭ লজত্তি।। ২।। (গাথা সপ্তশতী)

অৰ্থাৎ 'বিসকলে অমৃত সদৃশ প্ৰাকৃত কাব্য পঢ়া নাই বা বুজি পোৱা নাই,

১২ হটক— জন্ম অধ্যায়; Dr. Sen-অৰ *Comparative Grammar*. পৃ. ১৮-৩০

১৩ "It is the most advanced, as regards phonetic change of the MIA dialects of the second stage."

(Sen's *Comparative Grammar*, p.15)

যিসকলে কামশাস্ত্ৰৰ তত্ত্বালোচনা কৰিবলৈ গৈ কিয় লাজ পোৱা নাই?’

মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ বিশেষত্ব কেতবোৰ তলত দাঙি ধৰা হ’ল—

- ১। পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ-সাধন।
- ২। পদমধ্যস্থিত অঘোষ মহাপ্ৰাণ ধ্বনিৰ লোপ-সাধন আৰু ঘোষ মহাপ্ৰাণ ধ্বনিৰ-হ- ৰূপ প্ৰাপ্ততা। যেনে— প্ৰাকৃত>পাউঅ, সকল/সফল>সঅল, কথং>কথং>কহং।
- ৩। কেতিয়াবা কেতিয়াবা স>হ। যেনে— পাষণ>পাহাণ, তসা>তাস>তাহ।
- ৪। ঞ>প্ণ আৰু ক্ষ>চ্ছ। যেনে— আশ্বান>অপ্পা, ইক্ষু>উচ্ছু।
- ৫। ক্ৰিয়া বিশেষত -আহি প্ৰত্যয় যোগ হয়। যেনে— দুৰাৎ>দুৰাহি, মূলাৎ>মূলাহি।
- ৬। ৭মীৰ একৰচনত -স্িং বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ। যেনে— সৰ্বেশ্বিং>সৰ্বেশ্বস্িং
- ৭। প্ৰত্যয় -ইয়>ইজ্জ, -স্থ্যচ্>উল, -জ্জাণ>উণ। যেনে— কৰণীয়>কৰণীজ্জং, দৃষ্টা>দিচ্ছিউল, গম্যতে>গমিচ্ছই, পুচ্ছিজ্জাণ>পুচ্ছিউণ; ইয়াৰ প্ৰচলন এটা মাত্ৰ অঞ্চলত সীমিত।
- ৮। সংস্কৃতৰ পুংলিংগৰ পদটো মাহাৰাষ্ট্ৰীত স্ত্ৰী বা ক্লীবলিংগ। যেনে— প্ৰশ্ব>পগ্হো / পগ্হা, দেবাঃ>দেবা / দেবনিং।
- ৯। শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপত বৈদিকৰূপ অৰ্থাৎ প্ৰাচীনত্ব সংৰক্ষিত হৈছে।

শৌৰসেনী দক্ষিণ-পশ্চিমা প্ৰাকৃতৰূপৰা অহা ভাষা। সংস্কৃত নাটকত নাৰী আৰু অশিক্ষিত পুৰুষৰ ভাষা হ’ল শৌৰসেনী প্ৰাকৃত। মধুৰা বা সুৰসেন অঞ্চলৰ কথিত ভাষা। শৌৰসেনীৰ মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ লগত বিশেষ মৌলিক পাৰ্থক্য নাই। শৌৰসেনীৰ নিদৰ্শন—

“তা পট সংপদং অজ্জউত্তস্ পুৰদো সঅংকিদং কিং পি ককং। জ্জদো তং ককং জং সহাসুং পটীঅদি তং সুবণ্ণং জং কসবটী অএ নিক্কডদি সা ঘবিনী জা পদিং বজ্জেদি সো পুত্তোজো কুলাং উজ্জলোদি।”

(কপূৰমঞ্জৰী)

অৰ্থাৎ ‘সম্প্ৰতি আৰ্যপুত্ৰৰ আগত তোমাৰ স্বৰচিত কোনো কবিতা আনুষ্ঠি কৰাচেন। কাৰণ, সিয়েই কবিতা যিবোৰ সভাত পঢ়িব পাৰি, কবটি শিলত যাক পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয় তাকেই সোণ বোলে; যি ভিৰোভাই স্বামীৰ মনোৰঞ্জন কৰে তেৱেই প্ৰকৃত গৃহিণী, যি বংশ উজ্জল কৰে সিয়েই (প্ৰকৃত) পুত্ৰ।’

শৌৰসেনীৰ বৈশিষ্ট্য— মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু শৌৰসেনীৰ মধ্যস্থতী ‘বিভাৰা’ জাতীয় সম্পৰ্কে বৈয়াকৰণিকসকলে কিছু কথা কৈ গৈছে। সেই আকৌতেই এই দুয়োবিধ প্ৰাকৃতৰ

লক্ষ্য কিছু কিছু পোবা যায়। শৌৰসেনীৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যকেইটা উল্লেখ দিয়া হ'ল—

১। স্বৰ মধ্যস্থিত দ আৰু ধ (<দ/ত আৰু ধ/দ) বৰ্ণ আন প্ৰাকৃতৰ দৰে লোপ পোবা নাই।

গচ্ছতি>শৌ গচ্ছদি, মা গচ্ছই

কথয়তি>কথদি, কহেই

গত > গদ, গঅ

মত> মদ, মঅ

পুৰতঃ> পুৰদো পুৰও

২। পদ-মধ্যস্থিত স্ত > দ্ধ-। যেনে— হস্ত>হদ্ব।

৩। ক>কথ। যেনে— ইক্ষু>শৌ. ইকথু, মা ইচ্ছু,

কুকি>কুকথি, কুজি

৪ একাচনৰ ৭মী বিভক্তি - শ্মিন>সিাং। যেনে—

পৰশ্মিন>পৰসিাং, অনাশ্মিন>অণগসিাং।

৫ বিধিগুণ গঠন সংস্কৃতৰ দৰে। যেনে— স্বৰ্গেও>বট্টে।

৬ কৃ-ধাতুৰ কণ সংস্কৃতৰ দৰে। যেনে— কৰোতি>কৰোদি।

৭। শৌৰসেনী বহুলাংশে সংস্কৃতানুগামী।

আচলতে অৰ্ধমাগধী মধ্য-প্ৰাচ্যা প্ৰাকৃতৰে পৰিণতি। অৰ্ধমাগধীত মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু শৌৰসেনীৰ কিছুৰ প্ৰভাৱ আছে। সেই সূত্ৰে ইয়াৰ দুটা ভাগ : জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু জৈন শৌৰসেনী। জৈন মতানুগামী ব্যাকৰণকাৰসকলে অৰ্ধমাগধীক তেওঁলোকৰ শাস্ত্ৰ বাচ্যিত্যৰ ভাষা অৰ্থাৎ আৰ্য্যপ্ৰাকৃত বুলিও অভিহিত কৰিছে। অশ্বঘোষৰ নাটকতেই অৰ্ধমাগধীৰ প্ৰাচীনতৰ বিশেষত্ববোৰ পোৱা যায়, পৰবৰ্তী কালৰ সংস্কৃত নাটকত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নাই।

অৰ্ধমাগধীত সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ প্ৰচুৰ। তদুপৰি অৰ্ধমাগধী পদ্যত মগধী আৰু শৌৰসেনীৰ প্ৰভাৱ বিধৰে পোৱা যায়, অৰ্ধমাগধী পদ্যত মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ প্ৰভাৱো সিমৰে চকুত পৰে। অৰ্ধমাগধীৰ নিৰ্ণয়—

‘জৈন কালেশং তেশং সম্ভৱং সিদ্ধসৌৰীকেশু জনপদসু ধীৱন্তএ নামঃ নয়ন্তে হোষা উদায়শে নামঃ কৱা পতাবকী দেবী। তীসে জেটঠে পুন্তে অভিজ নামঃ জুকাৱাৱা হোষা।’

অৰ্থাৎ ‘সেই সময়ত সেই মিনন্ত সিদ্ধ সৌৰীৰ ৰাজ্যত ধীৱন্তৰ নামে এখন নগৰ আছিল। তাত উদায়ন নামে ৰজা, প্ৰভাৱতী নামে ৰাণী (আছিল), তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ, নামে অভিজিৎ, যুৱৰাজ আছিল।’ অৰ্ধমাগধীৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল—

- ১। ব, ল ধ্বনিৰ প্ৰচলন।
- ২। বিসৰ্গ যুক্ত পদান্তস্থিত অ-কাৰৰ এ/ও-কাৰ লাভ। যেনে— জনঃ>জনো, পূৰ্বঃ>পূৰ্বো, বৃদ্ধঃ>বুড়টো, বুড়ঢ়ে।
- ৩। শ, ব, স-ৰ ঠাইত কেবল 'স'ৰ প্ৰচলন। যেনে— কেশী>কেসি, ঔষধ>ওসঢ়।
- ৪। স্বৰ মধ্যস্থিত লুপ্ত ব্যঞ্জনৰ ঠাইত য-ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ। যেনে— বাজা>বায়্য, সাগৰ>সায়ৰ, শত্ৰু>সয়, নগৰ>নয়ৰ।
- ৫। দন্ত ধ্বনিৰ মূৰ্খন্যভবন প্ৰবণতা। যেনে— তেন>তেগং, দংশ>ডসই, ঔষধ>ওসঢ়।
- ৬। পদ মধ্যবৰ্তী প-ৰ আৰু ঙ-ৰ। যেনে— পাপক>পাবক, উপনীত>উবণীয়, অগ্নি>অগসি, *লোকশিল্প>লোগগসি।
- ৭। জ্যোত্বৰ্ধক অসমাপিকাৰ বৈচিত্ৰ্য মন কবিসলগীয়া।
(ক) সং দ্বা>স্তা। যেনে— গদ্বা>গস্তা, ভৃদ্বা>ভবিস্তা, পৃদ্বা>পৃহিস্তা, জ্ঞাদ্বা>জ্ঞানিস্তা।
(খ) সং-ভ্য>জ। যেনে— অভিসমেভ্য>অভিসমেজ।
(গ) বৈ-স্থান>তুল/তুন। যেনে— গৃহীদ্বা>বেতুল, পৃদ্বা>পৃহিদুল।
(ঘ) বৈ-দ্বায়>জএ। যেনে— গদ্বা= *গচ্ছিদ্বায়>গচ্ছিজএ।
(ঙ) তুম্বৰ্ধক-তুম>উং / তু। যেনে কৃদ্বা>কাউং, জ্ঞদ্বা>সূনিস্ত।
- ৮। কৃ-ধাতুৰ কণ গদ্যত সংস্কৃতানুগামী (*কুবতি>কুবই), পদ্যত মাহাৰাষ্ট্ৰীয় দৰে (কণোতি>কুই)।
- ৯। অতীতকালত - ইৎসু প্ৰত্যয় হয়। যেনে— গচ্ছিৎসু, বচ্ছিৎসু।
- ১০। শানচ্ (=মান/আন) প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ আছে। যেনে— পুচ্ছমানো।

মাগধী প্ৰাচ্য প্ৰাকৃতোদ্ভূত ভাষা। মূলতে ই মগধ অঞ্চলৰ কথা ভাষা। জ্যোত্বীয়াৰা, সূক্তনুকা ওহালেশ আৰু অশ্বমেধৰ নটিকত প্ৰাচীনতৰ মাগধীৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। কালিদাসৰ 'অভিজ্ঞান শকুন্তলম্' আৰু শূন্যৰ 'মৃচ্ছকটিক'তো মাগধী প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগ আছে। মাগধী প্ৰাকৃত একেবাৰে কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা, সংস্কৃত নটিকত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল কেবল হাঁহি-কৌতুকৰ বাবেহে।^{১০} ইয়াৰ নিদৰ্শন তলত দিয়া হ'ল—

“ওতপুক নাম দেবদশিকি

তং কয়লিখ কলশধেয়ে

দেবদিনে নম লুপদথে।”

অৰ্থাৎ ‘দেবদাসীৰ নাম সুতনুকা। বাৰানসী বাসী দেবদায় (বা দেওদিন) নামৰ কপদকই তেওঁক কামনা কৰিছিল।’

মাগধীৰ বিশেষত্ববোৰ হ’ল :—

- ১। ণ, য, স>ন। যেনে— শুক>শুক, পুৰুষ>পুলিশে, ভৱিষ্যতি>ভবিশ্যদি, পুত্ৰস্য>পুত্ৰশ্য।
- ২। য>ল। যেনে— বাজা>লাজা, বোহিত মৎস্য>লোহিমশ্চ, বহু>লদন, পুৰুষ>পুলিশে।
- ৩। জ>য়। যেনে— জানাতি>য়াপদি, জায়তে>য়ায়মে।
- ৪। ক আৰু ছ ক্ৰমে শক আৰু শচ-লৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। যেনে— পশক>পশক, বৃক>বিশক, গচ্ছ>গশ্চ, পৃচ্ছতি>পূচ্চদি।
- ৫। দা, জ, য, লা>য় (=-যা)। যেনে—অদা>অয়, অৰ্জুন>অয়ুন, কাৰ্য্য>কায়, কল্য>কয়।
- ৬। অনুনাসিক যুক্ত ব্যঞ্জনৰ তালব্যানুনাসিক প্ৰৱণতা অৰ্থাৎ না, ঞ, ঙ>ঞঞ। যেনে— অন্য>অঞঞ, অঞ্জলি>অঞঞলি, কন্যাকা>কঞঞকা / কঞঞজা, পুষ্য>পুঞঞ, বাজঃ>লঞঞ।
- ৭। যুক্ত ব্যঞ্জনৰ স আৰু ব বৰ্ণৰ সাধাৰণতে সমীভৱন হয়। যেনে— বৃহস্পতি>বৃহস্পদি / বৃহস্পদি, শুক>শুলকে, হন্তঃ>হন্তে/হন্তে।
- ৮। সম্বোধনত অ-কাৰান্ত পদৰ আ-কৰ লগত। যেনে— হে দেব>হে দেবা, হে পুৰুষ>হে পুলিশ।
- ৯। প্ৰথমৰ এককনৰ অঃ>এ। যেনে— নবঃ>গলে, পুৰুষঃ>লিশে, সঃ>সে।
- ১০। অ-কাৰান্ত পদৰ দ্বিতীয় এককনত ‘স’ বা ‘আহ’ বিভক্তি হয়। যেনে— জিনস্য>জিনস’প, শ্লাহ।
- ১১। অস্বয় পদৰ প্ৰথমৰ এককনত ‘হকে, হসে’ আৰু ককনত ‘অহকে’ হয়।
- ১২। পদ যথাহিত দ আৰু য সদায় বৰ্ণিত হৈছে। যেনে— ভবিশ্যদি, যাদেথ।

মাগধী প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান উপভাষা হ’ল দাক্ষিণী, চাণ্ডালী আৰু দাক্ষিণী। মুহূৰ্তকৈ নটিকত বজাৰ খুলপালীয়েক নকামৰ ভাষা দাক্ষিণী।

পৈশাচী উত্তৰ-পশ্চিমা প্ৰাকৃতভাষাত ভাষা। লোক-সাহিত্যত এই ভাষাৰ যথেষ্ট সমাদৰ দেখা যায়। ওপাচাৰ বৃহৎকথাৰ ভাষা পৈশাচী। বৈয়াকৰনিকসকলৰ উদ্ধৃতিতো পৈশাচীৰ নিৰ্ধাৰণ পোৱা যায়। অপভ্ৰংশৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্ক অতি ঘনিষ্ঠ। ড° সুকুমাৰ সেনৰ মতে অপভ্ৰংশৰ ঠিক পূৰ্ব-কালৰ এবিধ প্ৰাকৃত এই

পৈশাচী।^{১০} ইয়াৰ নিদৰ্শন—

“পুস্তুগ কিং ফটচনো নিচতেহতানা
অথাসনং ফচতি চমফনিসুতনসস
ভোস্ন খোৰতৰতুক্খ— সতাই পাপা
মোহাজ্জকাৰগহনং লপ কিং লফন্তি।”

অৰ্থাৎ, ‘যুঁজাৰে নিজৰ দেহদানৰ দ্বাৰা জন্তুনিযুদন (=ইন্দ্র)ৰ অৰ্ধাসন লাভ নকৰেনে? পাপীয়ে শত শত দুৰ্ঘোৰ দুঃখ সহ্য কৰি ঘোৰ মোহাজ্জকাৰত নপৰেনে?’

পৈশাচীৰ প্ৰধান বিশেষত্ব হ’ল :—

- ১। ধ্বনিতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ প্ৰচুৰ।
- ২। স্বৰ মধ্যগত ঘোষ ব্যঞ্জনৰ ঘোৰহীনতা আৰু স্বৰ মধ্যগত স্পৃষ্ঠ (affricate) ব্যঞ্জনৰ অবস্থিতি। যেনে— কন্দৰ্প>কন্তপ্প, নগৰ>নকৰ, ভজ্জতি>ভচতি, ৰাজা>ৰাচা।
- ৩। গ>ন আৰু শ/ষ>স। যেনে— গুণেন>গুনেন, প্ৰদেশ>পতেস।
- ৪। ড়া>তুণ। যেনে— কৃত্তা>কাতুণ, গত্তা>গতুণ।
- ৫। ঙ, ন্য, গ্য>এঙএঙ। যেনে— কন্যাকা>কএঙএঙআ, পুণ্যা>পুএঙএঙ, ৰাজ্যঃ>ৰাএঙএঙ।
- ৬। য>ৰিঅ, স্ন>সিন, ঙ্ট>স্ট। যেনে— ভাৰ্যা>ভাৰিঅ, স্নাত>সিনাত, কঙ্ট>কস্ট।
- ৭। আত্মনেপদী ধাতুৰ পৰস্মৈপদী ৰূপ লাভ। যেনে— লভন্তে>লভন্তি।

‘নিয়া প্ৰাকৃতক মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ দ্বিতীয় উপভাষাৰ অন্তৰ্গত বুলিয়েই কোৱা হয়। চীনা ভূগোলবিদৰ প্ৰাচীন শানশান (Shan Shan বা Kroraina) ৰাজ্যৰ সীমান্তত নিয়া নামে ঠাইৰ বালিৰ স্তূপৰ ওপৰত এই প্ৰভুলেখঘোষ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল ছাৰ অ’ৰেল ষ্টেইনে (Sir Aurel Stein)। এইবোৰ আচলতে শাসনকাৰ্য অৰ্থাৎ বিচাৰ বিষয়ক আৰু বাবসায়-বাণিজ্য সম্পৰ্কীয় কিছুমান ৰিপোর্ট বা তথ্য সম্বলিত প্ৰতিবেদনৰ সমষ্টি। এইবোৰৰ ৰচনা-কাল খৃষ্টাব্দ তৃতীয় শতিকা বুলি অনুমান কৰা হৈছে। উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ পেছোৱাৰ অঞ্চলৰ ভাষাকে ইয়াৰ মূল বুলি কোৱা হয়।

নিয়া প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান বিশেষত্ববোৰ হ’ল—

- ১। স্বৰ মধ্যস্থিত একক ব্যঞ্জনৰ উৰ্বীভৱন আৰু শ, ষ, স ধ্বনিৰ ঘোৰবৰ্ণলে

- পৰিবৰ্তন। যেনে— কৃত>কিড', অৰকাশ>অবগ'জ', দাস>দাষ', অলি>অবি', মাস>মস', গম্ভব্য>গম্ভৰো।
- ২। পদান্তস্থিত য, যা, যে>ই। যেনে— মূলা>মুলি, এম্বৰ্য>এম্বৰি, সমাদায়>সমদই।
- ৩। পদমধ্যস্থিত এ>ই। যেনে— ক্ষেত্ৰ>চি'ত্ৰ
- ৪। অযোষ/যোষ বৰ্ণ-হ-লৈ কপান্তস্থিত; কিন্তু পদান্তস্থিত অযোষ বৰ্ণ লোপ কিম্বা হ/য় ঋতিৰ আগম। যেনে— গোধূম>গোহোমি, লভন্তে>লহংতি, দন্ত=*দিত-ক>দিতএ/দিতসে', সমতঃ>সমও/সমহো।
- ৫। ঋ>অ, উ, ষি, ক। যেনে— প্ৰকৃত>পগ'ড, ভূতি>ভুডি, কৃত>ক্ৰিত/কিড', যুত>যুদ। *পৃচ্ছিতব্য>প্ৰচ্ছিমবো।
- ৬। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ব>ম। যেনে— এবম্>এব>এম, চীৰব>চিমব।
- ৭। পদান্তস্থিত -অঃ বিলোপ, কিম্বা এ, ও কল লাভ। যেনে— মনুষাঃ>মনুশ, ততঃ>ততো, গম্ভৰাঃ>গম্ভৰো।
- ৮। অনুনাসিক যুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভবনত নাসিকা প্ৰবণতা। যেনে— ভাণ্ড>ডান, আজ্ঞপ্তি>অনতি, বিজ্ঞপ্তি>বিনতি।
- ৯। ঞ>ব, ঞ্য়>ংমি, ঠ/ঠ>ঠ, ঞ>শ্প। যেনে— ঞ্চক্ৰ>মব্,-শ্মিন>ংমি, অবশিষ্ট>অবশিঠ, স্থিতক>খিদগ', অশ্ব>অশ্প, বসু>শ্পসু।
- ১০। তৃতীয় পুৰুষৰ বচনচনত অস্তি বিভক্তিৰ যোগত অতীত কালৰ সৃষ্টি। যেনে— গতংতি '(সি/তেওঁ) গ'ল/গৈছিল।'
- ১১। ক্ৰিয়াৰ কাল তিনিটা— বৰ্তমান (লট্), অতীত (কদন্ত), আৰু ভবিষ্যত (লুট্)। আশ্বনেপদ আৰু কৰ্মবাচ্যৰ প্ৰয়োগ দুৰ্লভ।

অন্ত্য প্ৰাকৃত : মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ তৃতীয় উপভাষাটোৱেই শেষ বা অন্ত্য প্ৰাকৃতৰ কাল। এই ভাষাৰ ভাষাকে অপভ্ৰংশ বোলা হয়। সম্ভৱতঃ ই একাধিক প্ৰাকৃতৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য; আঞ্চলিক প্ৰাকৃত আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ মধ্যবৰ্তী কালক্ষেত্ৰত প্ৰতিবিধ প্ৰাকৃতেই কিছু পৰিমাণে সন্মিল হৈ পৰিছিল। এই শিথিলতৰ আঞ্চলিক প্ৰাকৃতসমূহকে সেই সেই অঞ্চলৰ প্ৰাকৃতৰ অপভ্ৰংশ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। সেই পিন্ধনৰূপা অপভ্ৰংশৰ স্থান তলত দিয়া দৰে দেখুৱাব পাৰি—

মাহাবাহু প্ৰাকৃত>মাহাবাহু অপভ্ৰংশ>মাহাঠী।

শৌৰসেনী প্ৰাকৃত>শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ>পশ্চিমা হিন্দী-বাজবানী-ওজবানী।

অৰ্ধমাগধী প্ৰাকৃত>অৰ্ধমাগধী অপভ্ৰংশ>পূৰ্বী হিন্দী- অৰবী-ভোজপূৰী।

মাগধী প্ৰাকৃত>মাগধী অপভ্ৰংশ>অসমীয়া-বঙলা-উৰিয়া-মৈকিলী-

(তথাকথিত) বিহাৰী।

অপভ্রংশ সম্পৰ্কে বিশেষকৈ ইয়াৰ কাল সম্পৰ্কে নানা তৰ্ক আছে। পতঞ্জলিয়ে শাস্ত্ৰহীনৰ ভাষাকে অপভ্রংশ ৰূপে অভিহিত কৰি গৈছে। তেওঁৰ মতে সংস্কৃতৰপৰা অপভ্রষ্ট হোৱা ভাষাই অপভ্রংশ। সেই পিনৰপৰা সকলো প্ৰাকৃততেই ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত। কাব্যালংকাৰৰ ‘প্ৰাকৃতমেব অপভ্রংশঃ’ বোলা কথাষাৰৰপৰা অনুমান হয় যে অপভ্রংশই এবিধ প্ৰাকৃত ৰূপেই মূৰ দাঙি উঠিছিল। ভামহেও সংস্কৃত, প্ৰাকৃত আৰু অপভ্রংশৰ সুকীয়া ব্যৱহাৰৰ কথা কৈ গৈছে। ৰাজশেখৰ, ৰুদ্ৰট আদিয়েও অপভ্রংশক সংস্কৃত বা প্ৰাকৃতৰ দৰে বিশেষ মৰ্যাদা দি ক’ব খোজে যে অপভ্রংশ আচলতে কাব্যৰ ভাষা।

প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণিকসকলে অপভ্রংশৰ বিষয়ে কিছু আলোচনা কৰি গৈছে। বৰকচি কিন্তু এই বিষয়ত নিমাত। হেমচন্দ্ৰই সিদ্ধহেমশঙ্কৰানুশাসনৰ ৮ম অধ্যায়ত অপভ্রংশ আৰু তাৰ উপভাষাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গৈ উদাহৰণ স্বৰূপে অপভ্রংশৰ কিছু নিদৰ্শনৰো উল্লেখ কৰি গৈছে। পুৰুষোত্তমে প্ৰাকৃতানুশাসনত (১১শ শতিকা) ‘শিষ্ট’ লোকৰ ভাষা ৰূপে অপভ্রংশৰ বিষয়ে বহু নিৰ্ভৰযোগ্য বৰ্ণনা দিছে। তেওঁৰ মতে নাগৰ, উপনাগৰক আৰু ব্ৰাচড়ক এই অপভ্রংশৰ প্ৰধান উপভাষা; তাৰ ভিতৰত নাগৰক আছিল প্ৰধান আৰু সিয়েই আছিল আৰ্য্যবৰ্তৰ শিষ্টজন-সন্মত ভাষা, অৰ্থাৎ *Lingua Franca* ৰূপেই পৰিগণিত হৈছিল। আকৌ মাৰ্কণ্ডেয়য়ো (১৭শ শতিকা) প্ৰাকৃত সৰ্বস্বত অপভ্রংশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি গৈছে। ইয়াৰ উপৰিও পিছেল, গ্ৰীয়াৰ্ছন, ব্লক, ভাণ্ডাৰকাৰ আদিয়েও অপভ্রংশ সম্পৰ্কে কিছু মতামত দি গৈছে। এওঁলোকে মধ্য-ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ কালজোঁৱৰ শেষ ভুৱৰ জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষাকে অপভ্রংশ আখ্যা দিছে। ভাৰতীয় আৰু অনা-ভাৰতীয় এই পণ্ডিতসকলৰ আলোচনাৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে মধ্য-ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা, ব্যাপক অৰ্থত প্ৰাকৃত ভুৱৰ যিটো সাৰ্বজনীন ভাষা অশিষ্ট লোক-সাহিত্যৰ বাহন হৈ পৰিছিল সেই ভাষাটোৱেই আছিল প্ৰাচীন অপভ্রংশ। সেই অপভ্রংশৰ পৰৱৰ্তী যিটো ৰূপৰপৰা আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহে স্বকীয় ৰূপ লৈছিল সেইটো অপভ্রংশকে অবহুঁঠ বুলি কোৱা হয়।

অপভ্রংশত ৰচিত প্ৰখ্যাত সংখ্যাত তাকৰ ১০ বিদ্ভৱমোহিনী আদি সংস্কৃত নাটক কেইখনমানত প্ৰাচীন অপভ্রংশৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। জৈন-সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত স্বয়ম্ভৱ পটমচৰিঅ, পুণ্যদন্তৰ মহাপুৰাণ, সোমদেৱৰ ৰণভিলক, হৰিভদ্ৰৰ সম্ভাৰিচকছা, আৰু নেমিগাহচৰিঅ, শ্ৰীশচন্দ্ৰৰ কণ্ঠাকোষ, বামসিংহৰ পাছড়দোহা আৰু জীনদন্তৰ উপদেশ ৰসায়নৰূপে অপভ্রংশ ভাষাত ৰচিত উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। এই যুগৰ শেষৰ ফালে

আন্ধুৰ বহমান বিৰচিত শৃংগাৰ বসাসিদ্ধ প্ৰণয়কাব্য সংশ্লেষণসময় (=সংশ্লেষণবাসক) আৰু পিঙ্গলাচাৰ্য বচিত প্ৰাকৃতপৈজল এই যুগৰে অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশত বচিত আন দুখন উল্লেখযোগ্য কাব্য।

প্ৰাচীন অপভ্ৰংশৰ নিদৰ্শন—

“হউ পঈ পুছিমি আঅকখহি গঅবক

ললিঅ পহাবে নাসিঅ-তৰবক

দূৰবিগিজিঅ সসহৰ কন্তী

দিট্টী পিঅপঈং সম্মুহ জন্তী।” (বিক্ৰমোদ্বীপী : ৪র্থ অংক)

অৰ্থাৎ ‘হে গজবৰ, মদু আঘাতেৰে তুমি কিশাল বৃক্ষকো ভূপতিত কৰা, তোমাক মই সুধিব খোজোঁ— মোৰ যি প্ৰেয়সীয়ে চন্দ্ৰ-কাঙিকো জয় কৰিছে সেই পতিব্ৰতাক তোমাৰ সম্মুখেদি যোৱা দেখিছানে?’

পৰৱৰ্তী অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশৰ নিদৰ্শন—

“গয়বণামু সামোক সৰোকহ দলনয়লি

গায়বজপসংপুশু হবিস সসিহৰবয়লি।

ধবলতুংগপায়াবিহি তিউবিহি মংডিয়উ

গৰ দীসই কুই মুকখু সয়লু জলু পংডিয়উ।” (সংশ্লেষণবাসক)

অৰ্থাৎ ‘হে কমলদলনয়নী, মোৰ নগবন্ধনৰ নাম সান্বপুৰ (=সামক)। হে চন্দ্ৰ-বদনী, সুখী নাগবিকেৰে এই নগৰ পৰিপূৰ্ণ। বগা ওখ প্ৰাচীৰেৰে আবৃত এই নগৰৰ পদূলিবোৰ সুসজ্জিত। তাত অশিক্ষিত লোক দেখা নাযায়, সকলোৱে শিক্ষিত।’

অপভ্ৰংশ ভাষাৰ প্ৰধান বিশেষত্ববোৰ তলত দিয়া হ’ল :—

১। -ব->-উ। যেনে— আহব>আহউ।

২। -উ-ৰ পূৰ্বস্থিত য লোপ পায়। যেনে— বমুনা>জউণা, সম্পূৰ্ণ>সউপূ।

৩। পদ মধ্যস্থিত -ব->-ব্(-ব-)। যেনে— কমনঃ>কবনু>কব্বনু, তুল সমম্>তিল সব>ভিল সৰ্ব, নমস্তনাম>নবস্তাই, প্ৰমাপ>পমাপ>পবাপ।

৪। দীৰ্ঘত্বৰ হ্রস্বতা লাভ। যেনে— দৌড়াবীপতি>দউলাহিবই, তক্ষণী>তক্ষনি, স্থলী>থলী>থলি, ফুলাকলী>থুলাকলী>থুলবলি।

৫। প্ৰথমৰ একবচনত বিভক্তিহীনতা, নহিবা -উ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ। যেনে— কোমলম্>কোমল, সঃ>সু, পথিকঃ>পথিঅ>পথিহ>পথিউ, হবঃ>হবু, বাসকঃ>বাসউ, নগবম্>নগক, গয়ক।

৬। -ডা, -ডী, -উয়, -উয়ী, -ইয় আদি তুলসেহান ব্যৰ্থক প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ। যেনে— বাম>ইয়>বাবইয়>বাইয়, সেইদৰে পথিহ।

৭। বিভিন্ন কালত শত্ৰু প্রত্যয়ান্ত পদৰ প্ৰয়োগ। যেনে— পৰহংতু, চন্দ্ৰংতিয়, চায়ংতী।

৮। -জ্জাচ্>-ইবি। যেনে— সবলীকৃত্য=সবলায়িত্বা>সবলাইবি, ত্যজ্জ+জ্জাচ্ = তাজ্জিত>চইবি।

৯। শব্দ আৰু ধাতুকপৰ ক্ষেত্ৰত বহুখিনি সবলীভৱন।

১০। সৰ্বনাম পদৰ ভালেমান নতুন নতুন ৰূপৰ প্ৰয়োগ। যেনে— তুম্হাৰ, আম্হাৰ; তই, মই (কৰ্ম-কৰণ-অধি-একবচন); তুহ, তুহ, তুহ্মা, মহ, মহ্মা (সম্বন্ধ একবচন); তুম্হে, অম্হে (কৰ্তৃ বহুবচন); এহ, তেহ, জেহ, কেহ ইত্যাদি।

১১। দেশী শব্দৰ বহুল প্ৰয়োগ।

১২। সংস্কৃতৰ প্ৰভাবহীনতা।

অপভ্ৰংশৰ উপভাষাসমূহৰ ভিতৰত ব্ৰাচড়ক, নাগৰক, উপনাগৰক, বৈদজী, সৌজী, পাঞ্জালী, ঢকী, সিংহলী, শাকাৰী, শাৰবী, চাণালী, আৰবী, কৈকেয় পৈশাচিকা আৰু চুলিকা পৈশাচিকা আদিয়েই উল্লেখযোগ্য। সিংহলৰ ভিতৰত নাগৰক উপভাষা প্ৰধান।

নাগৰকৰ প্ৰধান বিশেষত্ববোৰ হ'ল—

১। শ, ষ>স, য>জ, ন>ণ।

২। স্বৰ মধ্যবৰ্তী ক আৰু গ লোপ পায়; স্বৰমধ্যবৰ্তী প আৰু ক>ব আৰু ভ।

৩। খ, ঘ, থ, ভ>হ।

৪। তৃতীয়াৰ একবচনত -এঁ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ।

৫। দীৰ্ঘ স্বৰৰ হ্রস্বতা প্ৰাপ্তি।

৬। শব্দৰ প্ৰয়োগত লিঙ্গ-ভেদাভেদত শিথিলতা।

৭। নতুন নতুন প্ৰত্যয়, বিভক্তি আৰু অনুসৰ্গৰ প্ৰয়োগ।

৮। যুক্ত ব্যঞ্জনৰ য-ফলা লোপ কিম্বা ব-ফলাৰ প্ৰয়োগ।

৯। -ডা আৰু -ডী স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়ৰ বহুল প্ৰয়োগ।

অপভ্ৰংশৰ অৰ্বাচীন বা শেষ স্তৰটোৰ নামেই হ'ল অৰ্বাচী বা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ।

ই দৰাচলতে অপভ্ৰংশৰ শেষৰ স্তৰ আৰু নৱা ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তঃসৰ্বতী কালৰ ভাষা। অতি সূক্ষ্ম বিচাৰ অবিহনে ইয়াৰ অন্তিম আলোচনা কৰা সম্ভৱ নহয়। ক্ৰমদীৰ্ঘৰ সংক্ষিপ্তসাৰত এই অৰ্বাচী কথাষাৰৰ উল্লেখ আছে। তেওঁৰে সমসাময়িক টীকাৰ অধ্যয়নত ই সবলৰ দোহাকোৰ পঞ্জিকাত অপভ্ৰষ্টবপৰা উদ্ধৃত অৰ্বাচী ভাষাক অভিহিত কৰে অভিহিত কৰিছে— “দোহাঅভিহিত-ৰচনয়সোতি।” ইয়াৰ ব্যুৎপত্তি এনেধৰণৰ— অ-পভ্ৰষ্ট+বিভ্ৰষ্ট>অপভ্ৰষ্ট, অভিহিত>অবিহিত>অৰ্বাচী। প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশৰ বিকৃত ৰূপ

এই অৰ্থত উক্ত শব্দ ব্যবহৃত হোৱা বুলি অনুমান হয়। অৱহট্টৰ কাল সাধাৰণভাৱে খৃষ্টাব্দ ৮০০-অৰ পৰা ১২০০ বুলি ধৰা হয়। ইয়াৰ পাছতো অৱহট্ট ভাষাত পুথি ৰচিত হৈছে। সেইবাবেই ড° সুকুমাৰ সেনে ১৪৭-১৫৭ খতিকালৈকে অৱহট্টৰ কাল বুলি মন্তব্য দিব খোজে।

অৱহট্ট ভাষাত ৰচিত গ্ৰন্থ সংখ্যাত তেনেই ডাকৰ। ছেমচন্দ্ৰৰ ব্যাকৰণত অৱহট্ট কবিতাৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায়। জৈন-বৌদ্ধ-যোগপন্থীসকলে জনসাধাৰণৰ লৌকিক ভাষা বুলি অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশৰ প্ৰতি বিশেষ সমাদৰ দেখুৱাইছিল। সংস্কৃত নজনা এইচাম লোকেই সম্ভৱতঃ অৱহট্টক শিষ্ট ৰূপ দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। নানা বিধৰ গান-কবিতা-নীতিবচন আদি যিবোৰ লোক-সাহিত্য অৱহট্টত ৰচিত হৈছিল দৰাচলতে সেইবোৰেই নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সাহিত্যক এটি নতুন ৰূপৰ সন্ধান দিয়ে। জৈনী যোগী ৰামসিংহৰ পাছত দোহা, পিঙ্গলাচাৰ্যৰ প্ৰাকৃত পৈঙ্গল, পাহাসকুটীৰ কবিতাৰ অনুকৰণত ৰচিত সৰহপাদৰ দোহাকোষ অৱহট্ট সাহিত্যৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। আশুব ৰহমানৰ সংনেহৰাসয় (=সন্দেশ ৰাসক) এই ভাষাত ৰচিত এখন উল্লেখযোগ্য 'দুত' কাব্য। এই ভাষাৰ শেষ উল্লেখনীয় গ্ৰন্থ হ'ল বিদ্যাপতিৰ কীৰ্তিলতা আৰু কীৰ্তিপতাকা। দ্বিতীয়খনে অৱশ্যে আজিও পোহৰৰ মুখ দেখা নাই।

অৱহট্টৰ নিদৰ্শন—

“তবল কমলদল সৰি জুজ পত্মা

সৰস সমঅ সসি সুসকিস কত্মা

মঅগলকৰিবৰ সঅলস গমণী

কলল সুকিঅফল বিহি গড়ু ৰমণী।” (প্ৰাকৃত-পৈঙ্গল)

অৰ্থাৎ ‘যাৰ চকুযুৰি চকল কমলদলৰ দৰে, যাৰ মুখখনি শাবলীয় জোনটিৰ দৰে, যাৰ অলস গমন মদমন্ত হাতীৰ দৰে— বিধাতাই কি সুকৰ্মৰ ফলত সেই ৰমণীক তৰ্জান কৰিলে?’

অৱহট্টৰ প্ৰধান বিশেষত্ববোৰ হ’ল—

১। সংক্ষেপণ অৰ্থাৎ উদ্ধৃত স্বৰ সংকেচন। যেনে—

অজ্ঞসৰ>অজ্ঞসাব>আজাব,

কলহকাকিনী>কলহআকিনী>কলহাকিনী,

জানিত (=জাত)>জানিঅ>জানী,

বাহ্যতে>বাহিঅনি>বাহিঅই>বাহই,

চৰ্মগদৈঃ =*চৰ্মগাদকৈন্তঃ>চৰ্মগাঅএহি>চৰবা এহি

চৰবাহিহি, বাজা=*বাজিক>বাইঅ>বাই

- ইন্দিয়>ইন্দিঅ>ইন্দি,
 মৃত্তিকা>মট্টিকা>মট্টিআ>মট্টি,
 ময়ূৰ>মউৰ>মোৰ, তাদৃশ>তাইস>তইস>তেহ।
- ২। পদান্তস্থিত- এ, -ও>-ই, -উ যথাক্রমে। যেনে—
 পৰঃ>পৰো>পৰ, দেবঃ>দেবো>দেও>দেউ,
 সকলঃ>সঅলঃ>সয়ল, মৰে (=মনসি)>মণি,
 স্নেহে>গেহে>গেহি।
- ৩। পদান্ত স্বৰৰ অনুনাসিকতা। যেনে—
 অহম্ =* অহকম্>হউ, স্বয়ম্>সই।
- ৪। পদৰ আদি বা মধ্যত থকা এ>ই। যেনে—
 ঐক্য (=একঃ) এক>এক্ক>ইক্ক,
 প্ৰেক্ক>পেক্ক>পিক্কিৰি,
 প্ৰেক্কণ>পেচ্চণ>পিচ্চিবিঃ (ণ>ব),
 যেন>জেন>জিনি।
- ৫। পদান্তস্থিত অম্-ব-ম্-লোপ বা উ-লৈ পৰিৱৰ্ত্তিত হয়। যেনে—
 নৰম্>নৰঃ>নক>নৰ,
 নগৰম্>গঅক, গয়ক>গয়ৰ/গক,
 প্ৰিয়>পিউ/পিঅ, প্ৰাকৃতম্>পায়উ,
 যুগলম্>জুয়ল, মধ্যম্>মজ্জ।
- ৬। লিঙ্গ পৰিৱৰ্ত্তনৰ নিয়মত শিথিলতা।
- ৭। বচীৰ একবচনত -হ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ। যেনে—
 অন্ন্যাস্যঃ>অন্নস্‌সা>অন্নহ, একস্য>ইক্কহ,
 আত্মস্য>অন্নস্‌স>অন্নহ, তব>তুহ,
 বিজয়নগৰস্য>বিজয়নয়বহ/বিজয়নয়ক,
 প্ৰবহন্তকস্য =*প্ৰবহন্তস্য>পবহন্তয়হ, মুক্ত্যঃ>মুক্তহ।
 কিন্তু কোনো কোনো পদত বচীত -ক বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ। যেনে—
 ধৰ্মক>ধৰ্মস্য, বিত্তক>বিত্তস্য।
- ৮। কুহাৰ্থবাচক -ইক প্ৰত্যয়ৰ বোপত স্ত্ৰীলিঙ্গ নথ গঠন।
- ৯। তৃতীয়াৰ একবচনত -এ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ। যেনে—
 কেন>*জৈঅ>জৈ, পুত্ৰেন>পুত্ৰৈঅ>পুত্ৰৈ,
 জাতেন>জাএঅ>জাএ, ভ্ৰাতা-ভ্ৰাতেন>ভ্ৰাতৈ,

তেন>তেজ>তে, যশস্য=যশেন>জসে।

- ১০। বিভক্তিহীনতা অৰ্থাৎ পদত সকলো কাৰকতে মাজে মাজে বিভক্তিযুক্ত নোহোৱাটো অবহট্টৰ এটা অতি মন কৰিবলগীয়া কথা। ইয়াক আন ধৰণেও ক'ব পাৰি— শূন্য বিভক্তি বা বিভক্তিৰ উহ্যকৰণ।
- ১১। নতুন নতুন অসংস্কৃত অৰ্থাৎ দেশী শব্দৰ প্ৰয়োগ। যেনে— কিবি (=কিছু), তিবি কিবি (=কিছু কিছু), সংবাসিয় (=প্ৰচুৰ), সিহণ (=স্তন), বেহেতি (=শোভিত), কুটি (=খণ্ড), চল্লহি (=খুলি অহা কাপোৰ), চল্ল (=স্থলন), তুবকি (=তীক্ষ্ণ), মল্লহিৰিউ (=লীলায়িত), কণুগুণুট (=কণুগুণু), থসুৰ (=তামোল-চূণ পাণেৰে সৈতে), ঘল্লই (=দলিওৱা), পিকি (=তামোলৰ পিক), উস্তাবলি (=আকুল), গজ্জই (=শোভিত), বংক (=দৰিদ্ৰ), চম্পিজ্জই (=দখল কৰা), বড্‌ডাই (=ডাঙৰ, বৰ), ঘেল্লন্তি (=লাভ কৰা) ইত্যাদি। সেইদৰে আৰবী, ফাৰ্ছী শব্দৰো প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে— ওল্লা (=মুছলমানৰ সাধাৰণ নাম, আধুনিক =বালা), সাহি (=শাহ), মেজসৰীৰ (=মুছলমানসকল এই অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে)।
- ১২। -ড আৰু -উল্ল স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ। যেনে— অৰণ্য>বৰ্ণণডঅ, দেশ>দেসডঅ, দোষ>দোসড।
- ১৩। কাৰকৰ সংখ্যা হ্ৰাস পাই মাত্ৰ তিনিটা ৰূপত বৈছেগৈ— (ক) কৰ্তৃ-কৰ্ম, (খ) সম্পাদান-অপাদান-সম্বন্ধ, আৰু (গ) অধিকৰণ-কৰণ।
- ১৪। যুক্ত ক্ৰিয়াৰ (Compound verb) ব্যৱহাৰৰ সূত্ৰপাত। যেনে— বিসাম কৰ=বিশ্ৰাম্যতাম্, বাট বহন্তে=পথং বহন/গচ্ছন, ন কৰ=সেবা=ন ক্ৰিয়তাং সেবা, মুকুট চিন্তগএন্দ কৰ=মুক্তঃ চিন্তগজ্জেন্দ্রঃ ক্ৰিয়তাম্।
- ১৫। কবিতাৰ ছন্দত সমমাত্ৰিকতা আৰু অন্ত্যনুপ্ৰাস অবহট্টৰ বিশেষ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য।

চতুৰ্থ অধ্যায় প্ৰাকৃত শব্দভাণ্ডাৰ

ভাষাৰ শ্ৰেষ্ঠ সম্পদ হ'ল শব্দ ভাণ্ডাৰ। শব্দ ভাণ্ডাৰ যিমানে সমৃদ্ধ হয় ভাষাও তিমানে উন্নত হয়। ধাতু আৰু শব্দত নানা প্ৰত্যয়াদি যোগ কৰি নতুন নতুন শব্দ সৃষ্টি কৰা হয়, সেইদৰে আন ভাষাৰ পৰাও প্ৰয়োজন অনুসৰি নতুন নতুন শব্দ আহৰণ কৰি ভাষা-সাহিত্যত স্থান দিয়া হয়। বিদেশী শব্দ আহৰণৰদ্বাৰাও ভাষাৰ শব্দ-সম্ভাৰ চহকী হয়। সকলো ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতে সাধাৰণভাৱে এই কথা প্ৰযোজ্য। প্ৰাকৃত ভাষা তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। প্ৰাকৃত ভাষাত বৈদিক সংস্কৃতৰপৰা সৰ্বকি অহা সংস্কৃত মূলজ শব্দৰ সংখ্যাই সৰ্বাধিক। প্ৰাকৃতত প্ৰচলিত শব্দৰাজি চাৰি ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি—(১) মৌলিক, (২) দেশী বা দেশজ, (৩) বিদেশী, আৰু (৪) মিশ্ৰ।

(১) মৌলিক শব্দসমূহ আচলতে সংস্কৃতৰ নিজস্ব শব্দ। সেই শব্দখিনি হুবহু কিম্বা কিছু পৰিৱৰ্তন ঘটি প্ৰাকৃতত প্ৰৱেশ কৰিছেহি। সেই মৌলিক শব্দখিনি আকৌ দুভাগত ভাগ কৰিব পাৰি—(ক) তদ্ভৱ, আৰু (খ) তৎসম।

(ক) তদ্ভৱ শব্দসমূহ মূলতে সংস্কৃত, কিন্তু সেই সংস্কৃতৰপৰা কিছু বিকৃতি ঘটি, যেনে—ধনি আদিৰ সাল-সলনি ঘটি অধিক সৰল হৈ প্ৰাকৃতত স্থান পোৱা যিবোৰ শব্দ সেইবোৰকে তদ্ভৱ শব্দ বোলা হয়। 'তৎ' অৰ্থাৎ সংস্কৃত আৰু 'ভৱ' অৰ্থাৎ জাত; চমুকৈ সংস্কৃতৰপৰা অহা শব্দ। যেনে—অদ্য>অজ্জ, অৰ্জ>অজ্জ, ইদৃশ>ইৰিশ/স, উপাধ্যায়>উবজ্জায়, কৰ্ত্তব্য>কাদক, কৰ্ম>কন্ম, কাব্য>কবব, কৃষ্ণ>কশ্হ, প্ৰীত্য>গিম্হ, চক্ৰ>চক, তৈল>তেল, প্ৰাকৃত>পাইঅ/পাউঅ, ব্ৰাহ্মণ>বম্হণ, মধ্যম>মজ্জম/মজ্জিম, সত্য>সচ্চ, শৃগাল>শিআল, স্নেহ>সিগেহ, স্থবিৰ>থইৰ/থেৰ, হৃদয়>হিঅঅ, সংস্কৃত>সক্কাঅ, ইত্যাদি।

(খ) তৎসম শব্দসমূহ মূলতে সংস্কৃতৰপৰা কোনো সাল-সলনি নোহোৱাকৈ অৱিকল সেইদৰে যিবোৰ শব্দ প্ৰাকৃতত সোমাই পৰিছে সেইবোৰ শব্দকে তৎসম শব্দ বোলা হয়। 'তৎ' অৰ্থাৎ সংস্কৃত আৰু 'সম' অৰ্থাৎ সমান; চমুকৈ সংস্কৃতৰ সমান বা একে শব্দ। যেনে—

অজ, ইজা, কুন্তল, কুমাৰ, কূপ, গজা, গন্ধ, ছন্দ, জবা, জল, জীৱ, ভক, দশ, দুৰ,

দেব, নব, পতিত, বাল, মঙ্গল, মুণ্ড, বমণী, বাজা, লোক, সম, সিদ্ধ, সুখ, ইত্যাদি।

(২) দেশী বা দেশজ শব্দসমূহ দৰাচলতে প্ৰাকৃত ভাষা প্ৰচলিত অঞ্চলৰ অনা-আৰ্য ভাষা অৰ্থাৎ সংস্কৃত ভিন্ন ভাষাৰপৰা আহৰিত শব্দ। আৰ্য ভাষা-ভাষীসকলে অনা-আৰ্য ভাষাভাষী লোকৰ লগত নানা কাৰণত এটা সম্পৰ্ক ৰাখি আহিবলগীয়া হৈছিল আৰু সেই সম্পৰ্কৰ পৰিণতি স্বৰূপে যিসকলৰ ভাষাৰ উপাদান বিশেষকৈ কিছুমান শব্দ প্ৰাকৃতত সোমাই পৰিল। দেশীয় ভাষাৰপৰা আহৰিত বাবেই এই শব্দসমূহক দেশী বা দেশজ আখ্যা দিয়া হৈছে। এনেকুৱা কিছুসংখ্যক শব্দ সংস্কৃতৰ জৰিয়তেও আহিছে; কিন্তু সবহসংখ্যকেই পোনপটীয়াকৈ আহিছে বুলি অনুমান কৰা হয়। যেনে—

কিবি 'কিছু', কুটি 'খণ্ড', কোড় 'ইচ্ছা', খল 'খাল', খড়কিআ 'কাৰদুবাৰ-খিড়িকী', ঘল 'নিষ্কোপ', চকল 'সুৰগীয়া', চক 'সুন্দৰ', ছইল 'বিদগ্ধ', ছোল 'চাফ কৰা', ছল বাকলি / চলি কাঠ, 'বসুৰ 'এখন তামোল', ডুৰকি 'তীক্ষ্ণ', গজ্জই 'শোভিত', ভসল 'ভোমোৰা', বডডাই 'বৰ/ডাঙৰ', ডুল 'ডুল', মদহ 'অলপ', মৰট 'অহংকাৰ/গৰ্ব', মেয় 'খুলি দিয়া', বংক 'দুখীয়া', বেহংতি 'শোভিত', সিহণ 'স্কন', সংবাসিয় 'প্ৰচুৰ', লট্টাঅ 'মনোৰম', ইত্যাদি।

(৩) বিদেশী শব্দসমূহ দৰাচলতে প্ৰাকৃত অধ্যুষিত অঞ্চলৰ আৰ্য নাইবা আৰ্যেভৰ কোনো ভাষাৰ পৰাই আহৰিত শব্দ নহয়, বিদেশৰ অন্যান্য ভাষাৰপৰা আহৰিত শব্দখিনিকে বিদেশী শব্দ আখ্যা দিয়া হয়। বিদেশী ভাষা-ভাষী লোকৰ লগত সম্পৰ্ক হোৱাৰ ফলত, কিম্বা সংস্কৃতৰ জৰিয়তে প্ৰাকৃতত এইবোৰ শব্দৰ অনুপ্ৰবেশ ঘটিছে। সেই শব্দবোৰৰ এটা ক্ষুদ্ৰ তালিকা তলত দিয়া হ'ল।

দ্ৰাভিড়' শব্দ : মোৰ>ময়ৰ, কুন্তল, মুউল>মুকুল, মালা, পতিত, পূজা, কুট (=সকলকৈ কটা), চুষ, পুংক>পুষ্প, মহিলা, মুডঅ 'কুলি/মজদুৰ', কুংডৰ 'মাটিৰ জোখ', ইত্যাদি।

অষ্ট্ৰিক শব্দ : জল, গঅ>গজ, ডিম্ব, তাৰৌল>তাম্বুল, টক 'ওখ ঠাই'।

গ্ৰীক শব্দ : দন্য় 'দাম', সমিত 'ফুল', সুবঙ্গ 'সুৰংগ', হোৰা 'ফণ্টা' ইত্যাদি।

ইৰাণীয় শব্দ : দিলি>লিলি, মুদ্দ 'মুদ্ৰা', কাহাবল 'বস্ত্ৰৰ মান বিশেষ', সাহি 'ৰজা',

হিনডা 'ৰজাৰ উপাধি', সুলতান, হজ্জাবো, ইত্যাদি।

আৰবী শব্দ : কিতোবা 'কিতাপ', ওলামো 'চাকৰ', তকেয়া 'তকলা', সলামো 'নমস্কাৰ', ইত্যাদি।

১) দ্রষ্টব্য— Dr. S K. Chatterji-ৰ গ্ৰন্থ 'Dravidian Origins and the Beginning of Indian Civilization' : Modern Review, 1924-December.

মংগোল-গোষ্ঠীৰ তুৰ্কী শব্দ : তুৰ্ক, তুলুৰ্, তুলক-তুৰ্কী, তুৰ্ক 'মুছলমান সৈনিক';
ঠক্কৰ-তিগিৰ 'সন্মানসূচক শব্দ', ইত্যাদি।

(৩) মিশ্ৰ শব্দসমূহ দৰাচলতে একাধিক ভাষাগত উপাদানেৰে গঠিত শব্দ অৰ্থাৎ প্রাকৃত ভাষাৰ শব্দৰ লগত আন কোনো ভাষাৰ উপাদান কিম্বা আন ভাষাৰ মূল শব্দৰ লগত প্রাকৃত উপাদান মিশ্ৰিত হৈ গঠিত হোৱা বাবেই এইবোৰক মিশ্ৰ শব্দ বোলে। এনেকুৱা শব্দ প্রাকৃতত তেনেই থাকিব। আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত মিশ্ৰ শব্দ বেছি। তলত কেইটামান এনেকুৱা শব্দ দিয়া হ'ল।

লডহ 'সুখৰ', অক্থোহিণী/অক্থোডনী, চক্থই 'সোৱাদ লোৱা', ঘল্লই 'দলিওৱা', খেয়ন্তি 'লাভ কৰা', চংগিম 'সুন্দৰ', উস্তাবলি, ইত্যাদি।

ওপৰত আলোচনা কৰা শব্দসমূহৰ উপৰিও আৰু কিছুমান শব্দ প্রাকৃতত পোৱা যায়, সেইবোৰ কোনো শব্দ বা ধ্বনিৰ অনুকৰণত সৃষ্টি হোৱা কাৰণে সিহঁতক ধ্বন্যাত্মক শব্দ বুলি ক'ব পাৰি। এনেকুৱা শব্দ সংখ্যাত তাকৰ। যেনে— ঢক্কা, ঝংকাৰ, তিবি কিবি, কলুগুণট, ইত্যাদি।

এই প্ৰসংগতে প্রাকৃতত প্রচলিত প্রবাদ বাক্য বা বাগবীতিৰ কথাও উল্লেখ কৰিব পাৰি। এইবোৰ আচলতে বাক্‌ভংগীৰ অন্তৰ্ভুক্ত বস্তু। তলত কেইটামান উল্লেখ কৰা হ'ল— অপূৰ্ণ অচৰিমং=আগলৈকো নাই, পাছলৈকো নাই; ভস্তং বড়্‌ডেদি=জীৱিকা বাঢ়িল, পিট্‌ঠিত পিট্‌ঠিত=পিঠিয়ে পিঠিয়ে, মনং কৰোতি=মন কৰে, অস্তগাং তক্কেও=নিজৰ বেলি আতি-পতি, কথ্‌চি=ক'ববাত ক'ববাত, গচ্ছন্তে গচ্ছন্তে কালে=কালক্ৰমে, কদাচি কদাচি=কেতিয়াবা কেতিয়াবা, মালেধ কুন্তেধ বা =মাৰকেই বা কাটকেই, শউলাগং মুহং পেন্‌কলি=কুকুৰৰ মুখ দেখা, শিগ্‌ঘং শিগ্‌ঘং=তড়াতৈয়াকৈ, পানী ছিল্লই=পানী চুই, হখে ঠবিঅউ=হাত কৰি, পঅভৰ মেইণি কম্পই=পদৰ ভৰত মেদিনী কঁপাই, দেবহ লিক্‌খিত কেশ য়েটাআ=দৈৱৰ লিখন কোনে খণ্ডাৰ, ইত্যাদি। □

ପ୍ରାକୃତ ସାହିତ୍ୟ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଂଶ

A. C. Woolner প্রণীত
An Introduction to Prakrit
পুথিৰ ব্যাকৰণ অংশৰ অসমীয়া সংস্কৰণ

পাতনি

স্নাতক বা স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীত সাধাৰণতে নাটককো পাঠ্যক্ৰমৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা দেখা যায়; তাৰ অধিকাংশই হ'ল প্ৰাকৃত। পৰীক্ষকসকলৰ যেনেকুৱা ধাৰণাই নাথাকক বেছিভাগ সংস্কৰণতে মূল পাঠৰ লগত একে পৃষ্ঠাতে থকা সংস্কৃত 'ছায়া' পঢ়িয়েই শিক্ষাৰ্থীসকলে কাম চলায়। এইদৰেই শিক্ষাৰ্থীসকলৰ পঢ়া আৰম্ভ হয়। তাৰ পিছতহে তেওঁলোকে প্ৰাকৃত পঢ়িবলৈ ধৰে। সেই সময়ত তেওঁলোকে সততে লক্ষ্য ৰাখে সংস্কৃতৰ লগত প্ৰাকৃতৰ কোন কোন বিষয়ত মিল আৰু কোন কোন বিষয়ত অমিল। এইদৰে যি খণ্ডৰ সংস্কৃত ৰূপান্তৰৰ লগত, আৰু তাৰ লগে লগে সম্ভৱতঃ ইংৰাজী অনুবাদৰ লগত আগতেই যাৰ পৰিচয় হয়, তাৰ কাৰণে এইবোৰ বুজিবলৈ অসুবিধা নহয়। তদুপৰি যিবোৰ ছাত্ৰই পাঠ্যক্ৰম পঢ়াত কিছুদূৰ আগবাঢ়ি তেওঁলোকৰো পঢ়োঁতে কেতিয়াবা সামান্য অসুবিধা হ'লৈই চকু পোনেই তলত থকা 'ছায়া'লৈ নামি আহে। ফলত কোনো ছাত্ৰৰ বাবেই কোনো এবিধ প্ৰাকৃতৰে আচল জ্ঞান সম্ভৱ নহয়। তাৰ বাবে অৱশ্যে ছাত্ৰক দোষ দিয়া নাযায়। যিকোনো কিতাপৰ বিভিন্ন সংস্কৰণসমূহ ছাত্ৰবোৰে পঢ়িবলগীয়া হয়, সেই সকলোবোৰৰে প্ৰাকৃতাত্ম সাধাৰণতে ভ্ৰমসংকুল। তদুপৰি আৱশ্যক অনুসৰি আলোচনা কৰিবলৈ নিৰ্ভুল অথবা নিৰ্ভৰযোগ্য এনেকুৱা এখন পুথি নাই যিখন পঢ়ি ছাত্ৰসকলে প্ৰাকৃতৰ বিধিবিধান সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে। এই প্ৰাকৃত পুথিখনৰ অন্যতম অভিত্ৰায় হৈছে ছাত্ৰসকলৰ পাঠ্য সংস্কৃত নাটকৰ শৌৰসেনী আৰু মাহাবল্লী অংশসমূহ অধিকতৰ মনোনিবেশ আৰু যুক্তিৰে সৈতে অধ্যয়নৰ উপযোগী এখনি প্ৰাথমিক পুথি প্ৰস্তুত কৰা।

এই পুথিৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য অৱশ্যে বৈদিক কালৰেপৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্তমান কাললৈকে সুবহু ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ইতিহাস চৰ্চাকাৰী তথা অধ্যয়নকাৰীসকলক সহায়তা কৰা। যিকোনো এখন ভাৰতীয় ছাত্ৰই অন্ততঃ এটা নবা ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ লগত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিহে তেওঁৰ অধ্যয়নৰ সূচনা কৰিব পাৰে। ফলত তেওঁ যি সংস্কৃত শিকে, তাকৰূপা প্ৰাচীন ভাষাটোৰ 'নিয়মাবদ্ধ সাহিত্যিক ৰূপ' (stereotyped literary form) ৰ লগতহে তেওঁৰ পৰিচয় ঘটে। বিশ্ববিদ্যালয়ত সংস্কৃত পঢ়িবলৈ লোৱাৰ লগে লগে তেওঁ জানিবলৈ সক্ষম হয় যে বৈদিক ভাষা ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা

আৰু বেছি প্ৰাচীনতৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন। সেই সম্পৰ্কে নিৰ্ভুল সংস্কৰণৰ পাঠ্যগ্ৰন্থ আৰু বহু প্ৰয়োজনীয় মতামত পঢ়ি চোৱাৰ নিৰ্ভৰযোগ্য পুথি আছে! (বিশেষভাৱে পঢ়িবলৈ কব পাৰি— 'A Vedic Grammar for Students, A.A Macdonell; Clarendon Press, ১৯১৬।

মধ্যস্তব : এই স্তব কিছু পৰিমাণে অৱহেলিত। ভাৰতবৰ্ষতেই সংস্কৃততকৈও মধ্যকালৰ প্ৰাকৃতসমূহ আৰু বেছি 'মৃত' ভাষা যেন হৈ পৰিছে। ভাৰতৰ বাহিৰৰ পণ্ডিতসকলে সৰ্বপ্ৰাচীন বৌদ্ধ শাস্ত্ৰবোৰৰ ভাষা পালিৰ মাজত এই স্তবৰ নিৰ্ভৰযোগ্য তথা সুবিধাজনক নিদৰ্শন লাভ কৰিছে। ভিন ভিন প্ৰাকৃতৰ মূল মূল বিশেষত্ববিলাকৰ এটা পৰিষ্কাৰ ধাৰণা ভাৰতীয় ভাষাতত্ত্বৰ ছাত্ৰসকলৰ থকা উচিত। এই পুথিয়ে সেই অভাৱ দূৰ কৰিব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

অধ্যয়ন পদ্ধতি : প্ৰথমে এটা উপভাষা ভালদৰে শিকি লৈ তাকেই ইয়াৰ মানৰূপে ধৰি তাৰ পিছত আনবিলাকৰ লগত ইয়াৰ তুলনা কৰি শিকাটোৱেই বোধহয় সহজ উপায়। ইয়েই আছিল ভাৰতীয় বৈয়াকৰণিকসকলৰ নীতি। মাহাৰাষ্ট্ৰীকেই তেওঁলোকে অধ্যয়নৰ মানৰূপে লৈছিল; কিন্তু মাহাৰাষ্ট্ৰী ভাষাত ৰচিত গদ্যৰ যিকণ অৱশিষ্ট পোৱা যায় সেয়া জৈনসকলেহে লিখা। আকৌ যি ভাষাত নাটকীয় কবিতাবোৰ ৰচিত সেয়া এই ভাষা নহয়। পালি অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত ভালেমান সুন্দৰ সহায়ক পুথি পোৱা যায়; কিন্তু পালি ইমান পুৰণি যে তাক কেন্দ্ৰ কৰি আলোচনা কৰাও সম্ভৱ নহয়। তদুপৰি আমাৰ পাঠ্যক্ৰমতকৈ ই বেলেগ বিষয়। অৱশ্যে বৌদ্ধধৰ্ম শিক্ষাৰ্থীসকলৰ বাবে ইয়াকেই সাধাৰণতে উপযুক্ত বুলি ধৰা যায়। তদুপৰি সংস্কৃতৰ ছাত্ৰবোৰ আচলতে নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ সংস্পৰ্শলৈহে আহে, আৰু তাৰো বেছিখিনিমেই হৈছে শৌৰসেনী। অন্যান্য যুক্তিবোৰৰ লগত তুলনা কৰি চাই এই কাৰণতেই শৌৰসেনী আৰু মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ ওপৰত বিশেষ জোৰ দি বিষয়টোক সাধাৰণ হিচাপে উপস্থাপিত কৰাটো নিতান্ত অপৰিহাৰ্য বুলি বিবেচিত হৈছে।

যিবিলাক ছাত্ৰই এই পুথি পঢ়িব সিবিলাকে যেন আগতে সাধাৰণ পৰিচ্ছেদবোৰ আৰু তাৰ পিছতহে দুয়োবিধ প্ৰধান নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ পিনে বিশেষ লক্ষ্য ৰাখি ধ্বনি আৰু ব্যাকৰণ সম্পৰ্কীয় অধ্যায়বোৰ মনোযোগেৰে পঢ়ে। তজ্ঞেকৈয়ো বেছি আৱশ্যকীয় দৃষ্টান্তসমূহ ডাঙৰ আখৰেৰে ছপোৱা হৈছে— সেইবোৰ মুখস্থ কৰাই উত্তম। তাৰ পিছত §১—§১৪ পাঠলৈকে সম্পূৰ্ণভাৱে আয়ত্ত কৰি সেই জ্ঞান যিকোনো নাটকৰ পাঠত ছাত্ৰবিলাকে নিজে প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব।^১

১ মাত্ৰ এই দুখি প্ৰাকৃতৰ কাৰণে ছাত্ৰসকলে Sten Know-ৰ দ্বাৰা সম্পাদিত *Karpuramanjari* নাটক পঢ়া উচিত।

ইয়াৰ পৰৱৰ্তী স্তৰটো হ'ব অধিকতৰ ভাষাতাত্ত্বিক। তাৰ ভিতৰত থাকিব ভাষাৰ বিভিন্ন স্তৰ আৰু উপভাষাবোৰৰ তুলনা— যিবোৰ ৪র্থ-১০ম অধ্যায়ত সংগ্ৰহিত কৰা হৈছে আৰু যিবোৰৰ নমুনা দাঙি ধৰা হৈছে ১৫শৰ পৰা শেষ অধ্যায়লৈকে।^১

পালি আৰু প্ৰাচীন প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শনবোৰৰ উদ্দেশ্য হ'ল পৰৱৰ্তী তথা ভৱিষ্যতৰ অধ্যয়নত উৎসাহ আৰু প্ৰেৰণা যোগোৱা।

প্ৰাচীন কালৰেপৰা শব্দবোৰৰ ঐতিহাসিক ধাৰাবাহিকতা দেখুৱাব অভিপ্ৰায়ে ঠায়ে ঠায়ে শব্দৰ আধুনিক ৰূপ উদ্ধৃত কৰা হৈছে। ছাত্ৰবিলাকে নিজ নিজ মাতৃভাষাৰপৰা আৰু কিছু পৰিমাণে আধুনিক শব্দৰ লগত তুলনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা উচিত।

আংশিক পৰিমাণে পুথিৰ লগত মিলাই লোৱাৰ সুবিধাৰ্থে আৰু আংশিক পৰিমাণে শব্দৰ ৰূপবিলাক ব্যাখ্যা কৰাৰ অৱলম্বনাৰ্থে শব্দসূচীৰ সমাবেশ কৰা হৈছে।

প্ৰতিলিপি : কেইটামান বিশেষ কাৰণত ৰোমান প্ৰতিলিপি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। বাৰ বছৰৰো অধিক কাল অধ্যাপনাৰ অভিজ্ঞতাৰ ফলত লেখক নিঃসন্দেহ যে ৰোমান আৰু হিন্দী দুয়োবিধ লিপিতেই অসম্ভৱ। বানানৰ বহু প্ৰচলনৰ আংশিক কাৰণ একেটাই : ধ্বনিমূল্যগত সামান্য পাৰ্থক্য থকা একে লিপিৰেই হিন্দী আৰু সংস্কৃত লিখাত প্ৰয়োগ। দেৱনাগৰী লিপিত লিখা একে শব্দকে সংস্কৃত আৰু হিন্দী দুয়ো ভাষাতে উচ্চাৰণ কৰা যায়। যেনে, ভগৱান 'ভগৱান' বা 'ভগৱান' ৰূপে, ধৰ্ম, 'ধৰ্ম' বা 'ধৰ্ম' ৰূপে, সামবেদ 'সামবেদ' বা 'সামবেদ' ৰূপে ইত্যাদি। এটা আধুনিক বানানৰ শব্দৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাকৃত উচ্চাৰণৰ পাৰ্থক্য ৰাখিবলৈ গ'লেই গোলমাল লাগি পৰে।

অন্য এটা কাৰণ হ'ল দেৱনাগৰীতকৈ ৰোমান লিপি অধিকতৰ আণৱিক (atomic) বুলি ইংৰাজীত ধ্বনিতত্ত্বৰ নীতি-নিয়মবিলাকৰ ব্যাখ্যা দিবলৈ বেছি সুবিধা হয়।

তদুপৰি যিকোনো ভাৰতীয় ছাত্ৰই আধুনিক পাণ্ডিত্যৰ লগত সমানে খোজ মিলাই চলিবলৈ হ'লে এই লিপিৰ লগত সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিচিত হোৱা নিতান্ত দৰ্কাৰ। যৌলিক আলোচনামূলক গ্ৰন্থ আৰু প্ৰাচ্যবিদ্যাৰ সাময়িক পত্ৰিকাদি (Oriental Journals) ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ হ'লে পাস্চাত্য পণ্ডিতৰ দেৱনাগৰীৰ জ্ঞানৰ নিচিনাকৈ ছাত্ৰসকলৰ এই লিপিৰ জ্ঞান থকাটো দৰ্কাৰ।

প্ৰকৃ সংশোধনৰ প্ৰয় আৰু প্ৰাৰম্ভিক শিক্ষাৰ্থীয়ে এই ৰেপত (in this guise) সংস্কৃতৰ লগত যি অপৰিচিত ভাব পোনে পোনে অনুভৱ কৰিব সেইবোৰ অসুবিধাতকৈয়ো এইবোৰ যুক্তি অধিকতৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ যেন লাগে। সম্ভৱজনক কথাত যেনে, ব্যুৎপত্তি আদিত যি ঠাইত 'নানাজনৰ নানা মত' (doctors disagree)। সেই

ঠাইত পিছেলকেই (Pischel) ওজাকপে লোৱা হৈছে। যিমানদূৰ সম্ভৱ পৰাপক্ষত মতবিৰোধৰপৰা আঁতৰি থকাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে; তৰ্কমূলক কোনো কোনো বিষয়ৰ উল্লেখ কৰা হৈছে এই বুলিয়েই যে এইবিলাক বিষয়ত গৱেষণাৰ ঠাই আজিও সাহসিক উদ্যমৰ প্ৰতীক্ষাত আছে।

আমাৰ বিশ্বাস, ভাৰতীয় নাটক আৰু ভাৰতীয় ভাষাতত্ত্বৰ অধ্যয়নত সহায় কৰাৰ উপৰিও এই ক্ষুদ্ৰ পুথিখনে আমাৰ কেইজনমান ছাত্ৰ আৰু স্নাতকক সংস্কৃতবৃত্ত (sanskrit circle)ৰ বহিৰ্ভূত ভাৰতীয় চিন্তা-ধাৰণা আৰু সাহিত্যৰ ব্যাপক পৰিসৰ সম্পৰ্কে আগ্ৰহান্বিত কৰিবলৈ তথা মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এই বিষয়ত কিছু জ্ঞান নাথাকিলে মধ্যযুগৰ ভাৰতৰ জীৱন নিৰ্বাহ সম্পৰ্কে প্ৰকৃত ধাৰণা লাভ সম্ভৱ নহয়।

ৰোমান প্ৰতিলিপি

স্বৰধ্বনি : অ a আ া ই i ঈ i উ u উ ū এ e ও o

সংস্কৃতত ইয়াৰ বাহিৰেও ঋ r ঌ l ঐ ai ঔ au

টীকা : (১) সংস্কৃতৰ যৌগিক স্বৰধ্বনি ঐ ai, ঔ au -ৰ পৰা পৃথককৈ দেখুৱাব কাৰণে প্ৰাকৃতৰ 'অই' আৰু 'অউ' যথাক্ৰমে এইদৰে লিখা হয়— ai আৰু au ; কিন্তু প্ৰাকৃতত -ঐ- আৰু -ঔ- ধ্বনি নথকা হেতুকে ওপৰত বিস্মৃতিদিলেও ভুল কৰাৰ ভয় নাথাকে। যেনে— uttarai (=তেওঁ বা সি পাৰ হয়) 'উত্তৰই' হয়।

(২) প্ৰাকৃতত -এ- আৰু -ও- কেতিয়াবা হ্রস্বৰূপে ব্যৱহৃত হয়। ইহঁতৰ পাৰ্থক্য দেখুৱাবলৈ এ. ঠ আৰু ঠ কপে লিখা হয়। (দ্রষ্টব্য—§৬১)

ব্যঞ্জনধ্বনি :

ক্	k	খ্	kh	গ্	g	ঘ্	gh	ঙ	n
চ	c	ছ	ch	জ্	j	ঝ	jh	ঞ	ñ
ট্	t	ঠ	th	ড্	d	ঢ্	dh	ণ্	n
ত্	t	থ্	th	দ্	d	ধ্	dh	ন্	n
প	p	ফ	ph	ব্	b	ভ্	bh	ম্	m
য্	y	ৰ্	r	ল্	l	ল্	l	ব্	v
শ্	ś	ষ	s	স্	s	হ্	h		

বিসৰ্গ : (প্ৰাকৃতত নাই) h

অনুস্বৰ ৎ m

অনুনাসিক স্বৰধ্বনি লিখা হয় এইদৰে — ঙ, ণ, ।

টীকা : (১) সংস্কৃতৰ -ন- প্ৰাকৃতত সাধাৰণতে -ণ- হয়; কিন্তু আন কোনো দন্ত্যবৰ্ণৰ আগত থকা -ন- একেৰূপে থাকে (অৰ্থাৎ সংস্কৃতৰ নিচিনা)। অৱশ্যে বহু সময়ত লিখা হয় এইদৰে— দন্ত। জৈন প্ৰস্তুত শব্দৰ আদিত থকা -ন- সদায় দন্ত্য হয়।

(২) এইদৰে অন্যান্য অনুনাসিক বৰ্ণসমূহো প্ৰায়ে ৎ-ৰ দ্বাৰা লিখা হয়। পচে-পচ্চ, সংখ-সখ্খ, দংড-দণ্ড, জংবু-জব্বু। কিন্তু দ্রষ্টব্য—§৩৫।

(৩) লঘু-প্ৰযত্নতৰ বা ক্ষীণ (Shorten or weaken)-ৰ-ৰ কাৰণে §৯-অৰ

টীকা মন কৰিবলগীয়া।

(৪) হিন্দী ড=d আৰু মুৰ্খনা ল=। কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত -ঋ- আৰু -৯-ৰ লগত ইহঁতৰ পাৰ্থক্য দেখুৱাত বিশেষ একো অসুবিধা নহয়। সম্ভৱতঃ -ড- ৰ তলত বিন্দু দি -ড়- ধ্বনি প্ৰকাশৰ উপায় হাতত লোৱাৰ বহুকাল আগৰেপৰা -ড- আখৰ -ড়- ৰূপে উচ্চাৰিত হৈছিল।

(৫) সাধাৰণতে এইবুলি ধৰি লোৱা উচিত যে প্ৰতিলিপি পদ্ধতি মূলতে প্ৰতিবৰ্ণীকৰণ, অৰ্থাৎ এবিধ আখৰৰ প্ৰয়োগ। অৱশ্যে উচ্চাৰণ সম্পৰ্কে ইয়াৰপৰা একোৱেই জনা নাযায়। এইটো খাটাং কথা যে -চ- মাহাৰাষ্ট্ৰীত -ৎস-ৰ দৰে উচ্চাৰিত হৈছিল, যিদৰে বৰ্তমান মাৰাঠীত উচ্চাৰিত হয়; আকৌ মগধত -অ- আধুনিক বঙলাৰ দৰে উচ্চাৰিত হৈছিল। তথাপি আমি নিশ্চয়কৈ ক'ব পাৰোঁ যে মধ্যদেশীয়সকলে যিকোনো প্ৰাকৃত উচ্চাৰণৰ বেলিকা নিজৰ নিজৰ ধ্বনি পদ্ধতিতেই উচ্চাৰণ কৰিছিল। □

প্ৰথম অধ্যায় বিষয় নিৰ্দেশ

উত্তৰ ভাৰতীয় বা ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহৰ সমগ্ৰ ইতিহাস সাধাৰণভাৱে তিনিটা বিশেষ কাল বা ভূৰত ভাগ কৰা হয় : প্ৰাচীন, মধ্য আৰু নব্য বা আধুনিক।

(১) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ নিদৰ্শন গোৱা যায়— (ক) ঋগ্বেদ আৰু (খ) পৰবৰ্তী কালৰ বৈদিক গ্ৰন্থৰাজি। (গ) ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ ছন্দোবদ্ধ ৰচনাৱলী, (ঘ) পাণিনি-পতঞ্জলিৰ সাধুসমাজত প্ৰচলিত অতিশয় পৰিমাৰ্জিত (সংস্কৃত) সাহিত্যিক ভাষা আৰু তেওঁলোকৰ পৰবৰ্তী কালৰ প্ৰখ্যাতনামা সুকসি কালিদাসৰপৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্তমান কাললৈকে সমুদায় সংস্কৃত পুথি প্ৰণয়নকাৰীৰ সাহিত্যৰ ভাষা এই যুগৰ কথিত ভাষাৰ সুদৃঢ় ভেটিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

(২) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ নিদৰ্শন গোৱা যায়— পালি আৰু প্ৰাকৃত সাহিত্যত। ধ্বনি পৰিৱৰ্তন বা ক্ৰমবিকাশৰ মাজেদি সবকি আৰ্হি এই ভূৰ বা কালত ভাৰহি যি ৰূপ ল'লে সেই নতুন ৰূপটোত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰপৰা মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক সম্পূৰ্ণৰূপে পৃথক বুলি বাককৈয়ে অনুমান কৰিব পাৰি; (? প্ৰায় ১১০০ খৃষ্টাব্দ)। অবশ্যে তাৰ পিছৰ কালতো এই ভাষাত ভালেমান ধ্বনিগত আৰু ব্যাকৰণগত পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা হৈছে, আৰু ইয়াৰ মাজতেই ফুটি ওলাইছে আধুনিক ভাষাৰ লগত সাদৃশ্য থকা এটি ভাষা। বিভিন্ন দেশত বিভিন্ন কালত আৱিষ্কৃত হোৱা শিলালিপি আৰু সাহিত্যৰ পৰা আমি এই কালৰ ভাষা সম্পৰ্কে ৰূপ কথা জানিব পাৰোঁ। শিলালিপি আৰু সাহিত্যিক ৰচনাসমূহ এই যুগৰ ভাষাৰ নিদৰ্শনৰ ভিতৰত পৰে। শিলালিপিৰ ভিতৰত অশোকৰ অনুশাসনসমূহেই আটাইতকৈ বিখ্যাত। এই ভাষাৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শনৰ ভিতৰত পৰে পালি ভাষাত ৰচিত 'দক্কিনী' বা হীনযানপন্থী বৌদ্ধৰ ধৰ্মমূলক গ্ৰন্থৰাজি, প্ৰাকৃত ভাষাত লিখিত জৈনৰ ধৰ্মগ্ৰন্থৰাজি, প্ৰাকৃত গীতি বা গাথা কাব্য, মহাকাব্য, নাটক আৰু প্ৰাকৃত ব্যাকৰণসমূহ।

(৩) ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ তৃতীয় অৰ্থাৎ আধুনিক বা নব্য ভূৰৰ সূচনৰ সঠিক কাল নিৰ্ণয় কৰা টান। ৰাদেশ শতিকাত ব্যাকৰণকাৰ হেমচন্দ্ৰই বৰ্ণনা কৰি যোৱা প্ৰাকৃত যুগৰ অৰাচীন অৰ্থাৎ শেষ ভূৰ বা অপভ্ৰংশ আৰু আধুনিক বিভিন্ন ভাষাত ৰচিত

প্রাচীনতম কাব্য— ইয়াৰ মধ্যবৰ্তী কালতেই আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সূচনা বা বিকাশ হয়। লাহোৰৰ সু-প্ৰসিদ্ধ কবি চান্দ বৰদাসী ৰচিত পৃথ্বীৰাজৰসৌ নামৰ পুথিখনেই পশ্চিমা হিন্দীৰ প্ৰাচীনতম কাব্য। (১ প্ৰায় ১২০০ খৃষ্টাব্দ)।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক আকৌ তিনিটা বিশিষ্ট ভ্ৰুত ভাগ কৰা যায় : (১) প্ৰাচীন প্ৰাকৃত (বা পালি), (২) মধ্য প্ৰাকৃত আৰু (৩) অৰ্বাচীন (বা শেষ) প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশ।

প্ৰাচীন প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত :

(ক) খৃঃ পূঃ ৩য় শতিকাৰ পৰা ২০০ খৃষ্টাব্দলৈকে সকলোবোৰ শিলালিপি। অৱশ্যে-স্থান-কাল-পাত্ৰ ভেদে এই শিলালিপিবোৰৰ ভাষাই ভিন ভিন ৰূপ লৈছে।

(খ) হীনযানপন্থী বৌদ্ধৰ পালি গ্ৰন্থ বা মহাবংশ, জাতকাদি বৌদ্ধ ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহ। জাতকত বা নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিষয়ে বিশেষভাবে আলোচনাৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে।

‘প্ৰাকৃত’ শব্দৰ বিভিন্ন প্ৰয়োগ :

‘প্ৰকৃতি’ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা ‘প্ৰাকৃত’ শব্দটোৰ দুটা প্ৰকাৰ অৰ্থ হ’ব পাৰে —

(১) প্ৰকৃতিৰ ভাষা বা প্ৰকৃতিৰপৰা উদ্ভূত অৰ্থাৎ কোনোৰ মূল বা আদি ৰূপোদ্ভূত নাইবা সেই মূল ৰূপটোৰ বিকৃতিৰ বিপৰীত। (সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰাকৃত শব্দটোৰ অৰ্থ হ’ল প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ মূল পদাৰ্থৰপৰা প্ৰস্ফুটিত)।

(২) ব্যাপক অৰ্থত ‘স্বাভাৱিক, সাধাৰণ, অশিষ্ট, আঞ্চলিক’ সম্ভৱতঃ আদিতো জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষাকে ‘প্ৰাকৃত’ (শৌৰসেনী ‘পাউদ’, মাহাৰাষ্ট্ৰী ‘পাউঅ’) বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল, আৰু পৰিমার্জিত সুকচিসম্পন্ন ভাষাকে সংস্কৃতৰূপে অভিহিত কৰা হৈছিল।*

পৰবৰ্তী কালৰ বৈয়াকৰণ আৰু আলংকাৰিকসকলে ‘প্ৰাকৃতম্’ শব্দটো প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ ‘সংস্কৃতম্’-ৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি কয়। এই ব্যাখ্যা পৰিপূৰ্ণভাবে বোধগম্য সঁচা; কিন্তু ঐতিহাসিক দৃষ্টিত সঁচা নহয়। কাৰ্যক্ষেত্ৰত শব্দৰ সংস্কৃত ৰূপকেই মূল হিচাপে ধৰি আমি তাৰপৰা প্ৰাকৃত ৰূপ নিৰূপণ কৰোঁ। তথাপি ভাষাবিজ্ঞানে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ৰ সংৰক্ষণৰ প্ৰতি খুব মনোযোগ দিছে : সংস্কৃত শব্দৰাজিয়ে যেতিয়ালৈকে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ৰূপ প্ৰকাশ কৰি আহিব তেতিয়ালৈকে তাকেই মূল বুলি গ্ৰহণ কৰা হ’ব। অৱশ্যে বহু সময়ত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ৰূপৰ সন্ত্ৰেদ সংস্কৃতত

* এই প্ৰসংগত পৰবৰ্তী বিভিন্ন ভাষাতাত্ত্বিকৰ পৰেৰণামূলক গ্ৰন্থসমূহ ভ্ৰুতসকলে আলোচনা কৰা উচিত। তাৰ কাৰণে Bibliography দ্ৰষ্টব্য।

পোতা নাযায়, পৰবৰ্তী কালত কোনো পুথিত হয়তো পোতা যায়। ভেনেজুলত সংস্কৃতেই প্রাকৃতবপৰা সেইটো লক্ষ আহৰণ কৰিছে বুলি ধৰি লোৱা হয়। অৱশ্যে বৈদিক ভাষা আৰু প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য গৌতম বুদ্ধৰ জন্ম-কাহিনীত ব্যৱহাৰ কৰা গদ্যৰ ভাষাতকৈ পদ্যৰ ভাষাত প্ৰাচীনতা বেছি পৰিমাণে ৰক্ষিত হৈছে।

(গ) প্ৰাচীনতম জৈন-সূত্ৰৰ ভাষা।

(ঘ) প্ৰথম যুগৰ নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত। মধ্য এচিয়াত আৱিষ্কৃত হোৱা অশ্বঘোষৰ নাটকৰ প্ৰাকৃত।

মধ্য প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত :

(ক) মাহাৰাষ্ট্ৰী— দাক্ষিণাত্যৰ তৰল (Liquid) গীতি-কবিতাৰ ভাষা।

(খ) কালিদাস আৰু পৰবৰ্তী কালৰ নাট্যকাৰসকলৰ নাটকত প্ৰয়োগ কৰা প্ৰাকৃত আৰু ব্যাকৰণত উল্লিখিত প্ৰাকৃত। যেনে— শৌৰসেনী, মাগধী আদি।

(গ) পৰবৰ্তী জৈন গ্ৰন্থৰ উপভাষা।

(ঘ) পৈশাচী— যি ভাষাত বৃহৎকথা নামৰ গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল বুলি কথিত আছে; কিন্তু কেৱল ব্যাকৰণকাৰসকলৰপৰাহে এই ভাষাৰ বিষয়ে কিছু কথা জানিব পাৰি।

অৰ্ধাচীন প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশ :

সাহিত্য ৰচনাত অপভ্ৰংশ বিশেষভাৱে বা যথেষ্ট পৰিমাণে ব্যৱহৃত হোৱা নাছিল। সাধাৰণ কথিত ভাষাৰ মাজেদি ইয়াৰ নিদৰ্শন ৰক্ষিত হৈছে। যেতিয়া নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰ প্ৰায় একেবাৰে নোহোৱা যেন হৈ পৰিল তেতিয়া ব্যাকৰণ প্ৰণেতাৰসকলে এই প্ৰাকৃতকে কিছু পৰিমাণে মাজিত আৰু বিধিৰূপ কৰি অপভ্ৰংশৰ ৰূপ দিলে। যিমানদূৰ সম্ভৱ হেমচন্দ্ৰই যি সময়ত পশ্চিমৰ কোনো এক বিশেষ অপভ্ৰংশৰ দৃষ্টান্ত লিপিবদ্ধ কৰে সেই সময়তে এই অপভ্ৰংশৰ প্ৰচলন হ্ৰাস পাবলৈ ধৰে।

এই পৃথিবী জৰিয়তে ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ দ্বিতীয় অৰ্থাৎ মধ্য যুগৰ প্ৰাকৃত সম্পৰ্কে সাধাৰণভাৱে খুলমূল আলোচনাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। অৱশ্যে তাৰ লগতে প্ৰাকৃত যুগৰ মধ্যন্তৰ অৰ্থাৎ এই যুগৰ সকলোবিলাক উপভাষাকে যদি সংস্কৃতৰ এক ব্যাপক গণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা যায় তেতিয়াহ'লে প্ৰাকৃতৰ গণীভুক্ত সমস্ত ভাষাকে সংস্কৃতবপৰা উদ্ধৃত বুলি আখ্যা দিয়াৰ যুক্তিৰ সত্যতা আছে। আনহাতে, ঠেক গণীভুক্ত বাৰি বা সংকীৰ্ণ অৰ্থত সংস্কৃতক পানিনি-পতঞ্জলিৰ ভাষা বা 'ভাষা' বা 'লৌকিক' (Classical) সংস্কৃত ৰূপে ধৰি ল'লে যিকোনো প্ৰাকৃতকে সংস্কৃতক আখ্যা দিয়া সমীচীন নহ'ব। আকৌ শৌৰসেনী আৰু মধ্যদেশীয় প্ৰাকৃত যিবোৰে এই অঞ্চলৰ প্ৰাচীন উপভাষাবপৰা উৎপন্ন হৈছিল সেইবোৰে মূলতে সেই উপভাষাক ভিত্তি কৰিয়েই লৌকিক সংস্কৃতৰ উদ্ভৱ হৈছিল।

ইউৰোপত প্ৰাকৃত বুলিলে সাধাৰণতে এনেভাৱে অৰ্থ কৰা হয় : (ক) বিশেষকৈ ভাৰতৰ প্ৰাকৃত নামে খ্যাত ভাষাসমূহ। যেনে— মাহাৰাষ্ট্ৰী বা নাটকত স্থান পোৱা প্ৰাকৃত। (খ) ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ মধ্যযুগ (কেতিয়াবা আকৌ পালি আৰু প্ৰাচীন শিলালিপিবোৰক প্ৰাচীনতৰ স্তৰ হিচাপে প্ৰাকৃতৰূপৰা পৃথক ৰূপ বুলি দেখুৱা হয়)।^১ (গ) শিক্ষিত অৰ্থাৎ শিষ্টসম্মত সাহিত্যিক ভাষাৰূপৰা পৃথকভাৱে থকা কথিত ভাষাকে প্ৰাকৃত আখ্যা দিয়া হয়।^২ এই শেষোক্ত অৰ্থত কোনো কোনো গ্ৰন্থকাৰে প্ৰাকৃত কালৰ তিনিটা বিৰাট স্তৰৰ তিনিটা নামকৰণ কৰিছে : প্ৰথম স্তৰ, দ্বিতীয় স্তৰ আৰু তৃতীয় স্তৰৰ প্ৰাকৃত যথাক্ৰমে এইবিলাক কথিত ভাষাৰূপৰাই সাহিত্যিক ভাষা পদ্ধতি ক্ৰমশঃ ফুলে-ফলে জাতিস্কাৰ হৈ উঠিবলৈ ধৰিলে আৰু এইবোৰ লাহে লাহে বৈচিত্ৰ্যহীন অৰ্থাৎ সৰলীকৃত হ'বলৈ ধৰিলে। তদুপৰি সৰলমুখী অৰ্থাৎ পৰিৱৰ্তনশীল প্ৰচলিত আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ লগে লগে এইবিলাক ৰীতিৰ প্ৰয়োগো চলি আহিয়েই থাকিল। □

১ ড° ও. ভ্ৰাহ্ম-এ তেওঁৰ পালি আৰু সংস্কৃতত পালিক মধ্য যুগৰ ভাষাৰ (শিলালিপিৰে সৈতে) ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰিছে।

২ Encyclopadia Britannica, ১১শ সংস্কৰণত ড° চাৰ জৰ্জ ব্ৰীয়াৰ্ছন 'প্ৰাকৃত' প্ৰবন্ধ দ্ৰষ্টব্য।

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্রাকৃত

পালিক বাদ দি সাহিত্যিক প্রাকৃতসমূহৰ ভিতৰত নিম্নলিখিতবোৰেই প্রধানঃ—

মা.	মাহাৰাষ্ট্ৰী	} নাটকীয় প্রাকৃত।
শৌ.	শৌৰসেনী	
মাগ.	মাগধী	
অমাগ.	অৰ্ধ মাগধী	} জৈন ধৰ্মমূলক গ্রন্থ।
জৈমা.	জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী	
জৈশৌ.	জৈন শৌৰসেনী	
অপ.	অপভ্রংশ	শেষ বা অৰ্ধাচীন প্রাকৃত।

নাটকীয় প্রাকৃত

মা : মাহাৰাষ্ট্ৰীকেই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ প্রাকৃত বুলি অভিহিত কৰা হয়। এইবিধ প্রাকৃতৰ নিয়মবিলাককে প্রাকৃত ব্যাকৰণবোৰত প্রথমতে স্থান দিয়া হয়। তাৰ পিছতহে অন্যান্য প্রাকৃতৰ বিশেষ বিশেষ নিয়মবোৰ সমাবেশিত হয় আৰু শেষত কোৱা হয় ‘বাকীবোৰ মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ নিচিনা’ (শেষৰ মাহাৰাষ্ট্ৰীৰং=the rest is like Maharastri)। দ্বিতীয়ে তেওঁৰ কাব্যাকৰ্ম (K.D. I. 135) নামৰ গ্রন্থত এই বুলি মন্তব্য কৰি গৈছে : “মহাৰাষ্ট্ৰ দেশৰ ভাষাকেই উত্তম প্রাকৃত বুলি জানি লবা” (= মহাৰাষ্ট্ৰজন্মৰ ভাষাং প্রকৃষ্টং প্রাকৃতং বিদুঃ)।

নাটকত নাৰী চৰিত্ৰই কথা পাতিছে শৌৰসেনী প্রাকৃতত, কিন্তু গান গাইছে মাহাৰাষ্ট্ৰী প্রাকৃতত। মাহাৰাষ্ট্ৰী গীত মহাৰাষ্ট্ৰৰ বাহিৰেও ভালেমান দূৰ দেশলৈকে প্রচলিত হৈছিল। পশ্চিমবঙ্গে আদি মহাক্ষত্ৰতো মাহাৰাষ্ট্ৰী প্রাকৃতৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। দাক্ষিণাত্যৰ কবিসকলে এই প্রাকৃতত পদমধ্যস্থিত একক ব্যঞ্জনৰ লোপ-সাধনৰ বিধি-বিধান অন্যান্য প্রাকৃততকৈ বহু দূৰলৈ চৈলি নিহে। (দ্রষ্টব্য-১০)। সাহিত্যৰ আৰু গীতৰ ভাষাত এনেকুৱা হেৰাটো স্বাভাৱিক। কিয়নো গীতত সুৰ আৰু আবেগেই হ’ল প্রধান বস্তু, আচল শব্দ বা ভাব কল্পৰ মূল্য কম। সেইবুলি মাহাৰাষ্ট্ৰীক কবিসকলকৰাৰা উদ্ভাৱিত ভাষা বুলি মন্তব্য দিলে ভুল কৰা হ’ব। গোদাৱৰী দেশৰ প্ৰাচীন কবিত ভাষাই হ’ল প্রাকৃতৰ মূল

অবলম্বন আৰু ইয়াৰ মাজতেই নিহিত হৈ আছে আধুনিক মাৰাঠী ভাষাৰ ভালেমান বিশেষত্ব।

শৌ. : শৌৰসেনী আছিল মথুৰাৰ ('Muttra') সমীপবৰ্তী দেশ শূৰসেনৰ নামানুসৰি নামকৰণ কৰা প্ৰাকৃত। ইয়েই সংস্কৃত নাটকত ব্যৱহাৰ হোৱা সাধাৰণ প্ৰাকৃত। নাৰী চৰিত্ৰ আৰু বিদূষকৰ সংলাপৰ ভাষা শৌৰসেনী প্ৰাকৃত; কৰ্পূৰমঞ্জৰী নাটকত ৰজায়ে বাক্যালাপ কৰিছিল এই প্ৰাকৃততে। শৌৰসেনীয়েই হ'ল লৌকিক সংস্কৃতৰ একমাত্ৰ নিকটতম প্ৰাকৃত। যি ভাষাক ভিত্তি কৰি লৌকিক সংস্কৃত গঢ়ি উঠিছিল সেই একে কথিত ভাষাৰপৰাই শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ। এনেকৈয়ে শৌৰসেনী প্ৰাকৃততে সংস্কৃত আৰু হিন্দীৰ মধ্যবৰ্তী কালৰ ভাষাকপে পৰিচয় দিয়ে (সিয়েই পশ্চিমা হিন্দী অৰ্থাৎ Standard Hindi — যাৰ ওপৰত সাহিত্যিক হিন্দী মূৰ্ত্তিমান হৈ উঠিছে)। পবিত্ৰ অৰ্থাৎ শুদ্ধ ভাষাৰ লগত ঘনিষ্ঠতা গঢ়ি উঠা কাৰণে শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ বৈশিষ্ট্য কিছু পৰিমাণে স্নান হৈ পৰিছে; ক্ৰমাগত সংস্কৃত-প্ৰভাৱৰ কাৰণেই যিমানদূৰ সম্ভৱ শৌৰসেনী প্ৰাকৃততে নিজৰ স্বাতন্ত্ৰ্য অক্ষুণ্ণ ৰাখি নিজ ৰূপত ঠন ধৰি উঠিব পৰা নাই।

মাগ. : পূৰ্ব দেশৰ প্ৰাকৃততেই হ'ল মাগধী। ভৌগোলিক স্থানানুসৰি বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰিলে প্ৰাচীন মগধকেই ইয়াৰ উদ্ভৱস্থান বুলিব পাৰি। বিহাৰীৰ অন্যতম উপভাষা বৰ্তমান মগধী প্ৰচলিত অক্ষলৰপৰা ইয়াৰ দৰ্ভৱ বৰ বেছি নহয়। নাটকত নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকৰ মুখৰ ভাষা মাগধী প্ৰাকৃত। মাগধীৰ কেইটিমান উপভাষাও আছে। যেনে— মৃচ্ছকটিকৰ ঢকীভাষা। ধ্বনি-পৰিৱৰ্তনৰ ৰীতিৰ ফলৰপৰা মাগধী অন্যান্য প্ৰাকৃতৰপৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক : স>শ, ৰ>ল, জ>য, অ-কাৰান্ত শব্দৰ প্ৰথমৰ একবচনত এ-কাৰ হয়। -ষ- অপৰিৱৰ্তিতভাৱে থাকে। (দ্রষ্টব্য— দশম অধ্যায়)। যি ঠাইত অন্যান্য প্ৰাকৃতত হয় 'হখো' সেই ঠাইত মাগধীত হয় 'হশ্তে', অন্যান্য প্ৰাকৃতত হয় 'সো ৰাআ'-সংস্কৃত 'সো ৰাজা', মাগধীত 'শে লাজা'।

জৈন প্ৰাকৃত

অৰ্হমাগ. : আটাইতকৈ প্ৰাচীন বুলি বিবেচিত সকলোবোৰ জৈন সূত্ৰ অৰ্হমাগধীতেই ৰচিত। শূৰসেন আৰু মগধ দেশৰ (প্ৰায় অযোধ্যা) মধ্যবৰ্তী অক্ষলৰ উপভাষাৰপৰা এইবিধ প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ। ধ্বনিগত লক্ষণৰ পিনৰপৰা অৰ্হমাগধীয়ে মাগধীৰ লগত কিছু পৰিমাণে সাদৃশ্য ৰাখিব পাৰিছে। শৌৰসেনীতকৈয়ো অৰ্হমাগধীত প্ৰাচীন ব্যাকৰণৰ প্ৰভাৱ বেছি ৰকমে ৰক্ষিত হৈছে আৰু এইবিধ প্ৰাকৃততে সংস্কৃততকৈয়ো বৰ পৰিমাণে স্বাতন্ত্ৰ্য অক্ষুণ্ণ ৰাখিব পাৰিছে।

জৈমি : জৈন ষোড়শবৰী পছৰ শাস্ত্ৰ আদি ধৰ্ম গ্ৰন্থবিলাকৰ ৰচনাৰ ভাষা মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰে আন এটি ৰূপ। সিয়েই জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী নামে খ্যাত।

জৈশৌ : জৈন দিগম্বৰী পছৰ শাস্ত্ৰ আদি ধৰ্ম গ্ৰন্থবোৰৰ ভাষাই কিছু পৰিমাণে শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ লগত সাদৃশ্য ৰক্ষা কৰি আহিছে; সেই কাৰণেই তাক জৈন শৌৰসেনী বুলি কোৱা হয়।

অৰ্বাচীন প্ৰাকৃত

অপ. : সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত নিম্নলিখিত অৰ্থত 'অপভ্ৰংশ' শব্দৰ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হৈছে —

(ক) সংস্কৃতকেই শুদ্ধ ভাষাৰ মানকৰূপে ধৰি তাৰপৰা ক্ৰমশঃ বিচ্ছূৰিত হৈ অহা ভাষাসমূহ ;

(খ) আৰ্য আৰু অনাৰ্য সকলোবোৰ ভাষাকে সামৰি লৈ সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰপৰা পৃথকৰূপে থকা ভাষাসমূহ ;

(গ) এই পৰ্যায়ৰ আন যি কোনো কথিত ভাষাৰ সাহিত্যিক ৰূপ।

ব্যাকৰণ প্ৰণেতা সকলে গুজৰাটী অঞ্চলত প্ৰচলিত নাগৰ অপভ্ৰংশকেই একমাত্ৰ সাহিত্যিক অপভ্ৰংশ ৰূপে অভিহিত কৰি গৈছে। সিদ্ধ দেশৰ ব্ৰাহ্মণ অপভ্ৰংশৰ লগত ইয়াৰ সুন্দৰ সাদৃশ্য আছে। প্ৰধান প্ৰধান প্ৰাকৃতসমূহৰ ভিতৰত কোনো কোনো উপভাষা অৰ্থাৎ লৌকিক ৰূপ আৰু ঢকীক কেতিয়াবা আকৌ এই অপভ্ৰংশ বুলি কোৱাও হয়। প্ৰধান প্ৰধান প্ৰাকৃতবোৰৰ প্ৰত্যেকৰ লগত জড়িত থকা ঠাইবোৰৰ যিবিলাক অপভ্ৰংশ কথ্য ভাষাকৰূপে প্ৰচলিত হৈ আছিল সিবিলাকৰ নিদৰ্শন সংগ্ৰহ কৰিব পৰা হ'লে ভাৰতীয় ভাষাৰ ইতিহাসৰ এটা ব্যাপক যোগসূত্ৰ পোৱা গ'লৈহেঁতেন। অৱশ্যে সেই ধাৰাবাহিকতাৰ অভাৱ থকা সত্ত্বেও অপভ্ৰংশৰ ব্যাকৰণ আৰু কনিষ্ঠ উভয় বিষয়ে যি প্ৰবন্ধ আমাৰ চকুত পৰে সিয়েই আচল প্ৰাকৃতৰ নিৰ্ণৃত ৰূপ আৰু সিয়েই আধুনিক ভাষাসমূহৰ মাজত সুন্দৰভাৱে এটা যোগসূত্ৰ ৰচনা কৰাত প্ৰধান সহায়কৰূপে থিয় দিছে। অপভ্ৰংশত প্ৰশ্লিষ্ট কৰা পৃথিৱী দিনে দিনে বিয়ানে অধিক পৰিমাণে আৱিষ্কৃত হৈ আহিছে লগিছে তিমানো হেমচন্দ্ৰৰ ব্যাকৰণৰ বিভিন্ন বৰ্ণনাবোৰ পূৰ্ণতঃ হৈ পৰিব লগিছে।

নাটকীয় বিভিন্ন প্ৰাকৃতৰ বিষয়ে এই পৃথিৱী একাদশ অধ্যায়ৰ প্ৰাকৃত সাহিত্যত বহুলাই আলোচনা কৰা হৈছে। তদুপৰি প্ৰাকৃতৰ জেলী বিভাগ সম্পৰ্কীয় দশম অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা বিভাষাসমূহ, পৈশাচীৰ উপভাষা, শিলালিনিবোৰৰ ভাষা আদি আৰু সিহঁতৰ পৰস্পৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক প্ৰকৃতি সকলো বিষয়ে প্ৰয়োজনীয় আলোচনাৰ অবতারণা কৰা হৈছে। □

তৃতীয় অধ্যায়

প্ৰাকৃতৰ সাধাৰণ লক্ষণ

প্ৰাকৃত (পালি সহ) এবিধ সংশ্লেষাত্মক ভাষাকৰূপে বিবেচিত হৈছে। এই স্তৰত প্ৰাচীন ব্যাকৰণ কিছু পৰিমাণে সৰল হৈ পৰিছে। কাৰক বিভক্তিৰ ৰূপ আৰু ক্ৰিয়াৰ ৰূপত কিছু পৰিমাণে ছাস প্ৰবণতা লক্ষ্য কৰা যায়। পৰৱৰ্তী বৈদিক সাহিত্যতকৈ ঋগ্বেদত এই সকলোবোৰৰ ৰূপ বহু বেছি ৰকমে ৰক্ষিত হৈছিল। পালিৰ ব্যাকৰণবৰ্জিত এনেকুৱা ধৰণৰ ভালেমান ৰূপ ব্ৰাহ্মণত সন্নিবিষ্ট হৈছে। পালি আৰু প্ৰাচীন অৰ্ধমাগধীত এনেকুৱা ৰূপ প্ৰচুৰ পোৱা যায়; কিন্তু শৌৰসেনী আৰু মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত ৰচিত নাটক আৰু গীতত এইবিলাক ৰূপ লোপ পাইছে। শেহান্তৰত এইবুলি ক'লেও ভুল নহ'ব যে অপভ্ৰংশই প্ৰাচীন ব্যুৎপত্তিৰ নিদৰ্শনবোৰৰ আনকি অস্তিত্বকণো নোহোৱা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ফলত এনেকুৱা এটা অৱস্থাৰ সৃষ্টি হ'ল যে শব্দৰূপৰ কাৰণে দুটা বা তিনিটা বিশেষ বিভক্তিকে কেৱল গ্ৰহণযোগ্য হিচাপে ৰ'লগৈ; আকৌ ক্ৰিয়াপদ এটা কাল আৰু দুটা কৃদন্ততকৈ সামান্য অধিক অৱস্থাতহে থাকিলগৈ। তাৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা শব্দাৰ্থৰ অনিশ্চয়তা নিবাৰণৰ কাৰণে নতুন উপায়ৰ উদ্ভাৱন হ'ল আৰু পুৰণি ভাষাৰ ধ্বংসাৱশিষ্টৰূপৰ আধুনিক ভাৰতীয় বিশ্লেষণাত্মক ভাষাসমূহৰ বিকাশৰ সূচনা হ'বলৈ ধৰিলে।

সৰলীকৃত হোৱা সত্ত্বেও প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ বাকী অংশ সংস্কৃত ব্যাকৰণগৰাকীৰ কাপেই থাকিল। এই ভাষাত সকলো প্ৰকাৰ শব্দকেই অ-কাৰান্ত শব্দৰূপত পৰিলত কৰাৰ আৰু সকলো শ্ৰেণীৰ ধাতুক প্ৰাচীন অ-গণীয় ধাতুত^১ পৰিলত কৰাৰ এটা প্ৰবল আগ্ৰহ পৰিলক্ষিত হয়। চতুৰ্থী বিভক্তি একেবাৰে লোপ পালে। প্ৰথমা আৰু দ্বিতীয়াৰ বহুবচনৰ ৰূপ মিলি যাবলৈ ধৰিলে। মধ্য প্ৰাকৃতৰ লঙ্ লোপ পালে, অপভ্ৰাজনীয়া বুলি বিবচনৰ প্ৰচলনো নোহোৱা হ'ল। প্ৰাচীন প্ৰাকৃতৰ পৰৱৰ্তী কালত আত্মনেপদৰ ব্যৱহাৰ প্ৰায় নোহোৱা হ'ল— যিকোনো অৱশিষ্টৰূপে থাকিল সিহঁত আঁগৰ সেই অৰ্থত নহয়। তথাপি অনুসৰ্গ বা সহায়ক ক্ৰিয়াৰ সহায় লোৱাৰ আৱশ্যক ভেতিয়াও হোৱা নাছিল। অপভ্ৰংশৰ কাললৈকে সাধাৰণ কথা-বাৰ্তাত, আনকি পদ্য ৰচনাৰ বেছিভাগ

ব্যাকৰণগত আবশ্যকীয় বিধিনিয়মসমূহ সংৰক্ষিত হৈছিল। অধিকতৰ সাধাৰণ বচনা আৰু যুক্তিমূলক গবেষণাৰ কাৰণে সংস্কৃতৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ আশ্ৰয় পৰিলক্ষিত হয়। পালিৰ নিচিনা অৰ্ধমাগধী আৰু অন্যান্য জৈন প্ৰাকৃতসমূহ বেতিয়া এটাৰ পাছত আনটোকে প্ৰচলিত অঞ্চল বা দেশ আৰু সেই সময়ৰ মুখ্য ভাষাকৈ থিয় হোৱাৰ শক্তি হেৰুৱালে তেতিয়া সিহঁত উক্ত আশ্ৰয়ৰ বিৰুদ্ধবাদী হ'বলৈ অসমৰ্থ হৈ পৰিল আৰু ক্ৰমশঃ সংস্কৃতকে সেই ঠাই লাহে লাহে এৰি দিবলৈ বাধ্য হ'ল।

এই সৰলীকৰণ বাদ দিলে প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান পৰিৱৰ্তনসমূহ হ'ল ধ্বনিগত। যুক্ত ব্যঞ্জনসমূহ প্ৰায়ে সমীভৱন প্ৰাপ্ত হ'ল : বক্ত>বস্ত (যিদৰে লেটিন Fructu->ইটালীয় Frutto), সপ্ত>সস্ত (যিদৰে লেটিন Septem>ইটালীয় sette)। প্ৰাচীন ভাষাৰ কেইটামান ধ্বনি একেবাৰে লোপ পালে : -ঋ-, -ঐ-, -ঔ-, -য়- (মাগধীত স্বভাৱতে আৰু মাগধীকে ধৰি সকলো প্ৰাকৃতত ঋতিকাৰে 'য়' ধ্বনিৰ আভাস দিয়াৰ বাহিৰে), -ঞ- (মাগধীৰ বাহিৰে — য'ত 'স'ৰ অভাৱ), -য-, বিসৰ্গ। আনহাতে সংস্কৃতত ক'তো নোপোৱা দুটা স্বৰধ্বনি প্ৰাকৃতত সুলভ হৈ পৰিল : এ e, ও o (অৰ্থাৎ হৃষ এ আৰু হৃষ ও)। পদান্তস্থিত ব্যঞ্জন লোপ পালে। দুটাতকৈ অধিক ব্যঞ্জনৰ 'যুক্তব্যঞ্জন' হৃষস্বৰৰ অনুগামী ৰূপে নথকা হ'ল আৰু এটাতকৈ অধিক ব্যঞ্জনে দীৰ্ঘস্বৰক অনুগমন নকৰা হ'ল। (দ্রষ্টব্য — চতুৰ্থ আৰু ষষ্ঠ অধ্যায়)।

এইবিলাক পৰিৱৰ্তনৰ ক্ৰমপুঞ্জিত ফল কোনো একোটা দক্ষৰ ওপৰত ইমানলৈকে হ'ব পাৰে যে তাৰ ৰূপ সম্পূৰ্ণ সলনি হৈ যায়। 'বপ্পৰাইঅ' শব্দটো হঠাৎ দুটি গোচৰ হ'লে কেতিয়াও ধাৰণা নহয় যে ইয়াৰ আদিকৰ 'বাকপতিৰাজ'; সেইদৰে 'ওইল্ল'ৰ লগত 'অৱতীল'ৰ সাদৃশ্যও বেছি নহয়। আনহাতে ভালেমান দক্ষ সংস্কৃতৰ সমৰূপ আৰু লৌকিক; সংস্কৃত কবিতা ভাষাৰ লগত সুপৰিচিত লোকে প্ৰাকৃতৰ অধিকাংশ দক্ষ দেখা মাত্ৰেই সংস্কৃত তুলনীয় ৰূপ বা প্ৰতিশব্দসমূহ অনাৱাসে কৈ দিব পাৰে। কেৱল শৌৰসেনীৰ ক্ষেত্ৰতে নহয়, আন আন প্ৰাকৃতৰ ক্ষেত্ৰতো এই কথা সঁচা।

ইয়াৰপৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে শিক্ষিত সমাজৰ মাজত বিভিন্ন প্ৰাকৃত ৰোধগম্য আছিল। যাৰ মাতৃভাষা বিকোনো এবিধ প্ৰাকৃতৰ কবিতা ৰূপে শুনেকুৱা সংস্কৃতভাষী এজনে সকলো প্ৰকাৰ সাহিত্যিক প্ৰাকৃত অতি সহজে বুজি পায়। তদুপৰি শৌৰসেনী প্ৰাকৃতভাষীয়ে সংস্কৃত শব্দ অতি সহজে বুজি পায়, আৰু সংস্কৃতত কাব্যলাপ কৰিব নোৱাৰিলেও সংস্কৃত বাক্যৰ অৰ্থোদ্ধাৰ কৰিব পাৰে। প্ৰাচীন সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতৰ মাজত যি বেছি পাৰ্থক্য নাছিল। অথবা আদতে ইহঁতৰ মাজত যিকোনো কৈদাস্য পৰিলক্ষিত হৈছিল সেয়া আছিল কেৱল শুদ্ধ আৰু ভুল উচ্চাৰণত, ব্যাকৰণসম্বন্ধ আৰু ব্যাকৰণ অসম্বন্ধ উক্তি, পৰিৱৰ্তিত আৰু লৌকিক ভাষাত, শিক্ষিত আৰু

অশিক্ষিতৰ ভিতৰত কথাবাতীদিৰ সময়ত একেটা ভাষাতে দেখা দিয়া পাৰ্থক্যৰ মাজত। এই ক্ষেত্ৰত কিছু পৰিমাণে বৈসাদৃশ্য থকা সত্ত্বেও অৰ্বাচীন ভাষাই সুকীয়া ৰূপ লোৱা নাছিল। তেতিয়ালৈকে এই নতুন ভাষাই এনেকুৱা সুস্পষ্ট ৰূপ গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাছিল যে তাক সুসংবদ্ধ ব্যাকৰণ আৰু নিজা সাহিত্য গ্ৰন্থনৰ যোগ্যতাপ্ৰাপ্ত এটা স্বতন্ত্ৰ ভাষা বুলি মানি ল'ব পাৰি।

ঋগ্বেদতো প্ৰাকৃত শব্দৰ অৰ্থাৎ প্ৰাকৃতৰদ্বাৰা অনুসৰণ কৰা পদ্ধতিৰে ধ্বনিৰ পৰিবৰ্তিত ৰূপৰ প্ৰয়োগ আমাৰ চকুত পৰে। যেনে—√শ্ৰথ-ৰপৰা ইঞ্জিতৰূপ 'শিথিৰ'-ৰ ঠাইত হৈছে 'শৃথিৰ' = শিথিল 'ঢিলা হ'। এনেকুৱা (বৈদিক) স্তোত্ৰৰ ভাষা আৰু সমসাময়িক কথিত ভাষাৰ মাজত ব্যাপক পাৰ্থক্য নাছিল বুলি ভবাৰ কোনো হেতু নাই। বৰং এইবোৰ পুথিত প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগ স্বীকৃত হোৱা কথাৰপৰা অনুমান হয় যে ঋষিসকলে এইবোৰকো একে ভাষাৰে সম্ভাৱ্য ৰূপ বুলি ধৰি লৈছিল; সম্ভৱতঃ তেতিয়ালৈকে এই দুই প্ৰকাৰ ভাষাৰ মাজত থকা ব্যৱধানৰ বিষয়ে সচেতন হোৱা নাছিল।

ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা আৰু য়ুৰোপৰ ৰোমীয় ভাষাসমূহৰ সুদীৰ্ঘ ইতিহাসৰ মাজত যি সাদৃশ্য দেখা যায় সি আমাৰ মনত সহজে কৌতূহল ওপজায়। প্ৰাচীন ইটালীয় উপভাষাবিলাকৰ ভিতৰত লেটিন জাতিৰ ভাষাই মুখ্য স্থান লাভ কৰিছিল, আৰু কালত এই লেটিনেই ইটালীয় অৰ্থাৎ ৰোম সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰধান ভাষাকৈ পৰিগণিত হৈছিল। এই লেটিনেই আছিল মধ্যযুগৰ বৃহত্তম খৃষ্টান সম্প্ৰদায়ৰ ভাষা। পৰৱৰ্তী কালত য়ুৰোপৰ আধুনিক ভাষাবিলাকৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব সূত্ৰভিত্তিত নোহোৱালৈকে লেটিনেই আছিল বিজ্ঞান আৰু দৰ্শনৰ ভাষা। ভাৰতত সংস্কৃতৰ প্ৰচলনৰ দৰে লেটিনো বিভিন্ন জাতিৰ শিক্ষিত সমাজৰ কথাবাতী তথা আলাপ-আলোচনাৰ মাধ্যমৰূপে প্ৰতিপন্ন হৈছিল। তদুপৰি ধৰ্মভাষাকৈ যাজক শ্ৰেণীৰ মুখত লেটিন প্ৰায় সদায়ে শুনা গৈছিল আৰু সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ মানুহেও তেওঁলোকৰ কথাবাতী কিছু পৰিমাণে অনুকৰণ কৰিছিল। মধ্যযুগৰ অশিক্ষিত চিকিৎসক নাইবা স্কুলৰ শিক্ষকসকলে, যিহানে অজ্ঞ নহওক কথা-বতৰা পাঠোতে লেটিন ব্যৱহাৰ কৰি নিজৰ বিদ্যা-বুদ্ধিৰ পৰিচয় দিয়াটো তেওঁলোকে এটা কৰ্তব্য বুলিয়েই ধৰি লৈছিল। ইয়াতো দ্ব্যৰ্থবোধ নিৰাকৰণৰ্থে উপসৰ্গ আৰু সহায়ক ক্ৰিয়াৰ ব্যৱহাৰৰ সূত্ৰপাত নোহোৱালৈকে ধ্বনি পৰিবৰ্তন আৰু সাদৃশ্য (analogy)ৰ দ্বাৰা প্ৰাচীন ব্যাকৰণবিধি লাহে লাহে সৰলীকৃত হৈ আহিছিল।

ভাৰতত ভাষাৰ কেনেকুৱা ধ্বনিৰ পৰিবৰ্তন হৈছিল, তাৰ ভিন্নমুখী হেতু নিৰ্ণয়ৰ্থে

নানা গৱেষণা হৈছে আৰু তাক প্ৰাকৃতিক বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। শ্ৰম লাঘৱতা বিশেষকৈ ৰাজসভাত আৰু চহৰত ভাষা প্ৰগতিমূলক পৰিমাৰ্জনা, নাতিশীতোষ্ণ মণ্ডলৰ জলবায়ুৰ শিথিলকৰণ প্ৰভাৱ, আৰ্য ভাষা গ্ৰহণকাৰী অনাৰ্যসকলৰ বাকপদ্ধতিৰ প্ৰভাৱ— এইবিলাককে ভাৰত আৰু য়ুৰোপ উভয়তে ভাষাৰ ক্ৰমপৰিৱৰ্তন তথা ক্ৰম-বিকাশত কাৰ্যকৰী হৈছিল বুলি ধৰি ল'ব পাৰি। ৷

চতুৰ্থ অধ্যায় ধ্বনি বিজ্ঞান

একক ব্যঞ্জন :

১. (ক) আদ্য ব্যঞ্জন : -ন-, -য-, -শ-, -ষ-, ভিন্ন পদাদিস্থিত একক অপৰিবৰ্তিতভাৱে থকাটোৱেই সাধাৰণ নিয়ম।

‘ন’ বৰ্ণৰ মুৰ্ধন্যকৰণ হয় (৭.)।

য>জ (মাগধীৰ বাহিৰে)।

জধা>যধা (মাগ. যধা); জই>যদি, শৌ. জদি (মাগ. যই, যদি); জোগী>যোগী।
শ, ষ>স (৮.)

২. সমাসৰ দ্বিতীয় পদাদিস্থিত একক ব্যঞ্জন সাধাৰণতে পদমধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰূপে ব্যবহৃত হয়। ক্ৰিয়াপদাদিস্থিত ব্যঞ্জন প্ৰায়ে অপৰিবৰ্তিতভাৱে থাকে।

পুস্ত্ৰ>পুত্ৰ, কিন্তু আৰ্যপুত্ৰ>অজ্ঞউস্ত; মা. পত্নাসেই<প্ৰকাশয়তে;

শৌ. আঅদং বা আগদং<আগতম্ (মা. আঅঅং বা আগঅং)।

৩. নিপাতসমূহো (Enclitics) এই একে ৰকমে অপৰিবৰ্তিতৰূপে থাকে।

কিং উগ<কিম, পুনৰ, বি<(অ)পি, অ<চ।

‘তাবৎ’ আৰু ‘তে’ৰ (দ্বিতীয় পুৰুষ সৰ্বনাম) ‘ত’ শৌ. আৰু মাগ. প্ৰাকৃতত পদমধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ দৰে -স-লৈ কপান্তৰিত হয়।

মা. দাব=মা. তাবৎ; গ দে<ন তে;

পিদুগো দে<পিতুস্ তে ; তদো তে<ততস্তুতে।

৪. কেবাটাও উপভাষাত ভূ-ধাতু আৰু ভূ-ধাতুজ শব্দৰ -ত- ‘হ’ লৈ কপান্তৰিত হয়।

মা. হোই<ভৱতি (শৌ. ভোদি);

শৌ. হবিস্দি (মাগ. হবিস্দি)<ভৱিষ্যতি;

শৌ.মাগ. হোদব<ভৱিতব্য।

৫. কোনো সমাসৰ দ্বিতীয় পদাদিস্থিত -ফ- সাধাৰণতে পদাদিস্থিত একক ব্যঞ্জনৰ দৰে অপৰিবৰ্তিতৰূপে থাকে।

শৌ. চিস্তফলঅ<চিস্তফলক, বহুফল, সফল।

৬. মহাপ্রাণকৰণ (Aspiration) :

ক>খ— খুজ্জ<কুজ্জ। √খেল=√ক্রীড় (বায়ায়ণৰ সময়বৰণৰা সংস্কৃতত 'লাব্', 'খেল' অৰ্থত √-খেল-ৰ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হয় (Jules Bloch); এয়া সম্ভৱতঃ প্ৰাকৃত প্ৰভাৱৰ ফল)।

প>ফ— শৌ. ফণস, মা. পণস<পনস 'কঁঠাল গছ'।

মহাপ্ৰাণ উত্থৰণ>ছ— অমাগ. ছাব=পালি ছাপ<লাধ বা শাব 'জন্তুৰ পোৱালি'; মা. অমাগ. ছ<ষট্, ছট্ঠ<ষষ্ঠ।

৭. উচ্চাৰণস্থান পৰিৱৰ্তন : উদাহৰণ—

দন্তবৰ্ণ>তালব্যবৰ্ণ— মা. চিট্ঠই, শৌ. চিট্ঠদি,

মাগ. চিঠদি<তিষ্ঠতি।

দন্তবৰ্ণ>মূৰ্ধন্যবৰ্ণ— মা. টন্দ<ধ্বাংক 'কাউৰী'।

ন>ণ— গু গ<নুনম্, গঅণ<নয়ন।

৮. শ, ষ, স>(মাগ. একমাত্ৰ -শ-)।

৯. মধ্যব্যঞ্জন : স্বৰমধ্যস্থিত -ক-, -গ-, -চ-, -জ-, -ত-, -দ- ব্যঞ্জন একককালে থাকিলে সাধাৰণতে লোপ পায়।

মা. লোঅ<লোক, সঅল<সকল, অণুবাঅ<অনুবাণ, জুঅল<যুগল, পঅব<নগৰ, পউব<প্ৰচুব, ভোঅণ<ভোজন, বসোঅল<বসাতল, হিঅঅ<হৃদয়।

কেতিয়াবা স্বৰমধ্যস্থিত -প-, -ব-, -ষ- ব্যঞ্জন লোপ পায়।

মা. কঅ<কপ, বিউহ<বিবুধ, দিঅহ<দিবস।

স্বৰ মধ্যস্থিত -ৱ- সদায় লোপ পায়।

বিণ্ডঅ<বিয়োগ, পিয়<প্ৰিয়।

টীকা : উচ্চাৰণৰ সময়ত লুপ্ত ব্যঞ্জনৰ ঠাইত একেটা -ৱ- ধ্বনিৰ কীণ আভাস পোৱা যায়। (লঘু-প্ৰবন্ধতৰ ৱ-কাৰ)। সংস্কৃত আৰু মাৰাঠীৰ -য- ধ্বনিতকৈ -ৱ- কীণতৰ আৰু লিখাৰ সময়ত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নহয়। কেৱল জৈনপৰ্বাসকলৰ পুথিতহে ইয়াৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে— হিয়য়<হৃদয়।

১০. গীতি কবিতাৰ সাহিত্যিক মাহাবাষ্টিত স্বৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ লোপসাধন বীতি বহুব পাইছেগৈ। ফলত তাত স্বাভাৱিকভাৱে কিছু অনিশ্চয়তাৰ সৃষ্টি হৈছে। 'কই' শব্দই 'কতি', 'কৰি', 'কপি' এই তিনিটা শব্দৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। তদুপৰি সকলো ব্যঞ্জনবৰ্ণ লোপ হৈ 'উজজ' (-উজক)-ৰ নিচিনা সৃষ্টি হোৱা শব্দবিশিষ্টে মূল শব্দৰ বৈশিষ্ট্য বা অস্তিত্ব উচ্চাৰণ দ্বাৰাই কৰি তুলিছে। এনেকুৱা ব্যঞ্জনৰ পৰিৱৰ্তন সিদ্ধ হোৱা

কথার পৰা ইয়াকে বুজিব পাৰি যে উচ্চাৰণৰ ক্ষেত্ৰত ইংৰাজী ব্যঞ্জন ধ্বনিতকৈ ভাৰতীয় ব্যঞ্জনধ্বনি আজিকালিৰ দৰে ক্ষীণতৰ আছিল। দৈনন্দিন জীৱনত ব্যবহৃত উপভাষাবোৰ অৱশ্যে এই বিষয়ত কিছু পৰিমাণে ৰক্ষণশীল আছিল। হেমচন্দ্ৰই কৈ গৈছে : অপভ্ৰংশত স্বৰমধ্যস্থিত -ক-, -ত-, -প-, লোপ নহৈ যথাক্ৰমে -গ-, -দ-, -ব- লৈ কপান্তৰিত হয়।

গাঅণ্ড<নায়কঃ, আগদো<আগতঃ, সফলউ<সফলকম্।

১১. সাহিত্যিক প্রাকৃতৰো কিছুমানত এনেকুৱা পৰিৱৰ্তন দেখা যায়। প্রাচীনতম যুগত, যেনে পালিত -ক-, -ত-, -প- একেৰকমে থাকে বা উপভাষাত ঘোষবৰ্ণলৈ কপান্তৰিত হয়। যেনে— সাগল<সকল।

উদাহৰণ :—

শৌ. অদিধি<অতিথি, কধেদু<কথয়তুঃ, পাৰিদোশিঅ<পাৰিভোষিক, ভোদি<ভৱতি, কধিদো<কথিতঃ, কিৰাদ<কিৰাত, আশেদি<আনয়তি, তদো<ততঃ, কিদ<কৃত, গদ<গত, সৰ্কদ<সংস্কৃত, সৰস্‌সদী<সৰস্বতী (মা. সৰস্‌সই)।

মাগ. পালিদোশিঅ<পাৰিভোষিক, শাঅদং<স্বাগতম্, হগে ('মই')<অহকং<অহম্।

অমাগ. আক জৈমা. অসোগ<অশোক, লোগ<লোক, আগাস<আকাশ। পালি লোক, গচ্ছতি, কপ।

১২. স্বৰমধ্যস্থিত 'ত'ৰ এনেকুৱা পৰিৱৰ্তন ৰীতিৰপৰা আমি নাটকৰ শৌৰসেনী আৰু মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ মাজত এটা প্রকৃতিগত পাৰ্থক্য দেখিবলৈ পাওঁ। নিম্নলিখিত শব্দসমূহ তুলনীয় :—

শৌৰসেনী	মাহাৰাষ্ট্ৰী	সংস্কৃত
জাণাদি	জাণাই	জানাদি
এদি	এই	এতি
হ্ৰি	হ্ৰিঅ	হ্ৰিত্
পাউদ	পাউঅ	প্রাকৃত
মৰগদ	মৰগঅ	মৰকত
লদা	লআ	লতাঃ
ঠি	ঠিঅ	হ্ৰিত
পৰ্হদি	পৰ্হই	প্রভৃতি
সদ	সঅ	শত
এদং	এঅং	(এতদং)

১৩. স্বৰমধ্যস্থিত মহাপ্ৰাণ ঋ, ঌ, ঐ, ধ, ক, ত্‌হ।

মুহ<মুখ, সহী<সখী, মেহ<মেঘ, লহু<লঘুক, জুহ<যুথ, কহিব<কথিব, কহ<বধু, সহব<শফব, অহিগব<অভিনব, গহ<নভস্ বা নথ।

১৪. শৌৰসেনী, মাগধী আৰু আন কেইটামান উপভাষাত আকৌ আগবদৰে অঘোষ -ধ-ৰ ঠাইত ঘোষ -য- প্ৰয়োগ কৰিছে। শৌ. অদিমি, কধেদু, তথা, অধ; জধা<যথা। মাগ. যধা<যথা, তথা। (পালিত অঘোষবৰ্ণ -ধ- বৰ্জিত হৈছে —অথ, যথা, তথা)।

এইটো শৌৰসেনী আৰু মাহাবাষ্টীৰ মাজত থকা আন এটা পাৰ্থক্য।

যেনে—

শৌৰসেনী	মাহাবাষ্টী	সংস্কৃত
অধ	অহ	অথ
মনোবধ	মনোহব	মনোবথ
কধং	কহং	কথম্
গাধ	গাহ	নাথ

১৫. কেতিয়াবা কেতিয়াবা স্বৰমধ্যস্থিত একক ব্যঞ্জন লোপ নহয় (৯.) নহিবা -হ- লৈকো কপান্তৰিত নহৈ (১৩.) দ্বিধ্ব কপ লয়।

শৌ. উজু<ঝজু, মা. গক্খ<নখ, মা. শৌ. এক্ক (ekka)<এক।

টীকা : (১) আন ব্যঞ্জনধ্বনিয়েও এনেকৈয়ে দ্বিধ্ব কপ লাভ কৰে।

যেনে— জোব্বন (jobbana)<যৌবন, তেল্ল (tella)<তৈল, পেম্ম (pemma)<প্ৰেমন্।

(২) যুক্তব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্বৰ সদায় হ্ৰস্ব হয়। ইয়াত 'এ' আৰু 'ও' হ্ৰস্বস্বৰ (৬৮.)।

(৩) মহাপ্ৰাণ ব্যঞ্জন দ্বিধ্ব কৰিবলৈ হ'লে তাৰ নিজস্ব অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণটো আগত বহুবাৰ লাগে : ক্খ, গ্ঘ ইত্যাদি।

কোনো পুৰণি পুথিত মহাপ্ৰাণ বৰ্ণবহুবাৰই দ্বিধ্ব কপ দেখুৱা হৈছে। যেনে— ক্খ, ছ ছ ইত্যাদি। এয়া কেৱল লিখন পদ্ধতিৰহে পাৰ্থক্য, উচ্চাৰণ উভয় ক্ষেত্ৰতে একে।

১৬. স্বৰ মধ্যস্থিত অঘোষ মুৰ্ধন্য ট, ঠ<ঘোষ মুৰ্ধন্য ড, ঢ।

পড<পট, পডাঅ<পটাক, কুডিল<কুটিল,

কুডুয়<কুটুয়, বড<বট, পডন<পটন।

কোনো কোনো উপভাষাত ড>ল (২২.)।

মা. কক্কোল (Kokkola)<কক্কোটি, মাগ. সাল (saala)<শকট (শৌ. সজড), যুলক (yulaka)<জুটক (শৌ. শ্বুডজ)।

১৭. যদি লোপ নহয় তেনেহ'লে প>ৰ।

কব<কপ, দীব<দীপ (তুলনীয় দীবাণী), উববি<উপবি,
উবঅবণ<উপকবণ, উবজ্বাঅ<উপাধ্যায় (তুলনীয় ওঝা),
অবি<অপি, অবব<অপব (হিন্দী ওঁব'), তাব<তাব<তাপ।

১৮. ব>ব

কবল<কবল, সবব<শবব।

১৯. মহাপ্রাণকবণ (Aspiration) : সংস্কৃতৰ -ক- প্রাকৃতত কেতিয়াবা -খ- হয়। পদমধ্যস্থিত -খ- আকৌ -হ- হয়।

মা. গিহস<নিকষ; মা. শৌ. ফলিহ (phaliha)<স্ফটিক।

ট>ঠ>ঢ— অমাগ. বঢ<বট।

ত>থ>ধ— মা. ভবহ<ভবত, বসহি<বসত।

প>ফ>ভ (বিবল)— অমাগ. কচ্ছভ<কচ্ছপ।

-ন-, -ম-, -ল- আৰু উষ্মবৰ্ণবোৰে কেতিয়াবা মহাপ্রাণ কপ লাভ কৰে।

মা. গ্ৰহাবিঅ (কিন্তু শৌ. মাগ. গাবিদ)<নাপিত অৰ্থাৎ * নাপিত <√নাপ। অমাগ.

ল্হসুণ (আৰু লসুণ) <লন্তন (৩০.)

মহাপ্রাণ কপৰ কেতিয়াবা আকৌ বিপর্যয় ঘটে।

মা. দিহি<দিধি'<ধৃতি।

মা. ধূআ, শৌ. মাগ. ধূদা>দুহিতা।

শৌ. মাগ. বহিৰী<ভগিনী।

মা. ঘেতুং (ghettum)<গ্রহীতুম্ (<*ঘৃণুম)।

মহাপ্রাণকপৰ কেতিয়াবা আকৌ বিলোপ ঘটে।

শৌ. সঙ্খলা<সংখলা, কিন্তু সংখলা আৰু শিংখলা লক্ষণ পোৱা যায়।

২০. উচ্চারণস্থান পৰিৱৰ্ত্তন :

দন্ত্য ধ্বনি<মূৰ্ধ্য ধ্বনি

পডি<প্রতি, মা. পডিঅ, শৌ. মাগ. পডিড<পতিত, পঢম<প্রথম। অৰ্থ মাগধীত
এই মূৰ্ধ্যাকবণ প্রচুৰ :

অমাগ. ওসঢ<ওষথ (মা. শৌ. ওসহ)।

অধিক সংখ্যক উপভাষাতে ন>ণ। যেনে— পুণ, গজণ।

২১. উষ্মবৰ্ণ : সংস্কৃতৰ তিনিওটা উষ্মবৰ্ণ প্রাকৃতত কেবল দন্ত্য -স- হৈছে
(মাগধীত কিন্তু তালব্য -শ- হৈছে)। [শ, স, ব>স, কিন্তু মাগ. শ]। অসেস<অশেষ

ইত্যাদি; মাগ. কেশেণ্ড<কেশেণ্ডু (শৌ. আদিত কেসেসু)।

২২. প্রায় সদায়ে ড>ল (!) (১৬)। উত্তর ভাৰতীয় ছন্দা পুথি আৰু সাঁতিপতীয়া পুথি উভয়তে -ল- (!) (১৬)ৰ ঠাইত -ল- (!) প্ৰয়োগ হৈছে।

মা. গৰুল (garula) শৌ. গৰুড়, মাগ. গলুড়) মা. শৌ. কীলা>কীড়া।

২৩. কেতিয়াবা কেতিয়াবা ড, দ>ল, ল (!)।

শৌ. অলসী<অতসী, মা. সালবাহন<সাতবাহন, মা. শৌ. দোহল (dohala)<দোহদ।

২৪. বিশেষণীয় (adjectival) আৰু সৰ্ৱনামীয় (pronominal) সমাসত থকা 'দৃশ', 'দৃক' শব্দৰ 'দ'ৰ ঠাইত -ব- হয়।

এৰিস<ঐদৃশ (শৌ. ঐদিস আন এটা কপ), কেবিস. অশাবিস, তুম্হাবিস, সবিস।*

২৫. কেইটামান উপভাষাত কেতিয়াবা কেতিয়া ম>ব।

মা. বন্দ্বহ, শৌ. মন্দ্বধ<মন্দ্বথ।

মা. ওণবিঅ (<অবণমতি)<অবনত।

এই পৰিবৰ্তন অপভ্ৰংশত ইয়াতকৈ বহু বেছি। তদুপৰি এনেকুৱা ঠাইত পূৰ্ণস্থিত স্বৰ বা অৰ্ধ স্বৰ (semi-vowel) সাধাৰণতে অনুনাসিকলৈ ৰূপান্তৰিত হয় আৰু তাৰ পাছত অৰ্ধস্বৰ বা নাসিক্য (nasal element) যিকোনো এটা লোপ পায়। এইদৰে, অপ. কঁবল<কমল, জঁউলা<যমুনা, নবহি<নমন্তি। এই নাসিক্য বিধি মাহাৰাষ্ট্ৰীভো আছে। যেনে— মা. চাঁউতা, শৌ. চামুতা।

আধুনিক উপভাষাত 'কণ্ঠৰ'<কুমাৰ আৰু 'গাঁৱ' এইবোৰৰ নানান বৈচিত্ৰ্য দেখা যায় আৰু এই পৰিবৰ্তনৰ মাজতে ইয়াৰ ব্যাখ্যাও পোৱা যায়। [সং গ্ৰাম>পালি, প্ৰায়বোৰ প্ৰাকৃত (গ) গাম (ব্ৰহ্মৰা— বীমস্ ১.১৫৪)]।

২৬. ব>ল মাগধীত; আন উপভাষাত কেতিয়াবাহে এই পৰিবৰ্তন হয়।

মাগ. শৌ. দলিক>দবিল, মুহল>মুখব।

মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু শৌৰসেনীতকৈ অৰ্ধমাগধীত এই পৰিবৰ্তন বহুত বেছি।

২৭. কেতিয়াবা কোনো বিশেষ উপভাষা বা বিশেষ লক্ষ্য সমষ্টিত উল্লেখ্যৰ ঠাইত -হ- হয়।

২ Woolner প্ৰকৃত কনি পৰিবৰ্তনৰ এই নিয়মৰ লগত আৰু এটা কথা নিসৰ্গীয়াকৈয়ে মন কৰা উচিত। ১৪, ১৫ৰ বহিৰে ১-অৰ পৰা ১৮-অলৈকে সংস্কৃতকৰণ কৰাৰোক্ত 'ব'ৰ ঠাইত -হ- হৈছে। যেনে— এককিল<এককল, ককল<ককল, কেমল<কেলল<কেনল<কেনলল, পলল<পকলল, সলল<সকলল, অট্টল<অট্টকল।

মা. ধণুহ=>ধনুষ>ধনুস্

মা. পচ্ছহ>প্রভাষ 'প্রভাত সূর্য', কিন্তু পচ্ছস 'উষা'

(দ্রষ্টব্য — পিছেল : প্রাকৃত ব্যাকরণ, §২৬৩)

মা. পাহাগ<পাষাগ; মা. অণুদিঅহং (শৌ. অণুদিঅসং) <অণুদিবসম্।

ভবিষ্যত কালৰ ক্ৰিয়াপদত : যেনে— মা. গেহিই<নেষ্যতি, অমাগ. গাহিই<গাস্যতি, জৈমা. পাহামি<পাস্যামি, অমাগ. গাহিহিই<গমিষ্যতি। সম্বন্ধ পদত : যেনে— মাগ. কামাহ<কামস্য, অপ. কব্বহ<কাব্যস্য।

সর্বনাম পদৰ কপত : যেনে—অপ. এহো<এষ, প্রা. তুম্হে<*তুমে,

মা. তাহ (আক তাস<*তস্) <তস্য, তহিং<তস্মিৎ<তস্মিন্।

এনেকুৱা পৰিৱৰ্তন অপভ্ৰংশত সাধাৰণতে সদায়ে দেখা যায়। শব্দকপ আৰু ধাতুকপৰ নিয়মৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে যদিও এই শ্ৰেণীৰ পৰিৱৰ্তনৰ ইতিহাস প্ৰায়ে অজ্ঞাত আৰু ইয়াৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ সম্পৰ্কে সন্দেহ ওপজে। (দ্রষ্টব্য— পিছেল : প্রাকৃত ব্যাকরণ; §২৬৩, §৪২২, §৪২৫, §৫২০; জে. ব্লক : ল্যাং মাৰাথে; §১৬২)।^১

২৮. কেতিয়াবা সংস্কৃত -হ-> প্রাকৃত -ধ-, আদি মহাপ্ৰাণ। যেনে— শৌ. মাগ. ইধ, মা. ইহ; তুলনীয়-পালি ইধ। ইয়াত শৌৰসেনীয়ে মৌলিক ধ্বনিকে ৰাখিছে। বহু সময়ত সংস্কৃত -হ- ধ্বনি মূল (ইন্দো-য়ুৰোপীয়) ভাষাৰ ঘোৰ মহাপ্ৰাণ ধ্বনিৰ ঠাইত ব্যৱহৃত হয়। তুলনীয় — হস্তি আৰু অশ্বিন্, জ্বাম।

২৯. অন্ত্য ব্যঞ্জন : পদান্তস্থিত একক ব্যঞ্জন সদায় লোপ পায়। অনুনাসিক বৰ্ণঘোৰ অনুস্বাৰ হয়, অৰ্থাৎ ঙ, ঞ, ণ, ন, ম>ং। আকৌ, অঃ>ও। বিসৰ্গ সদায় লোপ পায়। কেতিয়াবা আকৌ ডাৰ পাছতেই অন্ত্যস্থিত স্বৰটোৱে অনুনাসিকৰ কপ লয়।

সমাসস্থিত পদৰ অন্ত্যবৰ্ণসমূহৰ ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে সন্ধি অধ্যায় বিশেষ দ্রষ্টব্য। (অধ্যায়-৮ম)। □

৩ এই প্ৰসংগত বিকাৰ্ণসকলে Dr. S. K. Chatterji-ৰ Origin and Development of Bengali Language (১ম সংস্কৰণ) গ্ৰন্থৰ ৫৪৯, ৫৫০, ৫৫৫, ৭৫১ আৰু ৯৬৩ পৃষ্ঠাত সন্নিৱিষ্ট আলোচনাবিহীন পঢ়া উদ্ধৃত।

পঞ্চম অধ্যায় যুক্ত ব্যঞ্জন

৩০. পদৰ আদিত সদায় মাত্ৰ এটাহে ব্যঞ্জন থাকিব পাৰে।

- ব্যতিক্ৰম : (১) গ্ৰহ ; যেনে— গ্ৰহাণ<স্নান।
 (২) ম্ৰহ ; যেনে— ম্ৰি<(অ)শ্মি ; ম্ৰহো, ম্ৰহ<শ্মঃ।
 (৩) সমাসসিদ্ধ পদৰ দ্বিতীয় পদৰ প্ৰথম বৰ্ণ।

টীকা : 'গ্ৰহ' আৰু 'ম্ৰহ'-ক যুক্ত ব্যঞ্জন হিচাপে নলৈ মহাপ্ৰাণ -গ্- আৰু -ম্- হিচাপে ল'লে ইয়াক কেতিয়াও ব্যতিক্ৰম বুলিব নোৱাৰি।

৩১. কোনো শব্দৰ মধ্যৱৰ্তী স্থানত সংযুক্তাবস্থাত দুটাতকৈ অধিক যুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে। এইবোৰো হ'ব পাৰে কেৱল—

- (১) দ্বিত্ব ; যেনে— ক্ক (ক্খ হ'বও পাৰে),
 (২) অনুনাসিকৰ পাছত একেবৰ্ণৰ স্পৰ্শবৰ্ণ, যেনে— ক্ক, ও, নাইবা
 (৩) মহাপ্ৰাণ অনুনাসিক (বা ল্হ)।

৩২. ফলস্বৰূপে অধিক সংখ্যক যুক্ত ব্যঞ্জনেই সমীভূত হৈছে, নাইবা স্বৰঙক্তিৰ দ্বাৰা বিভক্ত হৈছে।

৩৩. সমীভবন (Assimilation) : সাধাৰণ নিয়ম হৈছে এয়ে যে সমপৰ্যায়ৰ (অৰ্থাৎ সমধৰ্মী) বৰ্ণৰ মাজত দ্বিতীয় বৰ্ণ, অসম (অৰ্থাৎ অসমধৰ্মী) বৰ্ণৰ মাজত অধিকতৰ শক্তিশালী বৰ্ণটোৱে প্ৰাধান্য লাভ কৰে।

শক্তি অনুসৰি তলত বৰ্ণবোৰ সজোৱা হ'ল। ইয়াত ক্ৰমশঃ শক্তি কমাবলৈ লক্ষ্য ৰখা হৈছে।

- (১) স্পৰ্শবৰ্ণ (অনুনাসিকত বাহিৰে পাঁচ বৰ্ণৰ বৰ্ণ)
 (২) অনুনাসিক বৰ্ণ
 (৩) ল, স, ব, য়, ব— ক্ৰম অনুসৰি।

—হ— বৰ্ণই সদায় একে নিয়মকে অনুসৰণ কৰে। (৫২ - ৫৪.)

৩৪. দুটা স্পৰ্শবৰ্ণ : ওপৰত উল্লেখ কৰা নিয়মানুসৰি ক্+ত>ত, গ্+ধ>ধ, ঘ্+প>প, ইত্যাদি।

উদাহরণ : — জুস্ত<যুক্ত, বপ্পৰাইঅ<বাক্পতিৰাজ, দুদ্ধ<দুধ, ছচ্চণ<যট্+চৰণ
(৬) খগ্গ<খড়গ, বলক্কাৰ<বলাংকাৰ, উপ্পল<উৎপল, উগ্গম<উদগম,
সব্দাব<সদ্ভাব, সুস্ত<সুপ্ত, খুজ্জ<কুজ্জ (৬.) সদ্দ<শব্দ ; লদ্ধ<লব্ধ।

এইদৰে এটা দুটা স্পৰ্শবৰ্ণৰ (অনুনাসিক বাদে) মাজত হোৱা সমীভবন প্ৰগত
(Progressive) অৰ্থাৎ প্ৰথম বৰ্ণটো দ্বিতীয় বৰ্ণলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। ইয়াক এনেভাৱেও
ব্যাখ্যা কৰা যায় যে যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰথম বৰ্ণটোৰহে ইয়াত কেবল অন্তিনিহিত
(implosive) উচ্চাৰণ হয়।

৩৫. সমবৰ্ণীয় স্পৰ্শবৰ্ণৰ পূৰ্বস্থিত অনুনাসিক অপবিবৰ্তিতভাবে থাকে; কিন্তু
অসম বৰ্ণৰ ক্ষেত্ৰত সি অনুস্বাৰলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

সংখল<শঙ্খল, কোঞ্চ (konca)<ক্ৰৌঞ্চ, কঠ ; মছৰ, জম্বু ; কিন্তু দিংমুহ<দিম্বুখ,
পংতি<পংক্তি, বিংঝ<বিজ্জা (৪৪.)।

৩৬. স্পৰ্শবৰ্ণৰ পাছৰ অনুনাসিক সেই স্পৰ্শবৰ্ণৰ লগত সমীভূত হয়।

অগ্গি<অগ্নি, বিগ্ঘ<বিঘ্ন, সবস্তী<সপত্নী, জুগ্গ<যুগ্ম।

ব্যতিক্ৰম : (ক) জ্ঞা<গ্ণ। আগবেদি<আজ্ঞাপয়তি, অগ্হিণ<অনভিজ্ঞ, জ্ঞাণ<যজ্ঞ।

টীকা :— (১) সমাসবদ্ধ পদৰ দ্বিতীয় পদৰ আদিস্থিত জ্ঞ, জ্ঞ-লৈ ৰূপান্তৰিত
হ'ব পাৰে। যেনে— মনোজ্জ (manojja)<মনোজ্ঞ।

(২) হেমচন্দ্ৰৰ মতে মাগধীত —ঞঞ- হ'ব (৪-২৯৩)।

(খ) মাহাৰাষ্ট্ৰীত প্ৰায়ে আৰু অপভ্ৰংশত সদায় আত্মন শব্দ অপ্প হয়। (তুলনী—
হিন্দী আপন)। আন উপাধাৰাবোৰত 'অন্ন' আৰু 'অন্ত' উভয় ৰূপ দেখা যায়।

(গ) দ্বা<স্ব। পো.স্ব (pomma) <পন্ন (আৰু পটম ৫°.)।

৩৭. 'ল+স্পৰ্শবৰ্ণ' ; -ল- সদায় স্পৰ্শবৰ্ণৰ লগত সমীভূত হয়। বক্কল<বঙ্কল,
ফগ্গণ<ফাঙ্কন, অপ্প<অন্ন, কপ্প<কল্প। (ব্যতিক্ৰম : √জল্প<√জস্প; কিন্তু √জল্প
ও হয়। পবংগ<প্ৰবংগ।

৩৮. স্পৰ্শবৰ্ণ আৰু উষ্মবৰ্ণ : এই ক্ষেত্ৰত স্পৰ্শবৰ্ণ অঘোৰ হ'ব। যেতিয়া উষ্মবৰ্ণ
আগত থাকে তেতিয়া স্পৰ্শবৰ্ণৰ লগত তাৰ সমীভবন হয় আৰু স্পৰ্শবৰ্ণটোৱে মহাপ্ৰাপ্তা
লাভ কৰে; যেনে— শু>খ। আকৌ যেতিয়া উষ্মবৰ্ণ কোনো সমাসবদ্ধ পদৰ প্ৰথম
পদৰ শেষত থাকে বিশেষকৈ প্ৰথম পদটো যদি 'দুস্' ধৰ্মী উপসৰ্গ হয় তেনেহ'লে
পৰৱৰ্তী স্পৰ্শবৰ্ণ মহাপ্ৰাপ্ত হয়।

চ্চ>চ্ছ— অচ্ছৰিঅ<আচ্ছৰ্য, পচ্চা<পচ্চাৎ, কিন্তু নিচ্চল<নিচ্চল,

দুচ্চবিদ<দুচ্চবিত। (মাগধীত 'চ্চ' থাকে; যেনে— নিচ্চল)।

ঙ্খ, ষ্ ঋ>খ্খ— শৌ. পো খ্খব (Pokkhara)<পুঙ্খব, সুখ্খ<পুঙ্খ। ইয়াত অবশ্যো মহাপ্রাণতা প্রায়ে নহয়।

মা. চউঙ্খ, শৌ. চদুঙ্খ<চতুঙ্খ।

মা. শৌ. দুঙ্খব<দুঙ্খব, নিঙ্কুম্-ব ঠাইত নিঙ্কম্ ইত্যাদি।

ঠ, ঠ>ট্ঠ— দিট্ঠি<দৃষ্টি, সুট্ঠু<সুট্ঠু।

ব্যতিক্রম : বেট<বেট (তুলনীয় পালি— বেঠতি)।

ঔ, ঔ>প্ফ— পুপ্ফ<পুঔ, নিপ্ফল<নিপ্ফল।

ত, হ>থ— থণ<ত্ণ, অথি<অতি, হথ<হন্ত (তুলনীয়— পাঞ্জাবী হথ), অবথা<অবহা, কাঅথঅ<কারত্থক। সমাস— দুঙ্খব>দুঙ্খব। কেতিয়াবা এই 'থ'ব মূর্ধনাকৰণ হয়। মা. শৌ. অট্ঠি<অস্থি। √হা-ধাতুৰ -থ- আক -ট্ঠ- উভয়কণ হয়। শৌ. থিদ বা ঠিদ<স্থিতি (মা. থিঅ বা ঠিএ), মা. শৌ. ঠান<স্থান (মা. থান কপো হয়), শৌ. থিদি বা ঠিদি<স্থিতি (মা. থিই বা ঠিই)

ফ, ফ>প্ফ— ফসে<ফ্পর্শ (৪৯.) ফলিহ (phaliha)<ফ্ফটিক।

অমাগ. ফুসই<ফ্পৃশতি।

৩৯. উদ্বর্কণ স্পর্শবর্ধন পাছত থাকিলে উভয়ে -চ্ছ- লৈ কপান্তবিত হয়। অচ্ছি<অক্ষি, বিচ্ছ<বক্ষ, মা. চুহা<ক্ষুধা, মচ্ছব<মৎসব, বচ্ছ<বৎস (মূল সং 'বৃক্ষ' ও হ'ব পাৰে), অচ্ছবা<অকবা, জুওচ্ছা<জুওলা।

৪০. সাধাৰণতে ক<ক্খ।

শৌ. খন্তিঅ<কত্রিয়, খিস্ত<কিপ্ত, অক্খি<অক্ষি, পিক্খিবিদ্যা<নিক্কেপুয়, সিক্খি<শিক্ষিত, দক্খি<দক্ষিণ ('দাক্ষিণাত্য')। কেতিয়াবা কেতিয়াবা উপস্তাষাবোৰত -চ্ছ-, -ক্খ- উভয়কপেই দেখা যায়।

মা. উজ্জু, শৌ. ইক্খু<ইক্কু, মা. কুচ্ছি, শৌ. কুক্খি<কুক্কি,

মা. পেচ্ছই/শৌ. পেক্খদি (pecchai/pekkhadi)<ক্ষেপ্তে,

মা. শৌ. সাবিচ্ছ, শৌ. সাবিক্খ<সাদৃশ্য।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা ক>ক্খ।

শৌ. পক্খাবোদি<প্পক্খাপয়তি, মা. শৌ. বীল<বীল (বীল কপো আছে)।

টীকা : শিলাগিণি আৰু আন কিছুমান নিদৰ্শনবৰণৰ জাৰিব পাৰি* যে ভাষ্যভাৰ্যত

২ ইয়াৰ বিভাজিত আলোচনায় কৰণে ভৱন্তকলে তলৰ পৃথিৱীক ইংৰাজী সন্মতন সমূহ আলোচনায় কৰা দৰ্শন :— জে. ব্ৰহ্ম প্রণীত সাং কৰণে ১০৪, শিৱাল প্রণীত প্রাকৃত ব্যাকৰণ ৩১৮-৩২১ আৰু পৰিচয় প্রণীত পালি সাহিত্য ৪৬।

পশ্চিমা আৰু উত্তৰ-পশ্চিমা উপভাষাত -চ্ছ- আৰু পূৰ্বী ভাষাত -ক্খ- ৰূপৰ প্ৰচলন আছিল।

৪১. সমাসত 'ত্+শ', বা 'ত্+স' সস্ বা স; একক -স- হ'লে পূৰ্ববৰ্তী স্বৰৰ দীৰ্ঘতা লাভ।

পজ্জুসসুঅ<পর্যুৎসূক, উসব<উৎসব°, শৌ. উনসাস মা. উসাস<উচ্ছাস।

৪২. স্পৰ্শবৰ্ণযুক্ত -ব- স্পৰ্শবৰ্ণৰ লগত সমীভূত হয়।

মা. কটিঅ শৌ. কটিদ<কথিত, শৌ. পক্ক<পক, উজ্জল<উজ্জল, সম্ব<সহ, দিঅ<দ্বিজ; কিন্তু উক্গিগ<উদ্বিগ, উৎ-উপসৰ্গৰ লগত থাকিলে সদায়ে এনেকুৱা পৰিৱৰ্তন ঘটে।

৪৩. স্পৰ্শবৰ্ণৰ লগত যুক্ত -য- সদায় সমীভূত হয়। চাণক্<চাণক, সোক্ত<সৌখ্য, জোগ্গ<যোগ্য, নট্অ<নাট্যক, অব্ডম্বৰ<অভাস্তৰ।

৪৪. এনেকুৱা পৰিৱৰ্তনৰ আগ মুহূৰ্তত দন্ত্যবৰ্ণ তালবালৈ ৰূপান্তৰিত হয়। সচ্<সত্য, গেবচ্ছ<নেপথ্য, অচ্ছ<অত্যন্ত, ৰচ্ছ<ৰথ্যা, অজ্জ<অদ্য, উবজ্জাঅ<উপাধ্যায়, সংঝা<সংঘ্যা, মজ্ঝ<মধ্য।

৪৫. স্পৰ্শবৰ্ণৰ লগত যুক্ত -ব- সদায় সমীভূত হয়।

তক্কেমি<তৰ্কয়ামি, চক্ক<চক্ৰ, মগ্গ<মাগ, গাম<গ্রাম, সমুচ্ছিদ<সমুচ্ছিত, বিক্ক<নিৰ্বন্ধ, চিস্ত<চিত্ৰ, পত্ত<পত্ৰ, অথ<অর্থ, ভদ্দ<ভদ্র, সমুদ্দ<সমুদ্র, অজ্জ<অৰ্ধ।
ব্যতিক্ৰম : অত্ৰ<অথ, তত্ৰ<তথ।

(-ব- দন্ত্যবৰ্ণৰ আগত থাকিলে কেতিয়াবা দন্ত্যবৰ্ণ মুৰ্ধন্যলৈ ৰূপান্তৰিত হয় আৰু -ব- সেই মুৰ্ধন্যবৰ্ণৰ লগত সমীভূত হৈ পৰে। বিশেষকৈ অৰ্ধ-মাগধীত এই পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰচলন দেখা যায়। যেনে— যট্দি<যটতে)।

৪৬. দুটা অনুনাসিক : -ম-ৰ পূৰ্বস্থিত -ঙ- আৰু -ণ- অনুস্বাৰত পৰিণত হয়। -ন- পৰবৰ্তী -ম-ৰ লগত আৰু -ম- পৰবৰ্তী -ন- (-ণ-)ৰ লগত সমীভূত হয়। দিংমুহ<দিগ্ধ মা. ছংমুহ<বণ্ণমুখ, উম্মুহ<উম্মুখ, শিণ্ণ<নিম্ন, পজ্জুণ্ণ<প্ৰদ্যুন্ন।

৪৭. উদ্যবৰ্ণৰ লগত অনুনাসিক : অনুনাসিক আগত থাকিলে সি অনুস্বাৰলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। উদ্যবৰ্ণ আগত থাকিলে সি 'হ'-ত পৰিণত হয়, আৰু লগে লগে উভয়ৰ স্থান পৰিৱৰ্তন হয়।

ঋণ্

পণ্হ<প্ৰন্ন

খা>ম্হ	কম্হীৰ<কাৰ্মীৰ
ফ>ণ্হ	উণ্হ<উষ্ণ, কণ্হ<কৃষ্ণ
ঘা>ম্হ	গিম্হ<গীৰ্ঘ
ঞ>ণ্হ	গ্হাণ<গ্হান
স্ব>ম্হ	অম্হে<আম্হে, বিম্হঅ<বিস্ময়।

ব্যতিক্রম : (১) বশ্মি>বস্‌সি, (২) আদিস্থিত খা>ম=মসাগ<খাশান,

(৩) স্নেহ/স্নিহ>শেহ/শিহ বা সিণেহ/সিণিহ, (৪) সৰ্কাম পদৰ অধিকৰণ কাৰকৰ একবচনৰ বিভক্তি স্মিন>সিসং, স্‌সি।

শৌ. এদস্‌সিং<এতস্মিন, মা. এঅস্‌সিং বা এঅস্মি (অমাগ-ংসি, লোগংসি<লোকস্মিন=লোকে, তংসি<তস্মিন)।

৪৮. অন্তঃস্থবৰ্ণৰ (Semi-vowel) লগত অনুনাসিক :

অন্তঃস্থবৰ্ণৰ লগত অনুনাসিকৰ সদায়ে সমীভূত হয়। ওশা<ওশ্ম, মে.চ্চ (meccha)<ম্লেচ্চ, অণ্‌গেসণা<অঙ্ঘেষণা, পুণ্‌ণ<পুণা, অণ্‌ণ<অনা, সো.শ্ম (somma)<সৌমা, ধম্ম<ধর্ম, কণ্‌ণ<কর্ণ।

টীকা : দীৰ্ঘস্বৰৰ পৰবৰ্তী মা<ম— কামাএ<কামায়া।

৪৯. উদ্যবৰ্ণ বা অন্তঃস্থ বৰ্ণ : অন্তঃস্থ বৰ্ণ উদ্যবৰ্ণৰ লগত থাকিলে সদায়ে সমীভূত হয়।

সাহলীঅ<স্বাহলীয়া, পাস<পাৰ্শ্ব, মা. আস, শৌ অস্‌স<অশ্ব, অস্‌সং<অশ্বশাস্ত্ৰ, মা. মীস, শৌ. মিস্‌স<মিশ্র, মনুস্‌স<মনুবা, শৌ. পবিস্‌সঅদি<পবিস্বজ্ঞাত্যে, বহস্‌স<বহস্য, কঅস্‌স<কব্যস্য, তস্‌স<তস্য, সহস্‌স<সহস্র, সহস্‌স<সহস্র, শৌ. সবস্‌সদী<সবস্বতী, সাঅদং<স্বাগতম।

টীকা : (ক) কেতিয়াবা আকৌ এই ‘স্‌স’-স-ত পৰিলভ হৈ (ক) পূৰ্ববৰ্তী স্বৰক দীৰ্ঘ কৰে (মা. মীস, আস— পূৰ্বোক্ত), নাইবা (খ) পূৰ্ববৰ্তী স্বৰক, অনুনাসিকত পৰিলভ কৰে। ঞ-ৰো প্ৰায়ে এইভাবে পৰিৱৰ্ত্তন ঘটে আৰু ঞ- সদায় এই নিয়ম মানি চলে।

অস্‌সু<অক্ৰ, ফস<ফল্ল, মস্‌সল<মৰ্শন। (৬৪)।

(২) কোনো কোনো উপভাষাত স<হ। যেনে— মাপ. কামাহ, অপ. কামহো (kāmaho) পৰবৰ্তী কালত বিভক্তিৰ (নামকৰণ আৰু ধাতুকৰণ উভয়ত) ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ (২৭)।

৫০. দুটা অন্তঃস্থ বৰ্ণ : ইহঁতৰ ভিতৰত ভুলত ক্ৰম অনুসৰি সজোৱাৰ দৰে

আগৰটোৱে পাছৰটোৰ ওপৰত প্ৰাধান্য লাভ কৰে— ল, ব, ব, য। গল্পক<গম্বক,
মূল<মূলা, দুম্লহ<দুৰ্মভ, কবু<কাব্য, পৰিকাজঅ<পৰিব্রাজক, সৰু<সৰ্ব।

ব্যতিক্ৰম : য (ব+য) জ্জ <য, অজ্জ<আৰ্য, কজ্জ<কাৰ্য। কেতিয়াবা য<ল<ল্ল;
পল্লথ<পৰ্যন্ত।

টীকা : মাগধীত বাহিৰে য্য<জ্জ।

৫১. -ক-, -খ-, -প-, -ফ-, বৰ্ণৰ পূৰ্বস্থিত বিসৰ্গ উষ্মবৰ্ণৰ দৰে লোপ পায়।
দূকথ<দুঃখ, অন্তকৰণ<অন্তঃকৰণ; কিন্তু উষ্মবৰ্ণৰ পূৰ্বস্থিত বিসৰ্গ অপৰিৱৰ্তিতভাবে
থাকে। শৌ. চদুসসমুদ্<চতুঃসমুদ্, দুসসহ<দুঃসহ (তদুপৰি মা. শৌ. দুসহ)।

৫২. অনুনাসিক বা -ল- ৰ আগত -হ- থাকিলে বৰ্ণ বিপৰ্যয় ঘটে।

অবৰণহ<অপৰাহ, মজ্জগ্হ<মধ্যাহ, মা. গেগ্হই শৌ. গেগ্হদি<গৃহাতি,
চিগ্হ<চিহ। (তদুপৰি মা. চিহ), বম্হণ<ব্রাহ্মণ, পল্হখ<*প্ৰহুস্ত (√হলস্=হুস)

৫৩. হ্য (হ + য)>হ্জ>জ্ঝ।

সজ্ঝ<সহ্য, অনুগেজ্ঝ<অনুগ্ৰাহ্য।

৫৪. হু>বড (বহ), হ। বিবডল<বিবুল, জীহা<জিহা

(অমাগ. জিহ্বা)।

(হু, হু-ৰ বাবে দ্ৰষ্টব্য-৫৭.)।

৫৫. মূৰ্ধ্যভাৱন (Cerebralisation) : কেতিয়াবা দন্ত্যবৰ্ণৰ যুক্ত ব্যঞ্জন মূৰ্ধ্যত
পৰিণত হয়। শৌ. মটিআ<মস্তিকা, শৌ. মা. বুডট<বৃদ্ধ, গঠি<গ্ৰহি।

মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু মাগধীত এই পৰিৱৰ্তন সাধাৰণতে মূল ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ
-ব- বা -ঋ-ৰ পৰস্থিত দন্ত্যবৰ্ণৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায়; কিন্তু অৰ্ধমাগধীত আন শব্দত
বিশেষকৈ উষ্মবৰ্ণৰ পাছত থকা দন্ত্যবৰ্ণৰ ক্ষেত্ৰত এই পৰিৱৰ্তন ঘটে। (পিছেল :
প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ, §২৮৯; তুলনীয় গাইগাৰ : পালি সাহিত্য, §৬৪)

৫৬. তিনিটা বৰ্ণৰ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ ক্ষেত্ৰতো এই নিয়মেই অটুট থাকে। ৰেনে—
মৎস্য>মজ্জ, অৰ্য্য>অগ্গ, অন্ত>অজ্জ, ইত্যাদি।

৫৭. স্ববভক্তি (Anaptyxis) : যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা স্বৰ যদি অনুনাসিক নাইবা
অন্তঃস্বৰ্ণ হয় তেনেহ'লে সেই যুক্তস্বৰটোক কেতিয়াবা এটা স্বৰ-ধ্বনিৰ সহায়ত
পৃথক কৰি দুটা একক ব্যঞ্জনলৈ কপাত্তৰিত কৰা হয় আৰু তেতিয়া সেই ব্যঞ্জনবৰ্ণ দুটা
একক ব্যঞ্জনৰ নিয়মৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ পৰে। সাধাৰণতে -ই- নাইবা ওষ্ঠ্যবৰ্ণৰ লগত -উ-
স্বৰ প্ৰয়োগ কৰি এই স্ববভক্তি বা বিপ্ৰকৰ্ষ সম্পাদিত কৰা হয়। আকৌ কেতিয়াবা -
অ- ধ্বনিও প্ৰয়োগ কৰা হয়।

মা. অকণ, শৌ. বকণ, মাগ. লগন<বগ্ন; মা. শৌ. সলাহা<স্লাহা, আমাকিস<আমৰ্ষ,

ববিসৎবৰ্ষ, হবিসৎহৰ্ষ, কিলিগ্গৎক্লিগ্গ, কিলন্তৎক্লান্ত, মিলানৎলান, তুববৎতুব(ত্ব),
দুবাব/দাবৎদাব, সুবোৎস্বঃ অবিহৎঅহ্, পউমৎলম্ম (পালি পদুম), শৌ. সুমবদিৎস্বাবতি।

৫৮. যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা বৰ্ণ যদি, য-ধ্বনি হয় তেনেহ'লৈ সি লোপ পায়।
আচাৰিঅৎআচাৰ্য (উচ্চাৰণৰ আচল পাৰ্থক্য ইয়াত নিচেই কম), বেকলিঅৎবৈদূৰ্য,
চোৰিঅৎচৌৰ্য, হিওৎহ্য।

কেতিয়াবা আকৌ -ঈ- ধ্বনিৰ আগত হয়। অচ্ছবিঅ বা শৌ. অচ্ছবীঅৎআশ্চৰ্য
(মা. অচ্ছৰ ৭৬.) শৌ. পটীঅদি=পালি পঠীয়তেৎপঠ্যাতে। ৷

ষষ্ঠ অধ্যায় স্বৰ ধ্বনি

৫৯. সংস্কৃত ব্যাকৰণত স্বৰধ্বনিকপে ব্যবহৃত ঘোষবৰ্ণ -ঋ- আৰু -৯- পালিৰ দৰে প্ৰাকৃততো বৰ্জিত হৈছে। আজিকালিৰ দৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভাষাত -ঋ-, 'বি' কপে উচ্চাৰিত নহৈছিল। কিয়নো এইটো কোনো স্বৰধ্বনিসূক্ত ব্যঞ্জন নহয়— বৰং ইয়াক স্বৰধ্বনিকপে ব্যবহৃত ঘৃষ্টবৰ্ণ ('sonant' fricative) বুলিহে অভিহিত কৰিব পাৰি। ইয়াৰ উচ্চাৰণ কোনো কোনো শ্লাভ ভাষাৰ ঘোষ -ব- ধ্বনিৰ উচ্চাৰণৰ নিচিনা বুলিব পাৰি। যেনে— Srbi— সাৰ্ব্ সকলৰ নিজৰ ভাষাত 'নিজৰ নামকৰণ'। এই ধ্বনিৰ প্ৰচলন নথকা ভাষাবোৰত স্বাভাৱিকতে এটা অস্পষ্ট '০' ৰ দ্বাৰা অথবা ব্যঞ্জন -ব- ধ্বনিৰ আগত বা পাছত এটা স্বৰাগমৰদ্বাৰা ইয়াৰ প্ৰয়োগ দেখুৱা হয়। (কেতিয়াবা আকৌ আগে-পাছে দুয়ো ঠাইতে)। সেয়ে বৰ্তমান বেছি সহজ হৈ ওলাই পৰিছে কি (ক) -ঋ- ৰ গুণ 'অৰ্' (-ৰে- নহয়), (খ) আৱেস্তানত ব্ৰহ্মণ্ - বেৰেথ্ৰয়, ঋজু>এৰেজু, (গ) পালিত ইৰিভিজ>ঋভিজ, ইকবেবদ>ঋবেদ আৰু (ঘ) প্ৰাকৃতত -এ- নথকাৰ কাৰণে (বা 'এ'ৰ কোনো চিহ্ন নথকা বাবে) -ঋ-ৰ ঠাইত -অ-, -ই- বা -উ- আৰু -বি- হয়। লৃ-ৰ প্ৰাচীন উচ্চাৰণৰ ছাপ বহু পৰিমাণে অস্পষ্ট। এইটো ইংৰাজীৰ (battle) শব্দৰ অন্ত্যবৰ্ণৰ ধ্বনিৰ (ঘোষ বা আক্ষৰিক Syllabic ল-বৰ্ণ) নিচিনা বুলি ধাৰণা ওপজে— যি ঠাইত -ত- আৰু -ল-ৰ মাজত কোনো স্বৰধ্বনিৰে ঠাই পোৱা নাই। ইয়াৰ গুণ হৈছে 'অল্'। প্ৰাকৃতত এই ধ্বনিৰ ৰূপ হৈছে 'ইলি', 'লি' বা 'অ'। যেনে— কিলিও=কপ্ত (klpta)।

৬০. ঋ-ৰ অনুকল্প (Substitute for -r-)।

-বি- : (আদ্যস্থিত ঋ-ৰ সলনি) মাগধী -লি-।

বিজি>ঋজি, বিজ>ঋজ, বিসি>ঋষি।

-অ- : মা. কঅ. শৌ. কদ>কৃত, বসহ>বৃষভ।

-ই- (সাধাৰণ) : কিলিণ>কপণ, গিছ>গৃহ, দিট্ঠি>দৃষ্টি।

সিআল<শৃগাল, হিঅঅ<হৃদয়।

-উ- : (ওষ্ঠ্যবৰ্ণৰ পাছত বা আন এটি -উ- বৰ্ণ পাছত থাকিলে)

মা. নিহ্মঅ. শৌ. নিহ্মদ<নিহ্মত, মা. পুচ্ছই, শৌ. পুচ্ছদি<পুচ্ছতি, মুণাল<মুণাল, বৃন্তন্ত<বৃন্তন্ত।

টীকা : (১) একে উপভাষাতে এই স্বৰধ্বনিৰ অনুকল্পৰ পাৰ্থক্য দেখা যায়। শৌ. দৃঢ়/দিঢ়<দৃঢ়, মা. গিঅন্ত/গিবৃন্ত<নিবৃন্ত।

(২) সমাসবদ্ধ প্ৰথম পদস্থিত নাইবা -ক- প্ৰত্যয়ৰ পূৰ্বস্থিত বিশেষ্য পদৰ -অ- সাধাৰণতে -উ- হয়। শৌ. জামাদুঅ<জামাতৃক, ভাদুসঅ<ভাতৃ-শত, কিন্তু কেতিয়াবা আকৌ -ই- হয়। শৌ. ভট্টিদাৰঅ<ভট্টিদাৰক।

(৩) পদাদিস্থিত অ>অ, ই, উ। অমাগ. অশ<অশ, শৌ. ইসি<অসি, উজু<অজু, মা. অদ্দই, পালি অচ্ছতি— পিছেলৰ এই ব্যুৎপত্তি 'অস্' বা 'আস্'-ৰ অপৰিণত ৰূপ বুলি আন বহুতে ব্যাখ্যা কৰে। (দ্রষ্টব্য— পিছেল : প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ, §৪৮০; গাইগাৰ : পালি সাহিত্য, §২৪৫.২)।

(৪) অ>ই, উ।

(৫) উপভাষাভেদে : দক্ষিণ-পশ্চিমাত -অ- পূৰ্বমধ্য আৰু উত্তৰত -ই- আৰু -উ- (ওষ্ঠ্যবৰ্ণৰ পাছত)। (দ্রষ্টব্য— জে. ব্লক : লাং মাৰাথে, §৩১; তুলনীয়া : পিছেল : প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ, §৪৯-§৫১; গাইগাৰ : পালি সাহিত্য, §১২)।

৬১. যৌগিক স্বৰ ঐ, ঔ>এ, ও যথাক্ৰমে। হিউ ব্যঞ্জনৰ আগত এ, ও হয় হয়। (১৫. ৬৮.)।

শৌ. এদিহাসিঅ<ঐতিহাসিক, এবাবণ<ঐবাবণ, তে.ৱ (tella)<তৈল, বে. জ্জ (bejja)<বৈদ্য। মা. কোমুই. শৌ. কোমুদী<কৌমুদী; জো. ৰবণ (Jobbana)<বৌদ্ধন, সো. স্ম (somma)<সৌমা।

টীকা : মাহাবাহ্ণী আৰু অন্যান্য প্ৰাকৃতত কেতিয়াবা -ঐ-ৰ ঠাইত 'অই' আৰু -ঔ-ৰ ঠাইত 'অউ' হয়। শৌবসেনী আৰু মাগধী প্ৰাকৃতত এই পৰিবৰ্তন শুদ্ধ নহয়।

৬২. জ্ঞান পৰিবৰ্তন : দীৰ্ঘ স্বৰৰ পাছত মাত্ৰ এটা ব্যঞ্জন বৰ্ণহে থাকিব পাৰে আৰু সেয়ে বৃহৎ ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্থিত স্বৰ সাধাৰণতে হ্রস্ব হৈ পৰিছে, কহ কেৱলত জ্ঞান কাল সূক্ষ্মভাৱে এই নিয়মটোৰ মাজতেই পোৱা যায়। এনেকুৱা ঠাইত ব্যঞ্জনবৰ্ণটো সংক্ষেপ বা চুটি কৰি (অৰ্থাৎ একক কৰি) পূৰ্বস্বৰটো দীৰ্ঘ কৰাৰ এটা স্পৃহা দেখা যায়। মাহাবাহ্ণীত ইয়াৰ প্ৰচলন ৰূ বেছি (বিশেষকৈ অৰ্ধ মাগধী আৰু জৈন মাহাবাহ্ণীত)। শৌবসেনী আৰু মাগধীত ইয়াৰ প্ৰচলন মাহাবাহ্ণীতকৈ কম। আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাবোৰত এই পৰিবৰ্তন বীতিৰ প্ৰচলন জ্ঞাত্যন্ত বেছি। (তুলনীয়া— প্ৰা. অগ্নি,

পাঞ্জাবী অগ্গ, কিন্তু হিন্দী আগ)।

৬৩. হ্রস্বস্বৰ দীৰ্ঘকৰণ : সাধাৰণতে ব্+ব্যঞ্জন (বিশেষকৈ এটা উদ্ব্যবৰ্ণ), উদ্ব্যবৰ্ণ+য, ব, বা উদ্ব্যবৰ্ণ।

শৌ. কাদুং<কৰ্তুম্, কাদব্<কৰ্তব্য।

অমাগ. ফাস<স্পৰ্শ, মণুস<মনুষ্য (শৌ. মণুস্)।

মা. আস<অশ্ব (শৌ. অস্)।

মা. উসব<উৎসব, দুসহ<দুঃসহ।

৬৪. কেতিয়াবা স্বৰবৰ্ণ দীৰ্ঘকৃত নহৈ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ আদি ব্যঞ্জনটোৰ ঠাইত অনুস্বাৰ কপ লাভ কৰে। দংসণ<দর্শন, ফংস<স্পৰ্শ (৪১.)।

মা. অংসু<অশ্রু (শৌ. অস্‌সু); অমাগ. অংসি<অশ্মি (শৌ.মুহি)।

৬৫. কেতিয়াবা ইয়াৰ বিপৰীত কপ লয় অৰ্থাৎ -ব-, -স- বা -হ-ৰ পূৰ্বস্থিত অনুস্বাৰটো লোপ হৈ পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ দীৰ্ঘকৃত হয়। দাঢ়া<দ্রষ্টা।

মা. পীসই, শৌ. পীসেদি<*পিংসতি<পিনষ্টি ;

মা. সীহ<সিংহ (আৰু সিংঘ, শৌ. সিংহ)।

৬৬. আন ভালেমান ঠাইত স্বৰধ্বনি দীৰ্ঘতা প্ৰাপ্ত হয়। কেতিয়াবা সমাসৰ মধ্যবৰ্তী স্থান, কেতিয়াবা বিভক্তিৰ পূৰ্ববৰ্তী স্থান, নাইবা আন শব্দৰ 'সাদৃশ্যৰ কাৰণে (by analogy)' মা. শৌ. সাৰিক্খ<*সাদৃক্<শদৃক্—অদৃক্, যদৃক্ শব্দৰ সাদৃশ্যৰ কাৰণে।

৬৭. স্বৰধ্বনিৰ হ্রস্বকৰণ : যিদৰে ওপৰত কোবামতে দ্বিত্ব ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী হ্রস্ব হ'ব লাগে সেইদৰে অনুস্বাৰৰ লগত ব্যঞ্জন থাকিলে তাৰ পূৰ্বস্থিত স্বৰ সদায় হ্রস্ব হ'ব। পূৰ্বস্বৰ যদি জোৰ বা ঘাতপ্ৰধান (accented) হয় তেনেহ'লে পৰবৰ্তী স্বৰটো কেতিয়াবা হ্রস্ব হৈ পৰে। অলিঅ<অলীক (alika), নাইবা পৰবৰ্তী স্বৰ যদি জোৰ প্ৰধান হয় তেনেহ'লে পূৰ্বস্বৰ হ্রস্ব হয়। মা. মংজব<মার্জাৰ (māṛjāra), কিন্তু মংজাব (শৌ. মজ্জাব)।

টীকা : মাহাৰাষ্ট্ৰীয়ে বৈদিক স্বৰাঘাত আৰু শৌৰসেনীয়ে লৌকিক সংস্কৃতৰ স্বৰাঘাত গ্ৰহণ কৰিছে। মাৰাঠী আৰু হিন্দীৰ মাজৰ বৈসাদৃশ্যসমূহ এই (স্বৰাঘাতৰ) ভিন্নতাৰ ফলত হোৱা বুলি অনুমান হয়।

৬৮. মূল শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্তিত স্বৰ জোৰপ্ৰধান হ'লে একক ব্যঞ্জনটো দ্বিত্ব হোৱাৰ লগে লগে তাৰ পূৰ্বস্থিত স্বৰটো হ্রস্বতা প্ৰাপ্ত হয়।

এ.ক্ৰং<এবং (evam), জোবক<যৌবন (yauvana),

তেল<তৈল (taila), পেম<প্রেমন্ (preman)।

টীকা : (১) যুক্ত ব্যঞ্জন থকা নিপাতৰ পূৰ্বস্থিত শব্দৰ অন্ত্যস্থিত স্বৰ হ্ৰস্ব হৈ পৰে।
যেনে— মা. ঠিঅম্‌হি<স্থিতান্‌হি।

(২) শৌ. জেব্ব, জেব্ব (jebba)<এব ; কিন্তু হ্ৰস্বস্বৰৰ পাছত জেব্ব, জেব্ব (jjebba) হয়। যেনে— অজ্জস জেব্ব (jjebba)<জাৰ্‌সোৰ, নাইবা হ্ৰস্ব এ. জাক ও.ব পাছত : ভুমিএ জেব্ব (bhumie jjebba)<ভূম্যামেব, ইদো. জেব্ব (ido jjebba)<ইত এব।

(৩) শ্ৰী<সিৰি।

(৪) মাহাৰাষ্ট্ৰীত ক্ৰিয়াবিশেষকৰ অন্ত্যস্থিত -আ- কৰ ঠাইত হ্ৰস্ব হৈছে। জহ<বথা।

৬৯. স্বৰৰ সলনি স্বৰান্তৰ। উদাহৰণ :— স্বৰাঘাত যুক্ত ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ পূৰ্বস্থিত অ>ই) শৌৰসেনী মাগধীতকৈ মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত অধিকতৰ)।

পিক<পিক (pikva) (শৌ. পক)।

মা. মজ্জিম, কিন্তু শৌ. মজ্জম<মধ্যম।

মা. কইম, কিন্তু শৌ. কদম<কতম।

[টীকা : হিন্দী পক (pakkā), মাৰাঠী পিকা (pikā)]

অ>উঃ— (ক) ওষ্ঠ্যবৰ্ণৰ লগত। পুলোএদি<প্ৰলোকয়তি (শৌৰসেনীতকৈ মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু অৰ্ধমাগধীত অধিক)।

(খ) অ-কাৰান্ত বিশেষকৈ জ-অন্ত পদত। সকলপু<সৰ্বজ। অ>ইঃ— (কেতিয়াবা) স্বৰাঘাতৰ পাছত। মা. জল্পিমো<জল্পামঃ (Jalpaṁmah); স্বৰাঘাতৰ আগত। অমাগ. বিজ্জিমিত্ত<বিত্তিমিত্ত। এনেকুৱা ঠাইত সাধাৰণতে আ-প্ৰদন্ত ই>এ (হ্ৰস্ব)। যেনে— মে.স্ত (metta)<মাত্ৰ।

৭০. পাছত -উ- থাকিলে পূৰ্বস্থিত ই>উ।

মা. উকু<ইকু, অমাগ. উসু<ইবু (কিন্তু শৌ. ইকবু)।

বিত্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্থিত ই>এ (হ্ৰস্ব)। এষ (ettha)<ইষা, গে.জ্জ (gejjha)<গুহ্য (<গিহ্ম<গুহ্য<গ্ৰাহ্য)।

ঈদৃশ আলি শব্দত থকা ঈ>এ/ঈ। শৌ. এমিস, সাধাৰণতে ঈমিস; সেইদৰে কেবিস, কীবিস। (টীকা : একিস<বৈদিক অয়া (aya) + দৃশ : নিহেল : প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ, §১২১।)

৭১. দ্বিতীয় অক্ষৰত (syllable) -উ- থাকিলে প্ৰথম অক্ষৰত -ঈ- যদি -জ-

হয়। গকঅ<গুৰুক, মডল<মুকুল।

উ>ই : পুৰিস<পুৰুষ (মাগ. পুলিঃ)।

উ>ও (হ্রস্ব) যুক্তব্যঞ্জনৰ আগত। শৌ. পো.কৰ (pokkara)<পুৰুৰ, পা.থঅ (potthaa)<পুৰুৰ (তুলনীয়— হিন্দী, পোখী), মো.গগৰ (moggara)<মুদগৰ, মা. গো.চ্চ (goccha)<গুচ্চ।

উ>ও (হ্রস্ব বা দীৰ্ঘ)— দ্বিত্ব ব্যঞ্জনৰ আগত নাইবা যুক্তব্যঞ্জন য'ত সৰলীকৃত অৰ্থাৎ অসংযুক্ত ৰূপ লাভ কৰিছে। মা. মো.ল্ল (molla)<মূল্য, থোৰ (thora)/*থোতৰ (thora)<স্থৰ। সেইদৰে তস্থোল<তাম্বুল (তাম্বুল=*তম্বুল—তাম্বোল্ল (tambolla)=তাম্বোল)।

৭২. এ>ই :— (ক) স্বৰাঘাতহীন আখৰত। মা. ইণ (ina)<এন (ena), বিঅণা<বেদনা (vedana), দিঅৰ (diara)<দেৱৰ (devara)।

(খ) দ্বিত্ব ব্যঞ্জনৰ আগত। শৌ. মিত্তেঅ<মৈত্ৰেয়।

(গ) (উপভাষাত) দীৰ্ঘস্বৰৰ পাছত। শৌ. মাগ. এদিণা<এডেন, (আক এদেন)।

৭৩. ও>উঃ — (ক) দ্বিত্ব ব্যঞ্জনৰ আগত। মা. অণগুণ/অণগো.ণ (annonna) (৬১.)<অন্যোন্য়।

(খ) অপভ্রংশত 'অঃ'—ৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা 'ও'—ৰ ঠাইত (অ-কাৰান্ত কৰ্তৃকাৰকৰ একবচনত যিদৰে হয়)। লোউ<লোকঃ, সীহ<সিংহ (সজ্জিত আজিও বৰ্তমান। যেনে— চণ্ডু বা চক্ষু<চক্ষুঃ)।

৭৪. স্বৰধ্বনিৰ লোপসাধন। উদাহৰণ :— অমাগ. পোসহ<উপবসথ (upabasatha), শৌ. বট্ঠিদ<অবস্থিত, মা. বল্প<অব্য (বল্প—কচ্ছ)। অপি>পি (অনুস্বৰৰ পাছত), বি (স্বৰৰ পাছত)।

ইতি<তি (অনুস্বৰৰ পাছত), স্তি (স্বৰৰ পাছত)।

শৌ. মাগ. দাগিং<ইদনীং

মা. পিউস্‌সিঅ<পিতৃস্বস্কা<পিতৃস্‌সিঅ।

মা. শৌ. পো.পফলি (popphali)=পুগফলী, খু<খলু।

মজ্জমাণ<মধ্যমিন, (madhyamdina), শৌ. মাগ. ধীদা<দুহিতা (<দুহীতা)।

টীকা : কেৱল স্বৰাঘাতহীন স্বৰধ্বনি লোপ হয়। এই বিলোপ সাধন ৰীতিৰ পৰা কোনো শব্দৰ স্বৰাঘাত সম্পৰ্কে সুস্পষ্ট ধাৰণা কৰিব পৰা যায়।

৭৫. সম্ভাৰস্বৰ : সংস্কৃততকৈ প্রাকৃতত -ৰ/-য়-, -ই- আৰু -ব- ৰ ঠাইত 'উ'

হোৱাৰ উদাহৰণ বহু পৰিমাণে পোৱা যায়। অয় আৰু অব<এ আৰু ও, যথাক্রমে।
শৌ. তিৰিচ্ছ=প্ৰতিৰক্ষ, তিৰ্যক<তুৰিদ্<ত্বৰিত,

কধেদু<কথয়তু, ওদাৰ<অৱতাৰ, গোমালিঅ<নৱমল্লিকা, মা. লোণ<লবণ, শৌ.
ভোদি<ভৱতি।

৭৬. অপিনিহিত (Epenthesis) : অৰ্ধ, আৰ্য প্ৰদত্ত 'অৰিঅ' কেতিয়াবা কেতিয়াবা
'এৰ' হয়। পেৰন্ত<পৰ্যন্ত, মা. অচ্ছেৰ<আচ্চৰ্য (কিন্তু শৌৰসেনী অচ্ছৰিঅ)।

মা. কেৰ<কাৰ্য, শৌ. তুম্হকেৰ, অম্হকেৰ।

টীকা : প্ৰাচীন হিন্দী আৰু প্ৰাচীন গুজৰাটীত বৰ্তীৰ একবচনত ব্যৱহাৰ হোৱা
কেৰো, কেৰী<কেৰক। কাৰ্য<কেৰক— এই ব্যুৎপত্তি বীম্চে মানি লোৱা নাই' (দ্রষ্টব্য—
বীম্চ্ ii-§২৮৬)। হিন্দী -কা/কী- আদি ; ৰাজস্থানী - ৰো/-ৰী আদি আৰু বঙালী
-এৰ, (অসমীয়া -ৰ, -অৰ)<কেৰক। □

সপ্তম অধ্যায়

সন্ধি

৭৭. প্রাকৃতত পদৰ শেষত কোনো ব্যঞ্জনবৰ্ণ নাথাকে। (২৯.)। সেয়ে সংস্কৃতৰ প্রত্যক্ষ বা বহিসন্ধিৰ প্ৰায় অধিকাংশ জটিলতা ইয়াত লোপ পাইছে। সাধাৰণতে পদান্তস্থিত ব্যঞ্জনবৰ্ণ লোপ হ'লেও স্বৰবৰ্ণৰ পূৰ্বস্থিত ব্যঞ্জন কেতিয়াবা কেতিয়াবা সংৰক্ষিত হয়।

অমাগ. জদ্ অস্থি<যদ্ অস্তি মাগ. যদ্ ইচ্চশে<যদ্ ইচ্ছসে, নাইবা নিপাতৰ আগটো কেতিয়াবা থাকে। অমাগ. ছচ্ছব<ষড়্‌এব, ছপ্পি<ষড়্‌অপি (এইবোৰ সাধাৰণ, অপৰিবৰ্তনীয় বাক্যাংশ)। 'দুৰ' আৰু 'নিৰ'ৰ -ৰ- থাকে। শৌ. দুৰাগদ<দুৰাগত, নিৰন্তৰ। -ম্- কেতিয়াবা কেতিয়াবা থাকে। মা. এ. ক্ৰম্ (ekkam) / একং (ekkam)<একৈকম্।

৭৮. এইদৰে পৰিবৰ্তিত হোৱাৰ পাছত ইয়াৰ লগত বিভক্তি যোগ কৰি শব্দৰূপ কৰিব লাগে। যেনে— এ. ক্ৰম (ekkam)-এ. ক্কে (ekke)। এইদৰে ম্-সন্ধি ব্যঞ্জনৰূপে ব্যবহৃত হয়। যেনে— অঙ্গ-ম্-অঙ্গম্<অংগে'ংগে, গোণ-ম্-আঙ্গি<গবাদয়ো, এস-ম্-অঙ্গী<এষোমিঃ।

'য়' আৰু 'ব' -ৰ সন্ধি ব্যঞ্জনৰূপে ব্যবহাৰ বিৰল। অমাগ. ধি-ব-অথু<ধিগ্ অন্ত।

৭৯. সমাসত প্ৰথম পদান্ত ব্যঞ্জনৰূপটো দ্বিতীয় পদাদিস্থিত ব্যঞ্জনৰ লগত সমীভূত হয়; কিন্তু কেতিয়াবা কেতিয়াবা দুয়োটা পদকে পৃথক শব্দ হিচাপেও লোৱা যায়।

মা. সবিসংকুল<সবিসংকুল, দূলহ<দুৰ্লভ (সাধাৰণতে দুল্লহ), দুসহ<দুঃসহ (সাধাৰণতে দুস্‌সহ বা দুসহ)।

(খ) স্বৰ :

৮০. প্রাকৃতত 'সন্ধিকৃষ্ট স্বৰ' (hiatus) বৰ্ণিত হয়; কিন্তু সমাজত সাধাৰণতে সংস্কৃতৰ দৰে প্ৰথম পদান্তস্থিত স্বৰৰ লগত দ্বিতীয় পদাদিস্থিত স্বৰৰ সন্ধি হয়।

শৌ. কিলেসাণল<ক্ৰেশানল, জন্মান্তৰে<জন্মান্তৰে (দুটা ব্যঞ্জনৰ আগত -অ/-অ-), বাএসি-বাস্ত+ইসি<বাজ্জৰ্বি।

কেতিয়াবা আকৌ ইহঁতৰ মাজত সন্ধি নহয়। শৌ. পূজাঅবিহ<পূজাৰ্হ, বসন্তস্বব-উবাসন<বসন্তোবোপাসন।

৮১. সমাসৰ দ্বিতীয় পদৰ আদিৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগত -ই- বা -উ- নাইবা -ঈ- বা -ঊ- থাকিলে প্ৰথম পদান্তস্থিত -অ- বা -আ- লোপ পায়।

মা. গইন্দংগজেন্দ্র, শৌ. গবিন্দংনবেন্দ্র, মন্দ-মাকন্দ- উবেল্লিদ (ubbellida) <মন্দ-মাকন্তোদ্বেন্দ্রিত, মহ'উসব<মহোৎসব।

ব্যতিক্ৰম : কেতিয়াবা দ্বিতীয় পদৰ আদিৰ একক ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্বৰ যদি -ঈ-, -উ- হয় তেনেহ'লে দুয়োটা স্বৰৰ সন্ধি হয়। শৌ. ময়ুবোৰ, উপসৰ্গৰ লগত সদায় সন্ধি হয়। শৌ. পে.ক্খদি (pekkhadi) মা. পে.চ্ছই (pecchai) মাগ. পেচ্ছদি<প্ৰেক্ষতে।

ই, ঈ, বা উ, ঊ আৰু অসদৃশ স্বৰৰ মাজত সন্ধি নহয়।

৮২. পদমধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ লোপ সাধনৰ ফলত উদ্ভূত হোৱা সন্নিহিত স্বৰৰ মাজত সন্ধি নহয়।

ব্যতিক্ৰম : (ক) এই নিচিনা সন্নিহিত সম্বন্ধৰ কেতিয়াবা মিলিত হয়।
পাইক=পাঅইক<পাদাতিক।

(খ) অ, আ— স্বৰৰ পাছত থকা সন্নিহিত -ই-, -ঈ-, -উ-, -ঊ- স্বৰৰ মাজত সন্ধি হয়। থেৰ=থইৰ<ত্ববিৰ। মা. পো.ম্ম (pomma) শৌ. পটম<পদ্ম, মোৰ<ময়ূৰ (আৰু মউৰ), মা. মোহ<ময়ূষ (আৰু যউহ)।

(গ) সমাসত। মা. অজ্জাবিঅ<অজ্জকাৰিত। দেশী— চন্দ্ৰাবজ<চৰ্মকাৰক। অমাগ. লৌহাব<লৌহকাৰ, দেউল<দেবকুল। মাগ. লাউল<বাজকুল।

৮৩. বাক্যস্থিত পদৰ মাজত সন্ধি নহয় অৰ্থাৎ সন্নিহিত স্বৰৰ অন্তিম একে বকমেই থাকে।

ব্যতিক্ৰম : (ক) ন (=নহয়) কেতিয়াবা পদাদিস্থিত স্বৰৰ লগত সন্ধিবদ্ধ হয়। গৰি<নান্তি, পাহং<ন+অহম্। শৌ. পাদিদূৰ<নাতিদূৰ, পে. চ্ছদি (necchadi)<ন+ইচ্ছতি।

(খ) শৌ. আৰু মাগ. প্ৰাকৃতত নু+এতদ<ণেদং, এটা পদৰূপে ব্যবহৃত হয়।

(গ) সংস্কৃতৰ দৰে -এ-, -ও- স্বৰৰ পৰৱৰ্তী পদাদিস্থিত -অ- কেতিয়াবা কেতিয়াবা লোপ হয়। □

অষ্টম অধ্যায়

শব্দৰূপ

৮৪. নিম্নলিখিত কথাবোৰৰ কাৰণে প্ৰাকৃত আৰু সংস্কৃতত সমগ্ৰ শব্দসমূহে পৃথক ৰূপ লৈছে : (ক) পূৰ্বোক্ত ধ্বনিতন্ত্ৰৰ নিয়মানুসৰি পৰিবৰ্তন আৰু বিভক্তিসমূহ প্ৰভাৱান্বিত হোৱা নিয়মবোৰ; (খ) 'সদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা এক শ্ৰেণীৰ শব্দ আন শ্ৰেণীভুক্ত কৰাৰ ফলত শব্দৰূপত সৰলতাৰ সৃষ্টি। সংস্কৃতত অব্যবহৃত কেইটামান বিভক্তিৰ চিন বা কীৰ্তি প্ৰাকৃতত কমসংখ্যক শব্দৰূপত পোৱা যায়; সেইবোৰ সংস্কৃতক বাদ দি আন প্ৰাচীন ভাষাৰপৰা প্ৰাকৃতে আহৰণ কৰিছে। মুঠতে প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰপৰা ইয়াকে বুজা যায় যে প্ৰাচীন পদ্ধতি ক্ষয়প্ৰাপ্ত হোৱা অনুপাতে নতুন পদ্ধতি ৰচিত হোৱা নাই।

৮৫. দ্বিৰচন একেবাৰে লোপ পাইছে। চতুৰ্থী বিভক্তিৰ ৰূপ ষষ্ঠী বিভক্তিত প্ৰায় একেবাৰে বিলীন হৈ গৈছে— (মাহাৰাষ্ট্ৰীত অ-কাৰান্ত শব্দৰ চতুৰ্থীৰ একবচন পোৱা যায়)। ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ সাধাৰণ নিয়মানুসৰি ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰূপ একেবাৰে লোপ পাইছে; ক'ৰবাতহে দুই-এটা নিৰ্দেশমাত্ৰ পোৱা যায়।

অধিক সংখ্যক বিশেষ্য শব্দৰেই ৰূপ এই নিচিনা :—

- (১) অ-কাৰান্ত পুংলিংগ নাইবা ক্লীবলিংগ পদ।
- (২) ই-কাৰান্ত বা উ-কাৰান্ত পুংলিংগ নাইবা ক্লীবলিংগ পদ।
- (৩) আ-কাৰান্ত, ই-কাৰান্ত, ঈ-কাৰান্ত, উ-কাৰান্ত, ঊ-কাৰান্ত স্ত্ৰীলিংগ পদ।

৮৬. অ-কাৰান্ত শব্দৰ ৰূপ। সাধাৰণ।

পুৰিল্ল : পুস্ত্ৰ-পুত্ৰ 'পুতেক'।

	লৌ.	মা.
একবচন : কৰ্তা	পুস্ত্ৰে	পুস্ত্ৰে
কৰ্ম	পুস্ত্ৰ	পুস্ত্ৰ
কৰণ	পুস্ত্ৰে	পুস্ত্ৰে (১)
সম্পাদন	—	পুস্ত্ৰা
অপাদন	পুস্ত্ৰাদো	পুস্ত্ৰাও
সম্বন্ধ	পুস্ত্ৰস্তু-	পুস্ত্ৰস্

	অধিকৰণ	পুস্তে	পুস্তম্বি/পুস্তে
বহুবচন :	কৰ্তা	পুস্তা	পুস্তা
	কৰ্ম	পুস্তে	পুস্তা/পুস্তে
	কৰণ	পুস্তেহি	পুস্তেহি
	অপা.	(পুস্তেহিংতো)	(ভালেমান কপ)
	সম্ব.	পুস্তাশং	পুস্তাশং
	অধি.	পুস্তেসু(ং)	পুস্তেসু(ং)

টীকা : (১) পুস্তাদো, পুস্তাও অপাদান একবচন = *পুস্ততস্। অপাদানত এই -তস্ বিভক্তিৰ আগত হৃস্ব স্বৰ দীৰ্ঘ হৈছে যদিও ই ক্ৰিয়া বিশেষণ হিচাপে ব্যৱহাৰ হোৱাৰ সময়ত হৃস্ব স্বৰ অপবিবৰ্তিতভাৱে থাকিবও পাৰে। যেনে— অগ্গাদো<অগ্গতঃ, জম্গাদো<জম্গতঃ।

সম্ভৱতঃ পুস্তাদো 'পুস্তাং' শব্দৰদ্বাৰা প্ৰভাৱাধিত হৈছে।

(২) পুস্তে কৰ্ম বহুবচনত এই কপপ্ৰাপ্তৰ মূলতে সৰ্কনাম তুম্হে, ইমে আদিৰ 'সাদৃশ্য' (Analogy)।

(৩) পুস্তেহিং কৰণ বহুবচন<*পুস্তেডিঃ (অশ্বেদত থকাৰ দৰে) (২৯.)।

(৪) অপাদান বহুবচন — অমাগ. ভিন্ন আন প্ৰাকৃততো খুব কমসংখ্যক কপহে পোৱা যায়। পুস্তেহিং-তো=কৰণ বহুবচন+তস্।

(৫) পুস্তম্বি<*পুস্তম্বিন্ (সৰ্কনামৰ কপ)।

৮৭. স্ত্ৰীৰলিঙ্গ : ফল শব্দ

পুস্ত শব্দৰ দৰে একে নিয়মে কপ হ'ব— কেৱল কৰ্তা কৰ্ম একবচনত ফলাং, কৰ্তা কৰ্ম বহুবচনত ফলাইং।

৮৮. ই-কাৰান্ত শব্দৰ কপ। সাধাৰণ

পুংলিঙ্গ : অগ্গি<অগ্নি 'জুই'।

একবচন :	কৰ্তা	অগ্গী
	কৰ্ম	অগ্গিঃ
	কৰণ	অগ্গিণা
	অপা.	সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ নহয় (ভালেমান কপ)
	সম্ব.	অগ্গিণো, যা. অগ্গিস্
	অধি.	অগ্গিম্ভি।
বহুবচন :	কৰ্তা	অগ্গীও, অগ্গীণো (যা. অগ্গিণো/অগ্গী)
	কৰ্ম	অগ্গিণো

কৰণ	অগীহিং (মা. অগগীহি)
অপা.	(ব্যবহাৰ নহয়)
সম্ব.	অগগীণং (মা. অগগীণ)
অধি.	অগগীসু(ং)

টীকা : (১) সম্বন্ধ একবচন অগগিণো— সংস্কৃত ক্লীবলিঙ্গ শব্দৰ দৰে ইন্ ভাগান্ত শব্দৰূপৰূপৰা আহৰিত; অগগিস্ সিদ্ধ হৈছে পুস্তস্ শব্দৰ 'সাদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা।

(২) অধিকৰণ একবচন অগগিম্মি— তুলনীয় পুস্তম্মি।

(৩) কৰ্তা কৰ্ম বহুবচন অগগিণো ইন্-ভাগান্ত শব্দৰ 'সাদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা। অগগীও— তুলনীয় ঈ-কাৰান্ত ক্লীবলিঙ্গ বহুবচন ঈওৎঈ-অস্।

(৪) মা অগগী— পুস্ত-ৰূপৰা হোবা পুস্তা-ৰ 'সাদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা।

(৫) অগগীহিং কৰণ বহুবচন। হি, হিং— বিভক্তিৰ পূৰ্বস্বৰ সদায় দীৰ্ঘ হয়। তুলনীয় পুস্তেহিং। শব্দৰ এইবিলাক ৰূপত মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু অন্যান্য কোনো কোনো উপভাষাৰ পদান্তস্থিত অনুস্বাৰ বিকল্পে লোপ পাইছে।

৮৯. ক্লীবলিঙ্গ : দহীৎদধি 'দৈ'।

অগগী শব্দৰ দৰে একে নিয়মে ৰূপ হ'ব— কেৱল কৰ্তা কৰ্ম একবচনত দহিং বা দহি, বহুবচনত দহীং।

৯০. উ-কাৰান্ত শব্দৰ ৰূপো প্ৰায় একে নিয়মে হ'ব। যেনে— বাউৎবায়ু; একবচন— কৰ্তা বাউ, কৰ্ম বাউং, কৰণ বাউণা, সম্ব. বাউণো (মা. বাউস্), অধি. বাউম্মি। বহুবচন— কৰ্তা বাউণো (মা. বাউ), কৰ্ম. বাউণো, কৰণ বাউহি (ং), সম্ব. বাউণ(ং), অধি. বাউসু(ং)।

ক্লীবলিঙ্গ : মত্ৎমধু 'মৌ'; কৰ্তা কৰ্ম একবচন মত্ (ং), বহুবচন মতুইং।

৯১. ক্লীবলিঙ্গ শব্দৰ ৰূপ

কৰণ সম্বন্ধ আৰু অধিকৰণ একবচন ৰূপ একে ৰকমৰ। আ-কাৰান্ত, ঈ-কাৰান্ত বিশেষ্যৰ ৰূপ অবিকল একে।

একবচন :	মাল্	দেবী	বহু (বধু)
কৰ্তা	মালা	দেবী	বহু
কৰ্ম	মালাং	দেবিং	বহুং
অপা.	মালাদো	দেবিদো	বহুদো
	(মা. মালাও)	(মা. দেবীও)	(মা. বহুও)
কৰণ/সম্ব./অধি.	মালাএ	দেবীএ	বহুএ
সম্বো.	মালে	দেবি	বহু

বহুবচন :

কর্তা কর্ম	মালাও, মালা	দেবীও	বহুও
করণ	মালাহি (৭)	দেবীহি (৭)	বহুহি (৭)
অপা.	মালাহিরতো	দেবীহিরতো	বহুহিরতো
সম্ব.	মালাশ (৭)	দেবীশ (৭)	বহুশ (৭)
অধি.	মালাসু (৭)	দেবীসু (৭)	বহুসু (৭)

টীকা : (১) অপাদান একবচন আদো— আও পুংলিংগ শব্দকল্পৰ 'সাদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা। শৌ. আএ।

(২) করণ সম্বন্ধ অধিকরণ একবচন— আএ; যজুর্বেদ আৰু ব্রাহ্মণত সম্বন্ধ আৰু অপাদানত ব্যবহৃত সংস্কৃত আয়ে ইয়াৰ মূল।

কর্তা বহুবচন আও— দেবীও শব্দৰ 'সাদৃশ্য' দ্বাৰা। (ঈও<ই+অঃ)

৯২. সাধাৰণ শব্দকল্পৰ বিভিন্ন কণ : অ-কাৰান্ত শব্দ :

(১) কর্তা একবচন মাগ. অমাগ. -এ। মাগ. পুংলিংগ, অমাগ. পুৰিষে<পুরুষঃ। অপ. কর্তা একবচন -উ।

(২) অমাগ. সম্ভাষণ একবচনত -আএ (ক্লীলিংগ শব্দকল্পৰা); দেবাএ<দেবদ্বায়।

(৩) মাগ. অমাগ. অপাদান একবচনত -আও, হ্রস্ব বন্ধার্থে (for metricausa)- আউ হয়। বর্ণণাউ<অবর্ণাৎ।

মা. অমাগ. -তে -আ (<আৎ) যুক্তকালো আছে। বসা<বশাৎ, দ্বা<দুহাৎ।

মাহাবাহ্তীত অপাদান একবচনত -হি বিভক্তি সদায় পোৱা যায় : মূলহি, দুৰাহি। দিৱতো বেছি সংখ্যক ঠাইত পোৱা নাযায় : হিঅআহিৱতো<হ্রদয়াৎ।

(৪) সম্বন্ধ একবচন মাগ. শ্শ, হ। চালুদত্তশ্শ/চালুদত্তাহ।

(৫) মাহাবাহ্তীত অধিকরণ একবচনত -এ, অম্মি বহু সময়ত একেলগে প্রয়োগ হয় : গভম্মি পত্তসে<গতে প্রদোষে। অমাগ.-ংসি [-শিন্ ৪৭.] বিভক্তিব প্রয়োগ সর্বাধিক, লোগংসি<লোকে।

কেইটামান উপভাষাত অধিকরণত -হিং হয়। মাগ. পৰহণাহিং<পৰহহণে।

(৬) ক্লীলিংগ বহুবচন মা. আইং, অই, অই। অমাগ. শৌ. -আশি কল্পৰ ব্যৱহাৰো পোৱা যায়।

কোনো উপভাষাত [বৈমিকৰ দৰে] আ। শৌ. বিধুশা, জ্ঞানবন্তা<বান পাত্ৰাশি।

(৭) কর্ম বহুবচন পুংলিংগ— কোনো কোনো উপভাষাত আ<আন্। মা. ওশা<ওশান্, অমাগ. আসা<অশান্ (অপপ্রাপ্ত বহু প্রচলিত)।

৯৩. ই-কাৰান্ত আৰু উ-কাৰান্ত শব্দ : (১) অপাদান একবচন। উদাহৰণ—

মা. উঅহীউ<উদধেঃ, অমাগ. কুচ্ছীও<কুক্ষেঃ, জৈমা. কম্‌মগ্‌গিণো<কৰ্মাথেঃ।

(২) অধিকৰণ একবচন অমাগ. -ংসি সৰ্বাধিক প্রচলিত ৰূপ : কুচ্ছিংসি<কুক্ষৌ। অপ, -হি : আইহি<আদৌ।

(৩) কৰ্তা বহুবচন অমাগ. বিসও<বিসয়ঃ, সাহবো<সাধবঃ (ক্লীবলিংগ) মা. অচ্ছীইং<অক্ষীণি আৰু অচ্ছীণি, অমাগ. মংসূইং বা মংসূণি<মংশ্ণিণি।

(৪) পুংলিংগত -ঐ- আৰু -উ- হুস্ব হয় আৰু তাৰ পাছত সিহঁতৰ ই-কাৰান্ত আৰু উ-কাৰান্ত বিশেষ্য পদৰ দৰে ৰূপ হয়।

৯৪. ক্লীলিঙ্গ অ-কাৰান্ত শব্দ : (১) কৰণ, সম্বন্ধ, অধিকৰণ একবচন- আএ, ছন্দ বন্ধার্থে-আই হয়।

(২) কোনো কোনো বৈয়াকৰণৰ মতে -আঅ ৰূপৰ প্ৰয়োগ নিষিদ্ধ ; কিন্তু মাহাৰাষ্ট্ৰীত পোৱা যায়। যেনে— জোংহাঅ<জ্যোৎস্নায়।

(৩) অপাদান একবচনৰ সৰ্বাধিক প্রচলিত ৰূপ মা.-আও, শৌ. মাগ.-আদো। আকৌ শৌ. মাগ. প্রাকৃতত -অএ ৰূপৰো প্ৰয়োগ আছে। যেনে— ইমাএ মঅতংহিআএ<অস্যা মৃগতৃষিকায়ঃ।

(৪) কৰ্তা কৰ্ম বহুবচন -আঃ, মা. বেহা<বেথাঃ, শৌ. পুইজ্জন্তু দেবদা<পূজ্যমানা দেবতাঃ।

৯৫. ঐ-কাৰান্ত আৰু উ-কাৰান্ত শব্দ

(১) মা. 'ঐএ' বহু ঠাইত 'ঐঅ' হৈছে।

(২) শৌ. দিট্ঠিআ<দিষ্ট্যা প্রাচীন ৰূপ বৈ গৈছে।

(৩) কৰ্তা কৰ্ম বহুবচন 'ঐও' 'উও' ছন্দ বন্ধার্থে 'ঐউ' 'উউ' হৈছে।

৯৬. সংস্কৃত ঐ-কাৰান্ত শব্দৰ ৰূপ : সম্বন্ধবাচক আৰু কৰ্তৃবাচক শব্দৰ মাজত পাৰ্থক্য সংৰক্ষিত হৈছে। প্রাকৃতে কৰ্তা কৰ্ম একবচন আৰু কৰ্তা বহুবচনৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কৃতকেই অনুসৰণ কৰিছে। পৰৱৰ্তী কাৰকত পদ উ-কাৰান্ত (বা ই-কাৰান্ত) হ'ব নাইবা কৰ্মকাৰকৰ ৰূপৰপৰা নতুন পদ সৃষ্টি হ'ব। লিউ, লিই বা লিঅৰ<পিডৃ; ভম্ভু; ভাটি বা ভস্তাৰ<ভৰ্তৃ।

৯৭. কৰ্তৃবাচক-ভম্ভু<ভৰ্তৃ; সম্বন্ধবাচক— পিউ<পিডৃ।

একবচন :	কৰ্তা	ভম্ভু	শৌ. পিদা	মা. লিআ
	কৰ্ম	ভস্তাৰ	লিমৰং	লিঅৰং
	কৰণ	ভম্ভুণা	লিদ্‌ণা	লিউণা
	সম্ব.	ভম্ভুণো	লিদ্‌ণো	লিউণো
	অধি.	শৌ. ভস্তাৰে	—	—

বহুবচন :	কর্তা	ভগ্নাবো	শৌ. পিদবো	মা. পিঅবো
	কর্ম	—	পিদবো	পিঅবো
			পিদবে	পিউণো
	কষণ	ভগ্নাবেহি	পিউহিং	—
	সম্ব.	ভগ্নাবাণ(ং)	পিউণং	—
	অধি.	ভগ্নাবেসু	পিউসু(ং)	—

টীকা : (১) ভর্তৃ— ই-কাবান্ত হয়। কর্তা ভট্টা, কর্ম ভট্টাবং, কষণ ভট্টিণা।

(২) মাতৃ —	কর্তা	মা মাত্মা	শৌ মাম্, মাদা
	কর্ম	মা. মাত্মবং	শৌ মাদবং
	কষণ	মা. মাত্মাএ	শৌ. মাদাএ

আন কাপো হ'ব পাৰে : মাত্মা—মাত্ৰী—মাতৃ বা মাত্মবা।

৯৮. অন্ ভাগান্ত : ন লোপ হৈ যায় আৰু অ-কাবান্ত শব্দৰ দৰে ৰূপ হয়। সেইদৰে পে.ম্ম (pemma) < প্রেমন্—একবচন কর্তা কর্ম=পে.ম্মং (pemmam), কষণ পেম্মেণ, সম্বন্ধ পেম্মম্মস্, অধিকৰণ পে.ম্মে (pemme) (মা. পেম্মম্মম্মি—pemmammi); বহুবচন কর্তা কর্ম পেম্মম্মহিং, সম্বন্ধ পেম্মমাণং।

মুজ্জা বা মুজ্জাণো<মুৰ্জা :— অমাগ. কষণ মুজ্জেন বা মুজ্জাণেণ (প্রাচীন শব্দকণৰ শেষৰ চিহ্ন কর্তাৰ একবচন -আ প্ৰায়ে ব্যবহৃত হয়)।

প্রাচীন অন্-ভাগান্ত ৰূপ কিছু অংশ বৰ্জিত হৈছে— বিশেষকৈ বাজন্ আৰু আজন্ শব্দ দুটা।

৯৯ শব্দকণ : বাজ-বাজন্

একবচন :	কর্তা	বাজা<বাজা
	কর্ম	বাজাণং<বাজানম্
	কষণ	বাজা<বাজা (৩৬) বা বাহিণা (ইয়াত স্বৰভক্তিৰ 'ই' আগম হৈছে)
	সম্ব.	বাজাণো<বাজাঃ বা বাহিণো
	অধি.	(বাহিম্মি, বাজম্মি, বাএ)
	সম্বো.	বাজং<বাজন্।

বহুবচন :	কর্তা (কর্ম)	বাজাণো<বাজানঃ
	কষণ	বাজিহিং (ই-কাবান্ত শব্দৰ 'সাম্পল্য'ৰ দ্বাৰা<বাহিণা)
	সম্ব.	বাজিণং

টীকা : সম্ভাসত বাজ শব্দই সদায় অ-কাবান্ত শব্দকণৰ বীৰিকৈই অনুসৰণ কৰি

নচলে।

শৌ. মহাবাও<মহাবাজঃ, জুঅবাও<যুববাজঃ বচ্ছবাও<বৎসবাজঃ; কিন্তু অমাগ.
দেববায়া<দেববাজাঃ।

শৌ. মহাবাঅং (কর্ম), মহাবাএণ (কৰণ), মহাবাঅস্ (সম্ব.) ; কিন্তু অমাগ.
দেববৰ্ণণা, দেববৰ্ণণো।

১০০. আত্মন<অন্ত, অপ্প [৩৬. (খ)]

	মা.	শৌ.
কর্তা	অপ্পা	অন্ত
কর্ম	অপ্পাণং	অন্তাণং *আত্মনকং
কৰণ		অপ্পনা
সম্ব.	অপ্পণো	অন্তণো (মাগ. অত্মাণঅংশং)
	অন্তুণো	

অমাগ. কর্তাত অপ্পা শব্দৰ অ-কাৰান্ত শব্দৰ দৰেও ৰূপ হয়। নতুন অ-কাৰান্ত
শব্দৰো উদ্ভব হৈছে; অপ্পাণো অন্তাণো আৰু সমাসত অন্তণ অপ্পণ।

১০১. ইন্-ভাগান্ত শব্দ : এইবিধ শব্দৰূপে আংশিক পৰিমাণে সংস্কৃত বীতি আৰু
আংশিক পৰিমাণে ই-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ নীতি মানি আহিছে।

কর্তা একবচন হখী<হস্তী, কিন্তু কর্ম হখিং<হস্তিনং (কেতিয়াবা শৌ. কর্ম-ইণং)।
জৈন প্রাকৃতত সম্বন্ধ পদ সাধাৰণতে— ইণো, কেতিয়াবাহে—ইস্।

১০২. অং-ভাগান্ত শব্দ : অং, -মং -বং— বপবা যথাক্রমে অ-কাৰান্ত পদত
-অন্ত, -মন্ত, -বন্ত হয়।

উদাহৰণ — শৌ. কৰেত্তো<কুৰ্কন, পুলোঅন্তো<প্রলোকয়ন, কৰেত্তো<কুৰ্বতা,
মহন্তস্<মহতঃ, গচ্ছন্তেহিং<গচ্ছন্তিঃ।

১০৩. ব্যতিক্রম : অমাগ. প্ৰায়ে পুৰণি শব্দৰূপ ৰক্ষা কৰি চলিছে। যেনে—
কুৰ্বাং<কুৰ্কন, মহও<মহতঃ। আন উপভাষাতো ভবং আৰু ভগবত শব্দত এনেকুৱা
ধৰণৰ পুৰণি ৰূপ পোৱা যায়।

কর্তা	ভবং	ভঅবং
কর্ম	ভবন্ত	ভঅবন্ত
কৰণ	মা. ভবআ শৌ. ভবদা	মা. ভঅবআ শৌ. ভঅবদা
সম্ব.	মা. ভবও শৌ. ভবদো	মা. ভঅবও শৌ. ভঅবদো

১০৪. স-কাৰান্ত শব্দ : অস্-, ইস্-, উস্- ভাষান্ত বিশেষ্য পদ যথাক্রমে অ-, ই-
উ-কাৰান্ত পদত পৰিণত হয়।

উদাহৰণ— শৌ. পুৰুষবস্, দীহাউং<দীৰ্ঘায়ুষ্ম

অমাগ. সজ্জৈই<সজ্জ্যোতিষ্ম।

ব্যতিক্রম : ইয়াতো পুৰণি শব্দৰূপৰ অস্তিত্ব কিছু পোৱা যায়। শৌ. পুৰুষবা
(কৰ্তা), পুৰুষবসঃ (কৰ্ম), পুৰুষবস (অধি.)। অমাগ. জৈয়া. প্ৰাকৃতত পুৰণি কৰণ
কাৰকৰ ৰূপ বহু পৰিমাণে পোৱা যায়। মণসা, সহসা, তবসা<তাপসা, ত্বেয়াসা<তেজসা,
চক্খুসা<চক্ষুসা।

১০৫. ধ্বনি বিবৰ্তনৰ জৰিয়তে পৰিৱৰ্তিত কেতবোৰ পুৰণি ৰূপ ঠায়ে ঠায়ে
ব্যৱহৃত হোৱা দেখা যায়। এইবোৰ কোনো সূত্ৰ বা নিয়মৰ ভিতৰত নপৰে। সেয়ে
ইহঁতক ব্যতিক্রম (exception) বা অনিয়ম (irregular) সিদ্ধ বুলি কোৱা হয়।

১০৬. সৰ্বনাম : প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুৰুষৰ সৰ্বনামৰ নানাপ্ৰকাৰ ৰূপ পোৱা
যায়। সদায় ব্যৱহৃত ৰূপবোৰহে তলত উল্লেখ কৰা হ'ল :—

	প্ৰথম পুৰুষ	দ্বিতীয় পুৰুষ
একবচন :		
কৰ্তা	অহং, হং	তুমং (মা তং)
কৰ্ম	মং (মা. মমং)	তুমং, তে
কৰণ	মএ	তএ, তুএ
অপা.	(মমাও)	(তুমাহিংতো (কৰ্মবচন ৰূপ))
সহ.	মম, মে, মহ	তুহ, তে (অমাগ. তব)
অধি.	মই	তই (মা. তুমম্মি)
বহুবচন :		
কৰ্তা	অম্‌হে	তুম্‌হে
কৰ্ম	অম্‌হে, গো	তুম্‌হে, বো
কৰণ	অম্‌হেহি	তুম্‌হেহি
অপা.	(অম্‌হেহিংতো)	
সহ.	অম্‌হাং, গো	তুম্‌হাং
অধি.	অম্‌হেসু	তুম্‌হেসু

১০৭. ব্যক্তিৰোধক সৰ্বনাম। নানাবিধ।

প্ৰথম পুৰুষ : একবচন : কৰ্তা—মা. অহং, জৈয়া. অহং, মাপ. হপে, অপ.
হউং<অহক্‌ বা অহকঃ। কৰ্ম—মা. অমাগ. জৈয়া. মমং (<মম সহজ পদ)। কৰণ—
অপ. মই আৰু কৰ্ম অধি. মাপ. মই। অপাৰন — কৰ্মসংযুক্ত প্ৰচলিত। সহ—মা.
মহং(ং), মজ্জং(ং) (<মহ্যং) আৰু মে।

বহুবচন : কৰ্তা—অম্হে=বৈদিক অম্হে, তদুপৰি অমাগ. বয়ং। কৰ্ম—শৌ. অমহে, গো; মা. অম্হে, অম্হ, গে; মাগ. অশ্মে।। সম্বন্ধ— মাগ. অশ্মাণং, মা. অমাগ. জৈমা. অম্হং, শৌ. গো (সচৰাচৰ ব্যবহৃত)।

দ্বিতীয় পুৰুষ : একবচন : কৰ্তা—সাধাৰণ ৰূপ তুমং, মা. তং (বহু প্রচলিত), অমাগ. তুমে. ঢকী তুহং, অপ. তুহঁ। কৰ্ম—প্ৰায়ে কৰ্তাৰ দৰে, অপ. তই, অমাগ. তে, শৌ. মাগ. দে (যি ঠাইত নিপাতৰ দৰে প্ৰয়োগ হয়)। কৰণ—পুথিত তএ, তুএ উভয় ৰূপৰ উল্লেখ আছে; মা. (তদুপৰি=also) তই, তুই, তুমএ, তুমাএ, তুমাই, তুমে। অপাদান—শৌ. তন্তো<তন্তঃ আৰু তুবন্তে মা. তুমাহি, তুমাহিংতো, তুমাও। সম্বন্ধ—শৌ. তুহ, তে, মা. (তদুপৰি) তুহং, তুজ্ব (ং), তুম্হং, তুস্ম, তু। অধিকৰণ—শৌ. তই তুই, মা. তই, তুবি, তুমম্মি, তুমে।

বহুবচন : কৰ্তা—তুমহে (অম্হে-ৰ 'সাদৃশ্য'ত) অমাগ. তুব্ভে। সম্বন্ধ—মা. (তদুপৰি) তুম্হ, অমাগ. তুব্ভং, মা. শৌ. (তদুপৰি) বো। অপাদান—ব্যাকৰণকাৰসকলে ভালেমান ৰূপৰ উল্লেখ কৰি গৈছে—তুম্হন্তো, তুব্ভন্তো, তুজ্বন্তো ইত্যাদি।

১০৮. তৃতীয় পুৰুষ : স আৰু ত

	পুংলিংগ	ক্লীবলিংগ	স্ত্ৰীলিংগ
একবচন) কৰ্তা	সো	তং	সা
কৰ্ম	তং	—	তং
কৰণ	তেগ (ং)		
সম্ব.	তস্স		
অধি.	তস্সিং, তম্মি		তাএ, তীএ
বহুবচন : কৰ্তা কৰ্ম তে, তাইং (অমাগ. তাণি)			তাও, তা
কৰণ	তেহি(ং)		তাহি(ং)
সম্ব.	তেসিং, তাণ (ং)		তাসিং, তাণ (ং)
অধি.	ত্বেসু		তাসু

১০৯. ৰূপভেদ—স-ৰূপৰ আৰু কেতবোৰ ৰূপ পোৱা যায়।

একবচন : কৰ্তা অমাগ. শে, কৰ্ম অমাগ. সে, সম্বন্ধ মা. অমাগ. শৌ. সে, মাগ. শে (ক্লীবলিংগ)

বহুবচন : কৰ্তা অমাগ. সে, মাগ. শে আৰু কৰ্ম সম্বন্ধ সে।

ত : ত-ৰূপৰ হৈছে : —একবচন : অপাদান অমাগ. তাও, শৌ. মাগ.

তদো<ততস্, মা. তা<বৈদিক তাৎ। সম্বন্ধ মাগ. তশ্শ, মা. তাস (তদুপৰি), স্ত্রীলিংগ
মা. তিস্‌সা (তদুপৰি), অমাগ. তীসে।

অধিকৰণ শৌ. তস্‌সিং, মাগ. তশ্‌শিং, মা. তম্‌মি, অমাগ. তংসি।

বহুবচন : কৰ্তা আন কোনো সৰ্বনাম পাছত থাকিলে শৌৰসেনী আৰু মাগ. তে-
ব ঠাইত দে হয়। যেনে— এদে<তে। অপাদান অমাগ. তেব্‌ভো (tebbho), তেহিংজে।

১১০. এইদৰেই তলত লিখা শব্দৰ ৰূপ হৈছে—

এসো	এসা	শৌ. এদং	মা এঅং (<এতৎ)
জো	জা		জং (<যৎ)
কো	কা		কিং
ইমো	ইমা		ইমং বা ইগং (<ইদম্)

ইদম্ শব্দৰ লগত সংস্কৃতত ব্যৱহৃত আন পদো পোৱা যায় :—

শৌ. অঅং<অয়ম্, অমাগ. অয়ং (সকলো লিংগতে)। শৌ ইঅং<ইয়ম্, ম
অমাগ. শৌ. ইদং (<কেৱল কৰ্তাত)। মা অস্‌স<অস্যা, এগ<অনেন, অমাগ শৌ.
অণেণ। ইণ>ণ : গং, গেণ, গ।

অমাগ. ইমেণং, ইমাও, ইমস্‌স, ইমস্‌সিং।

অমু শব্দৰ ৰূপ উ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ নিচিনা।

১১১. সৰ্বনামীয় বিশেষণৰ (Pronominal Adjective) ৰূপ একে।

উদাহৰণ— শৌ. অণ্‌সসিং<অন্যস্মিন্, কদৰসসিং<কতৰস্মিন্, অবৰসসিং<অপৰস্মিন্,
পৰসসিং<পৰস্মিন্, অণ্‌গে<অন্যান্, শৌ সৰ্বাণং অমাগ. সৰ্ব্বেসিং<সৰ্বেষাম্।

১১২. সংখ্যাবোধক শব্দৰূপ :

(১) এ.ক্ক (ekka) (অমাগ. এগ)— সৰ্বমান পদৰ দৰে ৰূপ হয়। অধিকৰণ
একবচন শৌ. এ.ক্কসসিং (ekkassim), মাগ. এ.ক্কশ্‌শিং (ekkassim), মা.
এক্কম্মি, (ekkammi), অমাগ. এগংসি বা এগম্মি। বহুবচন— এ.ক্কে (ekke),
অমাগ. এগে।

(২) দো (<দৌ)— দুবে (<স্ত্রীৰলিংগ দ্বিবচন দৌ), স্ত্রীৰলিংগ দৌশি, দুপৰি
(তিপ্‌শি<ত্ৰীশি-ৰ 'সাদৃশ্য'ত)। সকলো লিংগতে একেৰূপৰ প্ৰচলন। শৌ. দৌশি
কুমাৰীও<দৌ কুমাৰী। কৰণ দৌহি (২)। সম্বন্ধ দৌগহ (২), অধিকৰণ দৌসু।

(৩) তিপ্‌শি<ত্ৰীশি; অমাগ. তও<ত্ৰয়ঃ (সকলো লিংগতে একেৰূপ)। কৰণ তীহিং,
সম্বন্ধ তিপ্‌হ (২), অধিকৰণ তীসু।

(৪) চত্ৰাশি ৰূপৰ প্ৰচলন আটাইতকৈ বেছি। পুংলিংগ কৰ্তা চত্ৰাবো আৰু কৰ্ম
চটীবো উভয় কাৰকতে প্ৰয়োগ হয়। কৰণ চটীহি (২), সম্বন্ধ চটীগহ (২), অধিকৰণ

চটুসু।

(৫) পঞ্চ— কৰণ পঞ্চহি(৭), সম্বন্ধ পঞ্চগহ(৭), অধিকৰণ পঞ্চসু।

(৬) ছ—কৰণ ছহিং, সম্বন্ধ ছগহ (৭), অধিকৰণ ছসু ইত্যাদি ১৮ লৈকে।

১৯-৫৮ লৈকে শব্দৰ ৰূপ অং-অন্ত ক্লীবলিংগ শব্দৰ দৰে নাইবা অ-কাৰান্ত স্ত্রীলিংগ শব্দৰ দৰে। আনবোৰ বিভক্তিত স্ত্রীলিংগৰ একবচনৰ নিচিনা। যেনে—২০ কৰ্তা বীসং বীসা, কৰ্ম বীসং, কৰণ সম্বন্ধ অধিকৰণ বীসাএ (তদুপৰি কৰ্তা বীসঈ আৰু বীসইং)।

৫৯—৯৯লৈকে শব্দৰ ৰূপ ইং-অন্ত ক্লীবলিংগ আৰু ঈ-কাৰান্ত স্ত্রীলিংগ শব্দৰ নিচিনা।

১০০-শৌ. সদ, মা. সঅ, আৰু ১০০০— সহস্ৰ শব্দ ক্লীবলিংগ আৰু ৰূপ অ-কাৰান্ত শব্দৰূপৰ নিচিনা।

নবম অধ্যায় ধাতুকপ

১১৩. প্রাকৃতত শব্দকপৰ তুলনাত ধাতুকপৰ বহু বেছি পৰিমাণে পৰিবৰ্তন ঘটিছে। ধ্বনি বিবৰ্তনৰ ফলত ব্যঞ্জনান্ত ধাতুকপ স্বাভাৱিকতে বিঘ্নিষ্ট হৈ পৰিছে আৰু পদাস্থিত ব্যঞ্জনৰ লোপসাধনৰ কাৰণে প্ৰাচীন কপসমূহ একাধিক প্ৰকাৰৰ হৈ পৰা এটা লক্ষণ দেখা যায়। শব্দকপৰ দৰে সমুদায় ক্ৰিয়াপদকেই এক গণীয় কৰাৰ এটা প্ৰচেষ্টা পৰিলক্ষিত হয়। পৰিবৰ্তনৰ এই ধাৰা প্ৰাকৃত অৰ্থাৎ পালিত বৰ বেছি নহয়; কিন্তু পৰবৰ্তী প্ৰাকৃত নাইবা অপভ্ৰংশ ভাৱত সমুদায় ক্ৰিয়া একেটা গণত পৰিণত হৈ পৰিল আৰু তাৰ লগত থাকিল মুষ্টিমেয় কেইটামান ক্ষয়শীল 'বাতিক্ৰম' (irregularities) অৰ্থাৎ প্ৰাচীন ধাৰাৰ বিচ্ছিন্ন কেইটামান কপ মাত্ৰে।

ধাতুকপৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সংখ্যাও কমি আহিবলৈ ধৰিলে। দ্বিৰচনৰ সম্পূৰ্ণ বিলোপ সাধন; আত্মনেপদ নোহোৱা হ'ল। অ'ত-ত'ত বিক্লিপভাৱে থকা দুই-এটা কপত বাদে অতীত কালৰ লঙ্ (perfect), লিট্ (Imperfect) আৰু লুঙ্ (Aorist) বৈচিত্ৰ্য হ্ৰাস হ'ল। অতীত কাল বুজাবলৈ সহায়ক ক্ৰিয়া (Auxiliary verb) যুক্ত নাইবা সহায়ক ক্ৰিয়াহীন কৃদন্ত (Participle) ৰ প্ৰয়োগৰ সূত্ৰপাত হ'ল। এইদৰেই প্ৰাকৃতত প্ৰাচীন ক্ৰিয়াকপৰ ধাৰাৰ অবশিষ্ট থাকিলহি যাত্ৰ এইকেইটিত : লট্ (Present Indicative), লোট্ (Imperative), বিধিলিঙ্ (Optative), আৰু লুট্ (Future), কৰ্তৃ আৰু কৰ্ম বাচ্য ; কৃদন্ত (Participle), তুমন্ত (Infinitive) আৰু 'অসমাপিকা ক্ৰিয়া' (Gerund)।

ধাতুৰ দশটি গণৰ ভিতৰত কেৱল দুটাৰহে আছিল সাধাৰণ ব্যৱহাৰ—

- (১) অ-গণীয় ধাতু : অধিকসংখ্যক ধাতু আৰু কৰ্মবাচ্য এই শ্ৰেণীভুক্ত।
- (২) এ-গণীয় ধাতু (এ-অয়) : নিজন্ত (Causative), নামধাতু (Denominative) আৰু কেতবোৰ সৰল ধাতু (Simple verb) এই শ্ৰেণীভুক্ত।

ধাতুকপ এই দুয়ো শ্ৰেণীৰে একেজাৰেই হয়।

১১৪. লট্ : (সাধাৰণ ধাতুকপ)।

অ-গণীয়

	একবচন	বহুবচন
১ম পুরুষ	পুচ্ছামি<পুচ্ছামি	পুচ্ছামো
২য় পুরুষ	পুচ্ছসি	শৌ. পুচ্ছধ, মা. পুচ্ছহ
৩য় পুরুষ	শৌ. পুচ্ছদি, মা. পুচ্ছই	পুচ্ছন্তি

এ-গণীয়

একবচন :	শৌ.	মা.
১ম পু.	কধেমি	কহেমি<কথয়ামি
২য় পু.	কধেসি	কহেসি
৩য় পু.	কধেদি	কহেই।
বহুবচন :		
১ম পু.	কধেমো	কহেমো
২য় পু.	কধেধ	কহেহ
৩য় পু.	কধেন্তি (Kadhenti)	কহেন্তি (kahenti)

টীকা : (১) অমাগ. মা. একে বকমব; যেন— পুচ্ছই, পুচ্ছহ। মাগ. শৌ. একেবকমব; যেনে— পুচ্ছদি, পুচ্ছধ আক (অবশ্যো) পুচ্ছশি।

(২) অপ. আক কিছুদূর অগ্রগামী হৈছে। একবচন : ১ম পু. পুচ্ছউ, ২য় পু. পুচ্ছসি/পুচ্ছহি, ৩য় পু. পুচ্ছই।

বহুবচন : ১ম পু. পুচ্ছর্ষ, ২য় পু. পুচ্ছহ, ৩য় পু. পুচ্ছহি।

নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ধাতুকপসমূহ ইয়াতকৈ বৰ বেছি দূৰৱৰ্তী নহয়। যেনে— হিন্দী একবচন ১ম পু. পুচ্ছুঁ, ২য় পু. আক ৩য় পু. পুচ্ছে; বহুবচন পুচ্ছেঁ।

১১৫. আত্মনেপথী : শৌৰসেনীত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নিচেই কম। পদ্য আৰু কেতবোৰ যোজনা জাতীয় নিৰ্ধাৰিত প্ৰকাশভংগীতহে মাথোঁ পোৱা যায়। মা. অমাগ. জৈমা. প্ৰাকৃতত ইয়াৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ। বিভক্তিৰ ৰূপ— একবচন : ১ম পু. জাগে, ২য় পু. জাগসে, ৩য় পু. জাগএ (শৌ. হ'ব লাগে জাগদে— ক'বাতছে পোৱা যায়)। বহুবচন : ১ম পু. জাগন্তে।

উদাহৰণ :— মা. শৌ. জাগে, মা. মণ্ণে<মন্যে, শৌ. লহে<লভে/ইছে, মা. জাগসে, মাগ. ইচ্ছসে<ইচ্ছসে, মা. পে.চ্ছএ (pecchae)<প্ৰেকতে, তীৰএ<তীৰ্ঘতে (কৰ্মবাচ্যত)।

১১৬. জোট্ :

একবচন : ১ম পু. পুচ্ছামু

২য় পু.	পুচ্ছ, কহেহি, পুচ্ছাসু, কহেসু
৩য় পু.	শৌ. পুচ্ছদু, মা. পুচ্ছউ।
বহুবচন :	১ম পু. পুচ্ছম্হ, কহেম্হ (kahemha)
২য় পু.	শৌ. পুচ্ছধ, মা. পুচ্ছহ (লট্)
৩য় পু.	পুচ্ছন্ত, কহেন্ত (kahentu)

টীকা : (১) নিয়মমতে ২য় পুরুষ একবচনত দীর্ঘস্বৰৰ পাছত -হি যোগ হোৱা উচিত। অমাগ. 'প্ৰাস্নে' মা. আক মাগ. প্ৰাকৃতত কেতিয়াবা কেতিয়াবা অ-কাৰান্ত ধাতুৰ 'অ' দীৰ্ঘতা প্ৰাপ্ত হোৱাৰ পাছতহে -হি যোগ কৰা হয়। অমাগ. গচ্ছহি (শৌ. গচ্ছ)।

(২) সংস্কৃত আত্মনেপদৰ বিভক্তি স্ব>সু ব্যাখ্যা দিয়া হয়। পিছেলে (প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ, §৪৬৭) কিন্তু ইয়াক 'সাদৃশ্য'ৰ বিষয়ভূক্ত কৰিছে।

লট্— পুচ্ছদি, পুচ্ছন্তি।

লোট্— পুচ্ছদু, পুচ্ছন্তু।

গতিকে লট্ পুচ্ছসি, লোট্ পুচ্ছসু। সেইদৰে ১ম পু. একবচন লট্ পুচ্ছমি, লোট্ পুচ্ছামু। এই -আমু বিভক্তি ব্যাকৰণতহে পোৱা যায়। শৌ. আক মাগ. প্ৰাকৃতত -সু বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ। তদুপৰি আত্মনেপদী ৰূপৰ প্ৰয়োগো কেতিয়াবা দেখা যায়। শৌ. কৰেসু<কুক, আলেসু<আনয়, কধেসু<কথয়। বিহেতুকে পালিত সসু<স্ব আৰু এই সসু পৰস্মৈপদী ধাতুৰ লগত যোগ হয় (ই. মূলাৰ : 'পালি ব্যাকৰণ', পৃ. ১০৭)। সেইবাবে ধাৰণা ওপজে ইয়াৰ উৎস বোধহয় 'স্ব'য়েই আছিল— যদিও ইয়াৰ কৰ্তৃবাচ্যৰ প্ৰয়োগত 'সাদৃশ্য'ৰ প্ৰভাৱ কিছু পৰিমাণে পৰিলক্ষিত হয়।

(৩) ১ম পু. বহুবচন ম্হ<স্ম পিছেলৰ মতে ই লুঙ-ৰ পৰা উদ্ভূত (৪৭০); তেওঁ ইয়াক বৈদিক জৈষ্ম, দেখ-ৰ লগত তুলনা কৰিছে।

স্ট্ৰট্য : (Whitneyৰ 'সংস্কৃত ব্যাকৰণ', ৮৯৪. চি.)।

১১৭. বিখিলিঙ্ : ইয়াৰ প্ৰচলন অমান. জৈষ্মা. প্ৰাকৃতত প্ৰচুৰ, মা. প্ৰাকৃতত কিন্তু কম আৰু অন্যান্য উপভাষাত কেতিয়াবাহে দেখা যায়। ইয়াৰ ৰূপ দুই প্ৰকাৰৰ :—

(১) দ্বিতীয় গণীয় ধাতুৰ বিখিলিঙ্-ৰূপৰা মা. অমান. জৈষ্মা.ৰ সাধাৰণ ৰূপসমূহৰ উদ্ভৱ হৈছে। -বাম্, -বাং ইত্যাদি। যেনে—

একবচন : ১ম পু. বট্টেজ্জা (বট্টেজ্জামি—লট্-ৰ 'সাদৃশ্য'ত) বট্টেজ্জ

২য় পু. বট্টেজ্জাসি, বট্টেজ্জসি (-জ্জহি, -জ্জাহি) (-জ্জসু, -জ্জাসু)

৩য় পু. বট্টেজ্জা, বট্টেজ্জ।

বহুবচন : ১ম পু. বট্টেজ্জাম

২য় পু. বট্টে.জ্জাহ, বট্টে.জ্জহ।

৩য় পু. বট্টে.জ্জা, বট্টে.জ্জ=(৩য় পু. একবচন)।

(দ্রষ্টব্য : ওপৰৰ ধাতুকপত একবচনৰ ১ম পুৰুষৰ বাহিৰে আন সকলোতে বট্টে-ৰ 'এ' হ'ল : bate)।

(২) অন্যান্য প্রাকৃতত সুলভ। শৌ.ৰ একমাত্র কপ উদ্ভব হৈছে প্রথম গণীয় ধাতুৰ বিধিলিঙ্ -এয়ম্, এঃ, এৎ—ৰপৰা।

একবচন : ১ম পু. বট্টেঅম্ (বট্টে—২য় পু. আৰু ৩য় পু.ৰ 'সাদৃশ্য'ত) ২য় পু. বট্টে।

৩য় পু. (বট্টে বহুবচনতো প্রয়োগ হয়)।

টীকা : এজ্জ (ejja)-ৰ হ'ল এ (e) হ'ল ই. (i)-ৰ ঠাইত ব্যবহৃত হোৱা দেখা যায় (৭২)। সেয়ে জানিয়াৎ-অমাগ. জাগিজ্জা, জাগেজ্জা; কিন্তু এই বিষয়ত কোনো সন্দেহ নাই যে প্রথম গণীয় ধাতুৰ আংশিক প্রভাবৰ ফলতে ই প্রাধান্য লাভ কৰিছে।

১১৮. ভবিষ্যত (লট্))ইস্-ইয়া-।

একবচন : ১ম পু. পুচ্ছিস্, অমাগ. পুচ্ছিসামি

২য় পু. পুচ্ছিস্‌সি, (মা. অমাগ. পুচ্ছিহিসি)

৩য় পু. পুচ্ছিস্‌দি (মা. অমাগ. পুচ্ছিহিই)

বহুবচন : ১ম পু. পুচ্ছিস্‌সামো

২য় পু. পুচ্ছিস্‌সধ, মা. পুচ্ছিস্‌হ

৩য় পু. পুচ্ছিস্‌ন্তি, (অমাগ. পুচ্ছিহিন্তি)।

টীকা : যৌগিক স্বৰধ্বনি (diphthong) বা দীৰ্ঘস্বৰৰ পৰৱৰ্তী 'হি'-ৰপৰা 'ইহি' উৎপন্ন হৈছে। ৩য় পু. একবচন পুচ্ছিহিই-ৰ ঠাইত পুচ্ছিহি—'হী' হয় হ্রস্ব বন্ধার্থে। ১ম পু. একবচন ইহামি, ইহিমি (অপ. পে.কৰ্মীহিমি<প্রেক্ষিৰ্যো); ১ম পু. বহুবচন ইহিমো; ২য় পু. বহুবচন ইহি, ইহিহি কপসমূহ ব্যাকৰণকাৰসকলে উল্লেখ কৰি গৈছে।

১১৯. কৰ্মবাচ্য : প্রাকৃতত কৰ্মবাচ্য তলত লিখা দৰে হয় : (১) সংস্কৃতৰ দৰে য-বন্ধাবা (শৌ. মাগ. প্রাকৃতত 'য' লোপ পায় আৰু অন্যান্য উল্লেখ্যাত 'জ্জ' হয়), নাইবা 'ঈজ্জ' যুক্ত হৈ (শৌ. মাগ.- ঈজ্জ, অন্যান্য প্রাকৃতত-ইজ্জ)। (২) ধাতুৰ লগত নাইবা (৩) লট্-ৰ ধাতুৰ লগত।

কৰ্মবাচ্যত অ-গণীয় ধাতুৰ পৰম্পৰাগত বিভক্তি যোগ কৰা হয়। অবশ্যে মা. আৰু অমাগ. প্রাকৃতত বহু সময়ত বিশেষকৈ অসমাপিকা বাচক কৃদন্ত পদত আত্মনেপদী বিভক্তি যোগ হয়।

উদাহৰণ :—(১) মা. জুজ্জই, শৌ. জুজ্জনি<জুজ্জন্তে, মা. গম্‌মই, মা. নিজ্জই,

শৌ. দিচ্ছজ্জদি<দীয়তে।

(২) √গম্ — মা. গমিচ্ছজ্জই, শৌ. গমীঅদি

(৩) গচ্ছ— শৌ. গচ্ছীঅদি

	শৌ.	মা.
একবচন :		
১ম পু.	পুচ্ছীআমি	পুচ্ছিচ্ছআমি
২য় পু.	পুচ্ছীঅসি	পুচ্ছিচ্ছঅসি
৩য় পু.	পুচ্ছীঅদি	পুচ্ছিচ্ছঅদি
	ইত্যাদি	ইত্যাদি।

১২০. শিজন্ত : সংস্কৃতৰ দৰে ধাতুৰ গুণ আৰু বৃদ্ধি যুক্ত ৰূপৰ পাছত অয় (>এ) যোগ কৰি প্ৰাকৃততো শিজন্ত কৰা হয়। হাৰ্শেই<হাসয়তি। সংস্কৃতত আ-কাৰান্ত ধাতুৰ পাছত এটা 'প' আগম হয়। প্ৰাকৃতত 'পয়'ৰ ঠাইত 'বে' হয়।

নিৰ্দ্ধাৰেদি<নিৰ্ধাৰয়তি। প্ৰাকৃতত ধাতুৰ লট ৰূপৰ পৰৱৰ্তী 'অ'-ক দীৰ্ঘ কৰি উল্লিখিত নিয়ম-বিধিকেই অন্যান্য ধাতুৰ ক্ষেত্ৰতো অব্যাহত ৰখা হৈছে। যেনে— পুচ্ছাবেদি।

১২১. কৃদন্ত (অসমাপিকা) : তলত সাধাৰণ ৰূপবোৰহে উল্লেখ কৰা হ'ল।

কৰ্তৃবাচ্য :

বৰ্তমান : পুংলিংগ পুচ্ছন্তে, স্ত্ৰীলিংগ পুচ্ছন্ত, ক্লীবলিংগ পুচ্ছন্ত, শিজন্ত পুচ্ছাৰন্তে ইত্যাদি।

ভৱিষ্যত : পুচ্ছিস্‌সন্তে - তা, -তং

সমাপ্তিবোধক (Perfect) নাই।

ভাৱবাচ্য : (কৰ্তৃবাচ্যৰ অৰ্থত— অমাগ. প্ৰাকৃতত প্ৰচলিত)।

বৰ্তমান : পুচ্ছামাপো, -ণা (-ঈ), -ণং।

ভৱিষ্যত : পুচ্ছিস্‌সমাপো ইত্যাদি।

কৰ্তৃবাচ্য :

বৰ্তমান : শৌ. পুচ্ছীঅন্তে, মা. পুচ্ছিচ্ছন্ত, অমাগ. পুচ্ছিচ্ছমাপো।

ভৱিষ্যত : (কৃত্ প্ৰত্যয়) পুচ্ছিমকো— মা. পুচ্ছিমকো (পুচ্ছীও)। মা.

পুচ্ছিমজ্জো (কজ্জো<কাৰ্ঘ্যঃ) (১০৭)।

অতীত : শৌ. পুচ্ছিমে, মা. পুচ্ছিও (§১২৪-৫)।

১২২ ক. কুসৰ্ধক : সংস্কৃত কুসৰ্ধ<শৌ. মাগ. দুং, মা. উং বিভক্তি বোগ কৰা হয় (ক) ধাতুৰ লগত, (ব) ধাতুৰ লট-ৰূপৰ লগত ('ই' আগম হয়) : শৌ. পুচ্ছিদুং, মা. পুচ্ছিউং।

উদাহৰণ — গস্তুং, শৌ. গচ্ছিদুং/গমিদুং, শৌ. কামেদুং<কাময়িতুম্, ধাৰিদুং<ধাৰয়িতুম্, শৌ. কাদু আৰু কৰিদুং, মা. কাউং<কৰ্তুম্। (তম্)>স্তএ— দ্ৰষ্টব্য-১৩৬)।

১২২. অসমাপিকা (Gerund) : শৌ. পুচ্ছিঅ, মা. পুচ্ছিউণ, অমাগ. পুচ্ছিতা বা পুচ্ছিদুণ; শৌ. মাগ. কদুঅ<কৃতা; গদুঅ<গতা। পদ্যত শৌ. ত কেতিয়াবা উণ/দুণ প্রত্যয়ৰ প্ৰয়োগ হয়। যেনে— পেক্খিউণ; আন ঠাইত -ইঅ শুদ্ধ প্ৰয়োগ।

উদাহৰণ :— শৌ. গইঅ (নীত্বা) *নয়িয়, কিন্তু অবগীঅ<অপনীয়; ওদৰিঅ<অবতীৰ্য; (মাগ. ওদলিঅ); পেক্খিয় (pekhhia); ভবিঅ; পবিসিঅ। মাগধীত- উণ প্রত্যয়ৰেই প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ।

উদাহৰণ :— হউণ, গনতুণ, হসিউণ, কাউণ। অমাগ. -স্তা (অনুনাসিকৰ পাছত তা) প্রত্যয়ৰ প্ৰয়োগ বেছি :— ভবিস্তা, গস্তা, হসিস্তা, কৰিস্তা, আকৌ স্তাণং— ভবিস্তাণং।

১২৩. অনিয়মিত ধাতু (Irregular verbs) : ওপৰোক্ত স্বাভাৱিক বা নিয়মিত ধাতুকৰণ বাহিৰেও কিছুমান অনিয়মিত ৰূপ পোৱা যায়। সিহঁতক দুভাগত বিভক্ত কৰা হয় : (ক) যিবিলাক ৰূপ সংস্কৃতৰ দৰে, কেৱল ধ্বনি পৰিৱৰ্তন ঘটিত, আৰু (খ) সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ৰীতি অনুসৰি যিবিলাকৰ ৰূপ অনিয়মিত। দ্বিতীয়বিধ অধিক সংখ্যক নহয়। আন কোনো ধাতুকৰণ 'সাদৃশ্য'ৰ কাৰণে এনেকুৱা ৰূপ প্ৰাপ্ত হৈছে যেন অনুমান হয়, নাইবা প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য কথ্য ভাষাত স্থান প্ৰাপ্ত অৰ্থাৎ প্ৰচলিত কিন্তু লৌকিক সংস্কৃতত অস্বীকৃত— ইহঁত এই ধৰণৰ ধাতুকৰণৰেই অৱশিষ্ট ৰূপ হ'ব পাৰে।

১২৪. প্ৰাকৃতৰ অনিয়মিত ক্ৰিয়াৰ ভালেমান সংখ্যকেই কেৱল কৰ্মবাচ্যৰ অতীত কালবোধক কৃদন্তত পৃথক ৰূপ ঘটিত। এই কৃদন্ত পদত প্ৰাচীন ৰূপসমূহ সংৰক্ষিত হোৱা স্বাভাৱিক। গতঃ, কৃতঃ আদি শব্দৰ প্ৰচলন ইমান বেছি যে সিহঁতৰ ধ্বনিপৰিৱৰ্তনঘটিত গদো, গও, কিদো, কও— আদি শব্দবিলাকক 'সাদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা গঠিত *গচ্ছিদো, কৰিদো আদি শব্দৰাজিয়ে দূৰ কৰিব পৰা নাই। তদুপৰি এই কৃদন্তসমূহ বহু ঠাইত নিজৰ সুকীয়া সংকীৰ্ণ অৰ্থত ব্যৱহৃত হোৱা নাই— বিশেষণৰ দৰে ব্যৱহৃত হৈ অধিকতৰ ব্যাপক অৰ্থ লাভ কৰিছে। যেনে— স্নিদ্ধ, মুদ্ধ, বুদ্ধ আদি শব্দৰ ব্যুৎপত্তি অতিশয় স্পষ্ট হ'লেও এইবোৰক কেৱল কৃদন্ত হিচাপেই এৰা নাই। উপভাষাভেদে আৰু লেখকভেদে সাদৃশ্যজাত সাধাৰণ কৃদন্তপদ বা প্ৰাচীন ৰূপসমূহ (বা সংস্কৃতৰপৰা আহৰিত ৰূপসমূহ) বিভিন্ন পৰিমাণে প্ৰয়োগ হৈ বৈছে। নিৰ্ধাৰিত কোনো নিয়মবন্ধাৰ ইহঁতক আবদ্ধ কৰা নাযায় নাইবা এইবোৰ ব্যতিক্ৰমৰ বহল সূচী প্ৰস্তুত কৰাৰো কোনো মূল্য নাই। তথাপি কিছুমান ৰূপৰ প্ৰয়োগ সদায়ে পোৱা যায়— এইবোৰৰ লগত আৱন্তণিতে পাঠক-পাঠিকাৰ পৰিচয় হোৱা নিতান্ত প্ৰয়োজন (১২৫.)।

১২৫. কৰ্মৰাচ্যৰ অতীত কালবোধক কৃদন্ত :

অনিয়মিত ৰূপ

কৰ্মৰাচ্য :

অতীত কালৰ কৃদন্ত	সংস্কৃত	বৰ্তমান কাল
অবৰুদ্ধ=offendee	অপৰাধ	মা. অবৰজ্জ্বাই
আচন্ত=applied	(স্বাধন্ত)	মা. আঢাই
	আহিতা	(বা আঢ়াই-গিজন্ত)
আগন্ত=ordered	আজ্ঞাপ্ত	শৌ. আগৰেদি (৩৬)
আৰন্ধ=begun	আৰন্ধ	শৌ. আৰন্তদি
আৰঢ়=mounted	আৰঢ়	মা. আৰহই
আসন=set down	আসন্ন	শৌ. আসীদদি
উস্ত=spoken	উস্ত	(অমাগ. কৃন্ত)
উস্তিগ্ন=crossed	উস্তীৰ্ণ	মা. উস্তৰই
ওগ্গ, শৌ. ওদিগ্গ	অবতীৰ্ণ	ও অবই
মা. কঅ, অমাগ. কয়	কৃত	মা. কৰেই
শৌ. কিদ (১১), কদ (৬০)		শৌ. কৰেদি
কিলিট্ঠ	ক্লিষ্ট	মা. কিলিস্‌সই
কুবিদ	কুপিড	শৌ. কুপ্পদি
কন্ত	ক্ৰান্ত	শৌ. কমদি
মা. খঅ, (খাঅ)		(অমাগ. খয়, খতত)
		(খল)
(শৌ. খদিদ)	খাত	মা. খলই
মা. খঅ, শৌ. খদ	ক্ষত	
খিগ্গ	ক্ষীৰ্ণ	মা. খিজ্জই
খিস্ত	ক্ষিপ্ত	খিবই
মা. গঅ, শৌ. গদ	গত	শৌ. গজ্জদি
গবিট্ঠ	গৰেবিত	মা. গবেসই
মা. গহিঅ, শৌ. গহিদ	গৃহীত	শৌ. গেগ্‌হদি
		(Genhadi) (52.)
গীঅ	গীত	শৌ. গূহদি
চিগ্গ	চিন্ন	মা. চিন্‌ই, শৌ. চিন্‌দি

মা. জাঅ. শৌ. জাদ	জাত	শৌ. জাঅদি
মা. জিঅ. শৌ. জিদ	জিত	শৌ. জঅদি, মা. জিগই
জুন্ত	যুন্ত	মা. জুঞ্জই, শৌ. জুজ্জদি (কর্মবাচ্য. §১১৯)

চন্ত	তান্ত	মা. চঅই
মা. ঠিঅ		
শৌ. ঠীদ (§১২)	স্থিত	শৌ. চিট্ঠদি
থিঅ, থিদ (§৩৮)		
গদ (মা. গঅ)	নত	গমদি
গট্ঠ	নষ্ট	গস্‌সদি

মা. গাঅ (শৌ. গাদ)	জাত	জাণাদি
[আক জাণি (দ)]		
শৌ. বিগ্ণাদ	বিজ্ঞাত	বিগ্ণবীঅদি (কর্মবাচ্য)
পড়িগ্ণাদ	প্রতিজ্ঞাত	
গীদ (মা. গীঅ)	নীত	শেদি

(শৌ. অবগীদ < অপগীত, পচ্চাগীত < প্রত্যানীত, উবগীত < উপনীত, পবিগীদ < পবিগীত, দুব্‌বিগীদ < দুব্বিনীত, আগীদ < আনীত)

(আকৌ মা. গিঅ। অইগিঅ < অতিনীত, অনীঅ < অনীত)

গ্‌হাঅ	স্নাত	গ্‌হাই (অমাগ. সিগাই)
তন্ত	তন্ত	(আক তবিদ)
তুট্‌	ক্রটিত	তুট্‌ই (তুলনীয় — হিন্দী টুটা)
টুট্‌	তুট্‌	তুস্‌সদি
দট্‌ঠ (ডক্ক)	দষ্ট	ডসই (শৌ. দরসদি, দরসিদ)
দড্‌	দধ	দহই (শৌ. ডহদি), ডহই
দিন্ত	দীপ্ত	দিপ্‌সদি
দিট্‌ঠ	দৃষ্ট	দীসদি (কর্মবাচ্য)
দিগ্‌ণ	দন্ত	দেদি
পঅট্‌ট, পবট্‌ট		
পঅন্ত, পউন্ত	প্রবৃত্ত	পবট্‌টই, ইভাদি

পউত্ত	প্রযুক্ত	পউজ্জই
পউথ	*প্রবন্ত=[পবসই (?)]	
	প্রোষিত	
পইশণ	প্রকীর্ণ	
	[পইবিজ্জই, পকিৰীঅদি (?)]	
পডিবণ	প্রতিপন্ন	পডিবজ্জাদি
পণ্ণত্ত	প্রজ্ঞপ্ত	পণ্ণবেই
পত্ত	প্রাপ্ত	পাবই, পাবেদি
মা. পলাইত, মা. পলায়অ	পলাইত	পলায়ই
শৌ. পলাইদ, জৈমা. পলাণ	*পলাত	
পবিট্ট	প্রবিস্ত	পবিসদি
পসথ	প্রশস্ত	পবিস্দি
পীদ	পীত	পিবদি
পুট্ট	পুষ্ট	পুচ্ছদি
(সাধাবণতে পুচ্ছিদ)		
বদ্ধ	বদ্ধ	বদ্ধই
বুদ্ধ	বুদ্ধ	বুজ্জই
ভট্ট	ভ্রষ্ট	
ভিণ্ণ	ভিন্ন	ভিন্নই
ভীঅ, ভীদ	ভীত	বিহেই (শৌ. ভাঅদি)
শৌ. ভূদ	ভূত	ভোদি
ভূত্ত	ভূক্ত	ভুজ্জদি
মুক্ক	*মুক্ক	মুজ্জদি
	মুক্ত	
মুদ(মা. মুঅ/মঅ)	মৃত	মবদি
মুঢ়	মৃঢ়	মুজ্জই
বঅ	বত	বয়ই
বন্ত	বন্ত	বজ্জদি
বইঅ	বচিঅ	বজ্জই (শৌ. বজ্জদি)

কট্ট	কট্ট	কসই
মা. কণ্ণ (শৌ. কদিদ)	কদিত	মা. কঅই
		শৌ. বোদদি/বোঅদি
কন্ধ	কন্ধ	কন্ধেদি
লগ্গ	লগ্গ	লগ্গই (শৌ. লগ্গদি)
লন্ধ	লন্ধ	লহই
লিঅ, লীগ	লীন	লেই
লীঢ়	লীঢ়	লিহই
বিণ্ণন্ত	বিজ্জন্ত	বিণ্ণাবেই
বুঢ়	উঢ়	বহই
সমাসথ	সমাশন্ত	সমসসসই (?)
সিট্ঠ	শিষ্ট (√শাস্)	সাহই
সিণ্ড	সিঙ	চিঙই
সিদ্ধ	সিদ্ধ	সিজ্জই
সুন্ত	সুণ্ড	সুবই
সুদ (মা. সুঅ)	শ্রুতসু	গেদি
সুদ (মা. সুঅ)	শ্রুত	সুগেদি
সুদ্ধ	শুদ্ধ	সুজ্জই
মা. হঅ, শৌ. হদ	হত	হাই
হঅ	হত	হবদি
মা. হুঅ (শৌ. ভূদ)	ভূত	হেই

১২৬. লট্-ৰ অনিয়মিত কপ : লট্-ৰ সাধাৰণ বা স্বাভাৱিক কপ হ'ল পুচ্ছদি বা কধেদি (§১১৪) পৰ্যায়ভুক্ত। ইহঁতৰ উদ্ভৱ— (ক) সংস্কৃতৰ প্ৰথম গণীয় ধাতুকপৰ ধ্বনিবিকাৰজাত নাইবা (খ) দ্বিতীয় গণীয় ধাতুকপৰপৰা উদ্ভূত, যিবিলাক প্ৰথম গণীয় ধাতুকপৰ ভিতৰত ধৰি ল'লে সংস্কৃতত তেনেই স্বাভাৱিকভাৱে পোৱা গ'লহেঁতেন সেইবিলাকেৰে প্ৰতিকপ। গতিকে আমি ইহঁতক সহজে 'নিয়মিত' শ্ৰেণীভুক্ত কৰিব পাৰোঁ। যেনে— (ক) গচ্ছদি, ইচ্ছদি, সিচ্ছদি, মুচ্ছদি, মবদি, সুমবদি, পিবদি, ফুসদি, কুপ্পদি, পচ্ছদি, কধেদি, তক্কেদি, চিচ্ছেদি, (খ) হণদি [√হন্], স্পদি [√স্প]।

‘অনিয়মিত’ কপৰ অন্তৰ্ভুক্ত এইবোৰ : (১) অস্বাভাবিক কপ; যেনে— ঠাই; (২) এ-গণীয় ধাতুৰ শ্ৰেণীৰ প্ৰতি যিবোৰ আকৃষ্ট, যেনে— কৰেদি; (৩) ওপৰোক্ত [ক]-ৰ অন্তৰ্ভুক্ত সংস্কৃত কপভিন্ন; (৪) নাসিক্যভবন ধাতু; (৫) মৌলিক বা ‘সাদৃশ্য’গত ণ-যুক্ত ধাতু; (৬) সংস্কৃত ধাতুকপৰপৰা উদ্ভূত অন্যান্য কপ ; (৭) মিশ্ৰিত (অৰ্থাৎ সাধাৰণৰ লগত বিশেষ সামঞ্জস্য নথকা) কপ।

১২৭. (১) আই- [শৌ. আদি] যুক্ত তৃতীয় পুরুষৰ একবচন শ্ৰেণীভুক্ত কপৰ উদ্ভব হৈছে (ক) সংকোচনৰদ্বাৰা : অপ. খাই<খাঅই<খাদতি; (খ) সংস্কৃত দ্বিতীয় গণীয় ধাতুকপৰ ভগ্নাংশৰ অৰ্থাৎ বিকাৰযুক্ত অবশিষ্ট : মা. বাই<বাতি, আকৌ বাঅই (শৌ. বাঅদি), মা. পডিহাই<প্ৰতিভাতি (শৌ. পডিহাঅদি), শৌ. ভাদি<ভাতি, বিহাদি<বিভাতি ; (গ) ‘সাদৃশ্য’ৰদ্বাৰা : মা. ঠাই<স্থাতি<তিষ্ঠতি (শৌ. চিট্টি) আৰু অকাৰান্ত সকলো প্ৰকাৰ ধাতু : ধাই বা ধাঅই, গাই (ঝাই=মহাকাব্যত ধ্যাতি)।

আন সম্বন্ধিত কপসমূহ হ’ল শৌ. ভোদি<ভবতি, শোদি<নয়তি।

√দা— প্ৰদত্ত ধাতু— দেমি, দেসি, দেদি— দেন্তি (denti) দেদি<দয়তি, তুলনীয়— শৌ. ভবিষ্যত দইসং, সমাপ্তিবাচক (absolutive) দইঅ।

১২৮. (২) ভালেমান ধাতু এ-গণীয় (সংস্কৃত দশম গণীয়) ধাতুৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছে। উদাহৰণ— কৰেদি<কৰোতি (গিজন্ত কৰেদি<কাৰয়তি কপৰপৰা পৃথক), মুঞ্জেদি (গিজন্ত মোআবেদি), হসেদি, সুমৰেদি, চিণেদি, সুণেদি, ভণেদি, ধুবেদি ইত্যাদি।

১২৯. (৩) √ক প্ৰদত্ত ববই (প্ৰথম গণীয়), কবই (ষষ্ঠ গণীয়) আৰু বোবই, তুমন্ত বোবিউং (শৌ. বোদিদুং<√কদ্)।

√ধৌ— মা. ধুবই, অমাগ. ধোবই/ধোবেই, শৌ. ধোঅদি।

√ভূ— মা. হেই/হুবই, শৌ. হোসি/ভোদি, বিধিলিঙ্ ভবেঅং/ভবে, তুমন্ত ভনিদুং।

কচ্চদি=কচ্চ্যতে (চতুৰ্থ গণীয়লৈ পৰিৱৰ্তিত) আকৌ, বোঅদি (মাগ. লোঅদি)— সেইদৰে লগ্গদি, বজ্জদি (√বজ্জ), জুজ্জদি<জুযাতি (মহাকাব্যত যুজ্জতি)।

১৩০. (৪) √হ্মি—হ্মিই, শৌ. হ্মিদি। সংস্কৃতৰ লট-অন্ত এই ধাতু অনুনাসিক হয় কাৰণে এনেকুৱা কপ হোৱা স্বাভাবিক। সপ্তম গণীয় আন ধাতুকপো এইদৰেই হয়। ভিন্দিই, ভজ্জই, ভুজ্জদি।

বঙই (√বঙ)—ৰ অনুনাসিক সংস্কৃত ব্যাংগৰ শব্দতো সুপৰিচিত।

মুজ্জদি (মা. মুজ্জই) নিয়মিত কপ, কিন্তু মা. মুসই=মুচসি ৰূপো প্ৰচলিত।

১৩১. (৫) ‘ণ’ সংৰক্ষিত হৈছে এইবোৰত : চিণই শৌ. চিণেদি (সং চিণোতি), কুণই (বৈমিক কুণোতি), সুণেদি (মা. সুণই), জাণই শৌ. জাণদি, ন জাণদি, কিণই<ক্ৰীণাতি, গেণ্হদি (genhadi)<গ্ৰহণাতি, শৌ. সক্তণোমি /

সক্কুণোমি<শক্ণোমি, ধুণই (শৌ. ধোঅদি, পালি ধোবতি) : 'সাদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা জিণই (শৌ. জ্ঞঅদি); থুণই (√স্থ)।

১৩২. (৬) √ই 'যা'— এমি, এসি, এদি (মা. এই)— এন্তি (Enti) : √অস্ 'হ'—ম্হি, সি, অথি; ম্হ (মা. ম্হো) থ, সন্তি।

[টীকা : অথি একমাত্র সাধারণ অ-নিপাত শব্দ পুরুষ আৰু বচন নিৰ্বিশেষে সকলো ঠাইতেই ব্যবহৃত হয়]।

√ভী— মা. বিহেই (শৌ. ভাঅদি)

(৭) ভণাদি যেনিবা ভ-ণা-মি (নবম গণীয়) প্রদন্ত=ভণেদি, সুণাদি=সুণেদি (যেন নবম গণীয়)।

স্বপ্<সুব্— তদ্ প্রদন্ত সুঅই আৰু ('সাদৃশ্য'ৰ দ্বাৰা কঅই, ৰোবই) সোবই শৌ. সোবদি।

১৩৩. অন্যান্য ধাতুকৰণৰ উদাহৰণসমূহ : লঙ : আসী<আসীৎ উভয় বচনৰ সকলো পুরুষতে ব্যবহৃত। বিধিলিঙ : অমাগ. সিয়া<স্যাৎ, কুজ্জা<কুয়াৎ, বুয়া<বুয়াৎ, সৰ্কা<বৈদিক শকাৎ (পিছেল : প্রাকৃত ব্যাকৰণ, ৪৬৫) আশীর্লিঙ : মা. অমাগ. হোজ্জা<ভুয়াৎ, অমাগ. দে.জ্জা (dejia)<দেয়াৎ। লুঙ : অমাগ. অকাসী<অকাৰীঃ বা অকাৰীৎ। বহুবচন : -ইংসু অকৰিংসু (তুলনীয়— পালি লুঙ)।

লিট্ : অমাগ. আহ্<আহঃ। বহুবচন : আহংসু।

১৩৪. অনিয়মিত ভবিষ্যত : ভবিষ্যত (লট্)-ৰ-ইস্‌সদি (বা মা. ইহিই) সাধাৰণতে লট্ প্রদন্ত;— পুচ্ছিসং, কহিসং, মা. পুচ্ছিহং, কহেহং (১১৮)। সংস্কৃতৰ নিচিনা ধাতুৰপৰাও সিহঁতৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে; মা. গেহিই<নেব্যতি, কিন্তু শৌ. গমিস্‌সদি।

ভবিষ্যত বুজাবলৈ √ভূ-উৎপাদিত বৰ্তমান কালৰ কেইটামান বিভক্তিহীন কৰণ সহায় লোৱা হৈছে— শৌ. ভবিস্‌সং, হবিস্‌সং, মা. হোহিই, হোসং।

হ্ৰা— মা. ঠাইহি (লট্—ঠাই) শৌ. ট্টিঠিস্‌সদি (লট্— চিঠিদি), অন্যান্য কপসমূহ সংস্কৃতৰ দৰে— স্যামি বিশেষকৈ মা. অমাগ.ত। সেইদৰে দচ্ছং<(দ্রক্ষ্যামি, ২য় পু. একবচন দচ্ছিসি, ৩য় পু. একবচন দচ্ছিই, ৩য় পু. বহুবচন দচ্ছিস্তি), মোচ্ছং (moccham) (√মূচ্), বেচ্ছং (beccham) (√বিদ্), ৰোচ্ছং (roccham) (√কদ্), ৰোচ্ছং (boccham) (√বচ্)। শৌ. আৰু মাগ. দচ্ছং আৰু অন্যান্য কপসমূহ অপ্ৰচলিত।

শৌ. পে.ক্‌খিস্‌সং (pekkhissam). মা. পে.চ্ছিস্‌সং=(pecchissam), ৰোদিস্‌সং, বেদিস্‌সং। নিজন্ত আৰু অ-গণীয় অন্যান্য ধাতুৰ ভবিষ্যতত (লট্) (ক) সংস্কৃতৰ দৰে (মধ্যস্থিত -স্ব- লুপ্ত কৰি)— শৌ. কধই স্‌সং, মোআবইস্‌সি<মোচাপয়িবাসি, শিঅট্‌ইস্‌সদি<নিবৰ্তয়িব্যতি; (খ) মা. অমাগ. এ-

গণীয় ধাতুৰ পৰা— বন্তেহামি<বৰ্তয়িষ্যামি : (গ) অয়>এ লুপ্ত কৰি —মা., কহিস্‌সং, শৌ. কহিস্‌সং, মা. পুলোহিস্‌সং<প্রলোকয়িষ্যামি, শৌ. তক্‌কিস্‌সদি<তক্‌কয়িষ্যতি, সুস্‌সুইস্‌সং<শুশ্রবয়িষ্যামি, মালিশ্‌শশি<মাবয়িষ্যামি।

√দা-শৌ. দইস্‌সং, মা. দাহং; √কৃ—শৌ. কবিস্‌সং, মা. (তদুপৰি) কাহং।

১৩৫. অনিয়মিত কৰ্মবাচ্য : (ক) বহু প্রচলিত প্রত্যয় - ইজ্‌জই, শৌ. ঈঅদি কপ যোগ নোহোবা বাবে যিবোৰ কৰ্মবাচ্যৰ কপ অনিয়মিত ৰূপে অভিহিত কৰা হয় সেইবোৰ আচলতে সংস্কৃত কৰ্মবাচ্যৰেই প্ৰতিকৰণ মাত্ৰ [১১৯ (১)]। যেনে— জুজ্‌জদি<যুয্যতে, গম্‌মই<গম্যতে। অন্যান্য উদাহৰণ— খিপ্‌পই (ক্ষিপ), লুপ্‌পই (লুপ), ভজ্‌জই (ভজ), বজ্‌জই (বধ : ধা>জ্‌য ৪৪), কজ্‌জই (কধ), আব্‌বই (আব), গিজ্‌জই (গা), খজ্‌জই (খাদ), লব্‌ডই শৌ. লব্‌ডদি (লভ), ছিজ্‌জই (ছিদ), ভিজ্‌জই (ভিদ), ভুজ্‌জই (ভুজ), মুচ্‌চই (মুচ), বৃচ্‌চই (বচ), তীৰ্‌বই (তৃ), কীৰ্‌বই (কৃ)।

(খ) অন্যান্য কপসমূহো সেইদৰে অপ্ৰচলিত ধাতু বা ধাতুৰ কপান্তৰৰপৰা উদ্ভব হৈছে। যেনে— বুব্‌ডই<উহ্যতে (*বুভ), দুব্‌ডই<দুহ্যতে, লিব্‌ডই<লিহ্যতে, কব্‌বই<কৰ্ম্যতে, ঘে.প্‌পই (gheppi)<গহ্যতে : উ=উ>উব্ : কব্‌বই <*কব্যতে, (শৌ. বোদীঅদি), সুব্‌বই (ঋ), (শৌ. সুগীঅদি), ধুব্‌বই (জ), ধুব্‌বই (ধৃ) আৰু ধুগ্‌গজ্‌জই। সেইদৰে চিব্‌বই (চি<চি) আৰু চিগ্‌গজ্‌জই, শৌ. চীঅদি, জিব্‌বই (জি<জি)*।

(গ) আটপ্‌পই— গিজ্‌জন্ত কৰ্মবাচ্য<আধাপ্যতে, সেইদৰে বিটপ্‌পই।

(ঘ) জম্‌মই<জন্ম, প্ৰাকৃত জম্‌ম। সেইদৰে হম্‌মই (√হন), খম্‌মই (√খন), অনিয়মিত সূম্‌মই (ঋ), চিম্‌মই (√চি)।

টীকা : শৌ. আৰু মাগ. বিভক্তিহীন লট-ৰপৰা উদ্ভূত কপবোৰৰ পক্ষপাতী। মা. লব্‌ডই, শৌ. লব্‌ডদি (তদুপৰি) লব্‌ডীঅদি, মা. মুচ্‌চই, শৌ. মুচ্‌চীঅদি; মা. সুব্‌বই, শৌ. সুগীঅদি, মাগ. শুগীঅদি; মা. কব্‌বই, শৌ. বোদীঅদি ; মা. ভুজ্‌জই, শৌ. ভুজ্‌জীঅদি; মা. কীৰ্‌বই, শৌ. কৰীঅদি, অমাগ. কজ্‌জই<*কৰ্যতে); মা. গজ্‌জই, জাপীঅদি; ভপ্‌পই. শৌ. ভপীঅদি।

১৩৬. তুমৰ্ধক (প্ৰকাৰভেদ) : সাধাৰণতে ধাতুৰ বিভক্তিহীন লট-ৰ কপৰ লগত ইতুং (মা. ইউং, শৌ. ইদুং) যোগ কৰি তুমন্তৰ কপসমূহ পোৱা যায়। শৌ.-ৰ এয়া এটা বিশেষ লক্ষণ। যেনে— গজ্‌জিদুং, জপ্‌চিট্‌টিদুং (জা), গণ্‌গহিদুং (গ্ৰহ) জাপিদুং (জা),

৩ বৈয়াকৰনিসকলৰ মতে কৰ্মবাচ্যৰ ধাতুকৰণ চিব্‌বই আৰু জিব্‌বই যথাক্ৰমে চি আৰু জি ধাতু প্ৰস্তুত। সিহঁতৰ মতে চিব্‌বই<√চি<‘চ’ ৰ সমত্ব, লব্‌ব আৰু লব্‌বত্বৰ চিব্‌বই<√জি<‘জ’ কৰ্ম বা লুপ্ত হ’ নিয়মিত কৰ্মজ্ঞা কৰ্ত্তা। [নিবন্ধ, ৫৫৩৭]।

দহিদুং (দহ), থিবিদুং (ক্ষিপ), হবিদুং (হা)। গিজন্ত কাৰেদুং, ধাৰেদুং, দুসেদুং<দশয়িতুম্ (কেতিয়াবা কেতিয়াবা অসঙ্কচিত— শৌ. গিঅন্তাইদুং<নিবর্তয়িতুম্) বা অ-গণীয় ধাতুৰ 'সাদৃশ্য'ৰদ্বাৰা : ধাৰিদুং, মাৰিদুং কধিদুং।

তুম্-যুক্ত সংস্কৃতৰ সম পৰ্যায়কপ শৌৰসেনীতো পোৱা যায়। মাহাৰাষ্ট্ৰীত ইয়াৰ প্ৰচলন তাতোকৈ অধিক।

শৌ. ঠাইদুং (স্থা) পাদুং (পিব্) কাদুং, মা. কাউং (কৃ), গন্তুং (গম্), মা. ভো.তুং (Bhottum)<ভোজুম্, দট্টুং<দ্রষ্টুম্, দাউং (দা), গেউং (নী), পাউং (পা), শৌ. পাদুং, জৈমা. পিবিউং, সোউং (শ্ৰোতুম্), জেউং (জি), অমাগ. জিগিউং, লব্ভুং (লভ্), বোঢ়ুং (বহ্) ছেতুং (chettum) (ছিদ্), ভেতুং (ভিদ্), মো.তুং (mottum) (মুচ্), গাউং (জ্ঞা)। সেইদৰে ঘে.তুং (ghettum) (১৯) (<*ঘপ্তুম্<গ্রহীতুম্)*, সো.তুং (sottum) (<*সোবতুং<স্বপ্তুম্—তুলনীয় ৰোতুং>*ৰোতুম্)। বচ্—মা বো.তুং, শৌ. বতুং।

অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ (Gerund) অৰ্থত কেতিয়াবা কেতিয়াবা অমা.ত তুম্ প্ৰত্যয় ব্যৱহৃত হয়। যেনে— কাউং অৰ্থ কৃদ্ধা। তুমৰ্থ বুজাবৰ কাৰণে অমাগ. ত -স্তএ বা -ইস্তএ যোগ কৰা হয়; চিট্টিস্তএ (স্থা), গচ্ছিস্তএ (গম)। ই বৈদিক তুমন্ত সম্প্ৰদানৰ বিভক্তিৰ পৰা উদ্ভূত।

১৩৭. কৃত্য প্ৰত্যয় (Gerundive) (কপবৈচিত্ৰ্য) (তুলনীয় ১২১) :

(ক) -তব্য- (১) ধাতুৰ বিভক্তিশূন্য লট্-ৰ কপৰ লগত বা (২). ধাতুৰ মূল কপৰ (গুণযুক্ত) লগত যোগ কৰি।

(২) পুজিদব্, গচ্ছিদব্ (৪) বা ভবিনব্, অনুচিট্টিদব্, দাদব্, শুনিদব্, জাগিদব্, গে.গ্হিদব্ (genhidabba)।

(৩) সোদব্,মা সোঅব্ (ঞ), ঘে.স্তব্, (ghettabba), কাদব্ (৬৩), মা. কাঅব্ (কৃ)।

(৩) -নীয়- মা. অমাগ. অগিজ্জ, শৌ. মাগ. -অণীঅ : কৰণীঅ, দংসনীঅ; (লট্ কপৰপৰা পুচ্ছণীঅ), মা. কৰণিজ্জ, দংসণীজ্জ।

(গ) -য়— কজ্জ (৫০) <কাৰ্য, অমাগ. বো.জ্ঝ (bojjha)<বাহ্য ; লট্ কপৰপৰা— গে.জ্ঝ (gejjha) (৭০) <*গৃহ্য<লট্ কপ*গৃহ।

দশম অধ্যায় প্রাকৃতৰ শ্ৰেণী-বিভাগ

উপৰি উক্ত ছটা অধ্যায়ত প্ৰধানকৈ মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ বিধি-বিধান সম্পৰ্কে উদাহৰণ আদিৰ উল্লেখ কৰি অন্যান্য প্ৰাকৃতৰ বিষয়েও প্ৰসংগক্ৰমে ঠায়ে ঠায়ে অলপ-অচৰপ কোৱা হৈছে। এতিয়া ইয়াত সিহঁতৰ প্ৰধান প্ৰধান বিশেষত্বসমূহ বৰ্ণনা কৰা হ'ব।

মাগধী : সমস্ত প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত মাগধী কোনো কোনো বিষয়ত সৰ্বাধিক কৌতূহলোদ্দীপক হ'লেও অতি পৰিতাপৰ কথা এয়ে যে ইয়াৰ পৰিচয়জ্ঞাপক সূত্ৰসমূহ বেছি পৰিমাণে পোৱা নাযায়। ধ্বনি পৰিৱৰ্ত্তনৰ ক্ষেত্ৰত মাগধীৰ যিবিলাক বৈশিষ্ট্য সাধাৰণতে বা সহজে ব্যাখ্যা কৰা নাযায় সেইবিলাকৰ বিষয়ে ইয়াত কোৱা হ'ল।

স>ৰ :— পূৰ্বভাৰতীয় আধুনিক আৰ্য ভাষাবোৰৰ মাজত ইয়াৰ প্ৰভাৱ আৰু প্ৰচলন বেছি। এইবোৰ স্থানীয় লোকে কোৱা দূৰৰ কথা, আনকি লিখেও এইদৰে— 'শামবেদ', 'জীতা'। অন্যান্য প্ৰাকৃতত কেৱল -স- ব্যৱহৃত হয় কাৰণে লিঙ্গাধীৰ লগে এই নিয়ম বিশেষ একো অসুবিধাৰ কাৰণ নহয়। যিদৰে সহজেই চিনিব পাৰি যে মাগ ভবিংশদি আৰু শৌ. ভবিস্‌সদি একে লব্ধ; সেইদৰে তশ্শিং তস্‌সিং, শা সা, পুন্তশ্শ পুন্তস্‌স— এইবোৰো অভেদ।

ল>ৰ :— এই লক্ষণটো অধিকতৰ মন কৰিব লগীয়া (বিশেষকৈ লব্ধৰ আধিত)। লাআগো (বজ্জাসকল), পুলিশে=শৌ. পুৰিসো (পুৰুষ), গলুড=শৌ. গৰুড়, চালুদন্ত, ওৱালিদন্তলীল<অপবাৰিতশৰীৰ, শমলে<সমৰে, গগলন্তল<গগবাস্তৱ।

ৰ>ল আন প্ৰায়বোৰ প্ৰাকৃতত (২৬) আৰু পালিত (ভল্লপো=ভল্লপো) মাজে মাজে দেখা যায়; বৈদিক ভাষাতো পোৱা যায়; অৰম্- (কৃণোতি) >অলম্ কৃ, কৰ্> লুচ। অন্যান্য ভাষাতো এনেকুৱা ভালেমান উদাহৰণ পোৱা যায় আৰু সেয়ে কোনটো মূল ধ্বনি আছিল তাক ঠাৱৰ কৰা টান।

অৱশ্যে এই বিষয়ত এটা উল্লেখযোগ্য কথা এয়ে কোনো আৰ্য উপভাষাতে 'ব'-স্থান সমূহি নাছিল। নব্য বিহাৰী আৰু বঙালী ভাষাত -ব- সল্য -ল- হৈ পৰিছে।

সম্ভবতঃ পূর্বভাৰতীয় উপভাষাবোৰৰ এই বিশেষ লক্ষণৰপৰাই মাগধী প্ৰাকৃতত প্ৰচলিত এই ৰীতিয়ে স্থান পাইছে। সাহিত্যত কেবল নিম্নশ্ৰেণীৰ মানুহৰ মুখতহে মাগধী প্ৰাকৃতত স্থান পাইছিল। সম্ভবতঃ ব- ধ্বনিৰ উচ্চাৰণৰ অভ্যাস বা ৰীতি নোহোৱাটো আজিকালিৰ চীনা কুলিবিলাকৰ দৰে সেই কালৰ সমাজৰ নিম্নশ্ৰেণীৰ এটা অভ্যাস বুলিয়েই ক'ব পাৰি।

আনহাতে অশোকৰ দিনলৈকে (খৃঃ পূঃ ৩য় শতিকা) আগবাঢ়ি গ'লে আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে শিলালিপিবোৰত সমসাময়িক পাটনাৰ ৰাজদৰবাৰ, আদালত আদিত প্ৰচলিত পূৰ্বদেশীয় উপভাষাত এই পৰিবৰ্তন লক্ষ্য কৰা যায়। এলাহাবাদ আৰু দিল্লীৰ শিলৰ স্তম্ভতো এই ভাষা ব্যৱহৃত হৈছিল। তদুপৰি কালসীৰ শিলালিপিতো সামান্য পৰিবৰ্তিত ৰূপত ৰূপত এই ভাষাৰেই ব্যৱহাৰ দেখা যায়।

-য-অপৰিবৰ্তিতভাবে থাকে, আৰু জ<য।

যথা>শৌ. জধা (ঙ), যাগাদি<জানাতি।

যানিতব্যং>শৌ. জাগিদব্বং, যণবদ<জনপদ।

যায়দে>জায়তে (ঝ>য্হ, য্হন্তি—ঝটিতি)।

দ্য, জ্জ, ব্য>যা। সেয়ে যি ঠাইত শৌ. জ্জ সেই ঠাইত মাগ. যা।

অযা<অদ্য বা আৰ্য (শৌ. অজ্জ)

অবযা<অবদ্য, মযা<মদ্য।

[ধা>যা ম (ষ্হ<yyh) : সয্হংগ<মজ্গংগ §৭৪]

অযুং<অৰ্জুন, কযা<কাৰ্য (কজ্জ §৫০), দুযাং<দুৰ্জন।

এইবোৰ উদাহৰণৰপৰা সুন্দৰভাবে বুজিব পাৰি যে মাগ. -য-ধ্বনি সন্মুখ-তালব্য-উষ্মবৰ্ণ (Front fricative palate), আৰু ই উচ্চাৰিত হয় ইংৰাজী 'yes' -ৰ অৰ্ধস্বৰৰ দৰে। গ্ৰীক ভাষাত বিদেশী যিটো 'z' বৰ্ণৰ দ্বাৰা বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা যায় উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত সেই ধ্বনিৰ কাৰণে এই উচ্চাৰণৰ -য- ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। সেয়ে ৰজা Azes-ৰ মোহৰ অৰ্থাৎ মূদ্ৰাত বৰ্তী বিভক্তিত Ayasa দেখা যায়। বঙালী 'জ'-ৰ উচ্চাৰণ কোনো কোনো আঞ্চলিক ভাষাত zeal-ৰ 'z' বা Azure-ৰ zh-ৰ দৰে। কোনো কোনো শব্দত -য- ধ্বনিও এইদৰেই উচ্চাৰিত হৈছে। যেনে—যে>zhe-ৰ নিচিনা উচ্চাৰণ।

ণ্য, ন্য, জ, ঙ>ঞ<পুণ্য (শৌ. পুণ্য §৪৮), অঞ<অন্য (শৌ. অণ্য), কঞ<কন্যাকা, লঞ<লো-ৰাজ্যঃ (শৌ. ৰণ্যো ৯১),

অঞলি<অঞ্জলি (শৌ. ঙ- বাৰিহে)।

পদমধ্যস্থিত চ্চ>শ্চঃ :— গশ্চ<গচ্ছ, ইশ্চদি<ইচ্ছতি (*ইচ্ছ্যতে),

উশ্চলদি<উচ্ছলতি, পুশ্চতি, <পুচ্ছতি। তিলিচ্চি পেচ্ছদি, মা.

তিৰিচ্ছি পেচ্ছই (peechai)< তিৰ্যক, প্ৰেচ্ছতে।

সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আদিস্থিত উষ্মবৰ্ণ অপবিবৰ্তিতভাৱে থাকে। ভাষাত কোনটো উষ্মবৰ্ণ সংৰক্ষিত হ'ব সেই বিষয়ে বৈয়াকৰণিকসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। পুৰণি পুথিত এই উষ্মবৰ্ণৰ প্ৰয়োগৰ ভিন্নতা ইমান বেছি যে তাৰপৰা কোনো স্থিৰ সিদ্ধান্ত লোৱা সম্ভৱ নহয়।

য্ক : হেমচন্দ্ৰৰ মতে শুদ্ধ-ৰ ঠাইত শুদ্ধ, নাইবা আমি পাওঁ শুদ্ধকে<শুদ্ধঃ, তুলুশ্ক<তুবদ্ধ। ষ্ট, ষ্ট>স্ট (ৰাশট) : কষ্ট <কস্ট বা কশ্ট, সুষ্ট>শ্চস্ট বা শুশ্ ট।

স্প, স্ফ>স্প, স্ফ : গিস্পল<নিস্পল (মা. শৌ. গিস্পল, ৩৮)।

স্ক, স্ক : পঙ্খলদি<পশ্খলতি।

স্ত, স্থ>স্ত (বা শ্ত) : হস্তে বা হস্তে<হস্তঃ (মা. শৌ. হস্তো, ৩৮), উবস্তিদি<উপস্থিত।

স্প : বহস্পদি<বৃহস্পতি (বা বিহস্পদি)।

ক্ষ>স্ক : পেচ্ছদি<প্ৰেচ্ছতে (বা শ্ক—পশ্ ক<পক্ষ, হেমচন্দ্ৰৰ মতে পহ্ ক অৰ্থাৎ ক-ৰ লগত জিহ্বামূলীয় বিসৰ্গ)।

প্ৰকৃত মাগধী উচ্চাৰণ সম্ভৱতঃ মধ্যদেশীয় সংস্কৃতৰ-স- বা শ-ৰ নিচিনা নাছিল। এইটো একো আচৰিত কথা নহয় যে এইবিলাক যুক্তাক্ষৰৰ জটিলতাৰ কাৰণেই প্ৰাচীন পুথিত সাধাৰণতে ঞ আদিৰ নিচিনা সমীকৃত ৰূপ ব্যবহৃত হৈছিল।

থ>স্ত (শ্ত) : তিস্ত<তীৰ্থ, অস্তে<অর্থঃ। প্ৰচলিত 'সাদৃশ্য'ৰ কাৰণেই এনেকুৱা হোৱাটো সম্ভৱ। যেনে— শৌ. ছন্তো, মাগ. হস্তে; সেইদৰে শৌ. অন্তো, মাগ. অস্তে। ব্যাকৰণত উল্লিখিত দুটা বিশেষ লক্ষণ— কৰ্তাত একবচনৰ বিভক্তি এ; সে হস্তে=সো হন্তো আৰু হগে— মই (১০৭)। এইবোৰত বাহিৰে অন্যান্য বিষয়ত মাগধীৰ লগত শৌৰসেনী ব্যাকৰণৰ প্ৰচুৰ সাদৃশ্য আছে।

নাটকসমূহত মাগধীৰ কেইটামান উপভাষাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

শাকাধী : বৃহৎকটিক নাটকত ৰজাৰ খুলশালিয়েকে শাকাধীত বাক্যলাপ কৰিছে।

বৈশিষ্ট : তালৰা বৰ্ণৰ আগতে এটা 'লঘুপ্ৰযত্ন য' (weak-y)ৰ আগম। যেনে— য্চিষ্ঠ<তিষ্ঠ।

অতীত কালবাচক কৃদন্তত (বিশেষকৈ ঞ-কাৰান্ত ধাতুৰ) ড : কড<কৃত (অমাগ-তো এই লক্ষণ সুলভ)।

সদ্বন্ধৰ একবচনত আহ বা অশ্ব—চালুদস্তাহ। অধিকবচন একবচনত আহিং—

পৰহণাহিং<প্ৰবহণে।

সম্বোধন বহুবচন—আহো (বৈদিক অণুসাঃ)। শেষৰ তিনিটা লক্ষণ অপভ্ৰংশতো পোৱা যায়।

চাণ্ডালী আৰু শাবৰী মাগধীৰেই আন দুটা উপভাষা বুলি অনুমান কৰা যায়। মুচ্ছকটিকত মাথুৰ আৰু দ্যুতকাৰ (gambler) দুজনৰ বাক্যালাপৰ ভাষাক পিছেলৈ ঢকী আখ্যা দিছে আৰু তাক মাগধীৰেই এটা উপভাষা বুলি মন্তব্য কৰি গৈছে। চাৰ জৰ্জ গ্ৰীয়াৰ্ছনে কিন্তু যুক্তিপূৰ্ণ প্ৰমাণ থকা বাবে ইয়াক টাকী ৰূপেহে অভিহিত কৰা উচিত বুলি মন্তব্য দি গৈছে। কিয়নো এই ভাষা শিয়ালকোটৰ সমীপৱৰ্তী টক্কাবিলাকৰ দেশৰহে ভাষা আছিল।

অৰ্ধমাগধী : যাকোবীয়ে এইবিধ প্ৰাকৃতক জৈন প্ৰাকৃত ৰূপে অভিহিত কৰিছে আৰু প্ৰাচীনতৰ অপ্ৰচলিত মাহাৰাষ্ট্ৰী বুলি ধৰি লৈছে। ভাৰতীয় বৈয়াকৰণিকসকলে আকৌ প্ৰাচীন জৈন সূত্ৰৰ ভাষাক 'আৰ্যম্' (<ঋষি) আখ্যা দিছে। হেমচন্দ্ৰই তেওঁৰ ব্যাকৰণৰ সকলোবিলাক নিয়মৰেই ব্যতিক্ৰম আৰ্য ভাষাত পোৱা যায় বুলি কৈ গৈছে। ত্ৰিবিদ্ৰুম নামে আন এজন ব্যাকৰণকাৰে তেওঁৰ স্বৰচিত প্ৰহুৰপৰা আৰ্য বাদ দি থৈছে; কিয়নো এই ভাষাৰ শব্দাৰ্থৰাজি 'ৰুড়', প্ৰচলিতাৰ্থ তথা ঠিক ব্যুৎপত্তিৰ নিয়মানুসৰি নহয় অৰ্থাৎ সংস্কৃত-ভিত্তি অনুসাৰে নহয়।

কদ্ৰটৰ কাৰ্যালংকাৰৰ (২-১২) টীকাত নেমি সাধুৱে প্ৰাকৃতক প্ৰকৃতিজাত আখ্যা দিছে আৰু ইয়াৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিছে ব্যাকৰণ-বিধি- মুক্ত স্বাভাৱিক ভাষা বা প্ৰাকৃত ভাষা বা প্ৰাকৃত অৰ্থাৎ 'পূৰ্ব সৃষ্ট' বুলি। কাৰণ তেওঁৰ মতে আৰ্যধৰ্ম সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থৰ প্ৰাকৃত ভাষা অৰ্ধমাগধী দেৱ-দেৱতাৰ ভাষা। "আৰিসবয়ণে সিদ্ধং দেৱাণং অন্ধামগহা বাণী।" ইয়াৰপৰা ফটফটীয়া হৈ ওলাই পৰে যে নেমিসাধু জৈন ধৰ্মাবলম্বী। জৈনসকলৰ দৃঢ় বিশ্বাস যে মহাবীৰে যি অৰ্ধমাগধীত ধৰ্মবাণী প্ৰচাৰ কৰিছিল সেয়ে মূল অৰ্থাৎ আদি ভাষা আৰু তাৰপৰাহে উদ্ভৱ হৈছে আন সকলোবোৰ ভাষা।

জৈন শাস্ত্ৰৰ গদ্যাংশ আৰু পদ্যাংশৰ মাজত কিছু পৰিমাণে পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হয়। পদ্যত প্ৰায়ে কৰ্তাৰ একবচনত -এ নহৈ -ও হয় (মাগ. বদৰে), অসমাপিকাত (Gerund)-তুণ,—উণ (মা.ব দৰে) হয় আৰু গদ্যত -স্তা বা -স্তাণং হয় (১২২)।

অন্যান্য বিশেষত্ববোৰ হৈছে :—

পদ্যত মে.চ্ছ (meccha), গতাত মিলক্খু।

পদ্যত কুণই, গদ্যত কুৰুই (=কুৰ্বতি)।

গদ্যতকৈ পদ্যৰ ভাষা মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ বেছি নিকটৱৰ্তী।

তলত লিখা লক্ষণবোৰৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্ধমাগধীয়ে মাগধীৰ লগত সমতা ৰাখিছে।

কৰ্তা একবচন -এ,
সম্বন্ধ একবচন -তব,
অতীতবাচক কৃতপ্ৰত্যয় 'ত' নহৈ 'ড' ঋ-কাৰান্ত ধাতুৰ পাছত (সিয়ো সকলোতে
নহয়),

ক>গ—অসোগ (মাগ. কেতিয়াবাহে),
সম্বোধন একবচন পুতিযুক্ত অ (অপভ্ৰংশত প্ৰচুৰ)।

মাগধীৰ লগত অৰ্ধমাগধীৰ প্ৰধান অমিল হ'ল এয়ে যে ইয়াত -ব- আৰু -স-
উভয় ধ্বনি সংৰক্ষিত হৈছে। সাধাৰণতে অৰ্ধমাগধীয়ে (পালিৰ দৰে) নাটকীয় প্ৰাকৃততকৈ
প্ৰাচীনতৰ লক্ষণসমূহ সংৰক্ষিত কৰি আহিছে। ভাৰতীয় নাট্য শাস্ত্ৰত (সাহিত্য মৰ্পদৰ
দ্বাৰা অনুসৃত) অৰ্ধমাগধী ভূতা, বাজপুত আৰু আন শ্ৰেষ্ঠবিলাকৰ সংলাপত আৰোপ
কৰিছে। নাটকৰ জৈন ভিক্ষুসকলে অৰ্ধমাগধীত বাক্যালাপ কৰাটোৱেই আছিল প্ৰত্যাশিত,
কিন্তু তেওঁলোকক বাক্যালাপ কৰা দেখা গৈছে মাগধীতহে।^১

মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ লগত অৰ্ধমাগধীৰ ভালেমান পাৰ্থক্য আছে।^২

ধ্বনিবিচাৰ :

এব আৰু অবি (<অপি)-ৰ পূৰ্বস্থিত অম্>আম্।

প্লুতস্বৰৰ পৰস্থিত বা 'ইতি বা' -ৰ ইতি>ই।

প্ৰতি-ৰ ই-ৰ বিলোপ সাধন : পড়প্পণ<প্ৰত্যাংপন্ন (অন্যান্য উপভাষাত দুৰ্লভ)।

তালব্যবৰ্ণ<দন্ত্যবৰ্ণ : তেইচ্ছ<চিকিৎসা।

অহ্<যথা,

সজ্জি ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ প্ৰয়োগ (৭৮)।

শব্দৰূপ :

সম্প্ৰদান— আত্ৰ (৫৯২)।

কাৰণ -সা (১০৪.)।

অধিকৰণ -ংসি [৯২.(৫)]।

ধাতুৰূপ :

✓খ্যা— আইক্খই (পালি আচিক্খতি), মা. অক্খাই, কুখ্খই (গদ্যত পূৰ্বোক্ত
দৃষ্টব্য)।

১. নিম্নলি : 'প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ' § ৬।
বৌদ্ধ নাটকত উল্লিখিত এটা উপভাষা মধ্য এভিহাত পোষা শৈলিল আৰু লুনাৰ্চে ইয়াক
প্ৰথম অৰ্ধমাগধী আখ্যা দিছে।
২. নিম্নলি : প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ § ৮।

লুঙ-ৰ লুপ্তাবশিষ্ট। যেনে— ৩য় পু. বহুবচনৰ পুচ্ছিংসু।

তুমৰ্থক : -টুট, ইটুট-ৰ অসমাপিকাৰূপে প্ৰয়োগ। যেনে— কট্ টু (কুৰা অৰ্থত), অবহট্ টু (অপহৃত্য অৰ্থত), সুগিট্ টু, জাগিট্ টু।

তুমৰ্থক— স্তএ, -ইস্তএ (১৩৬.)।

অসমাপিকা (Gerund) -স্তা, -স্তাণৎ-, চ্চা, -চ্চাণ(ং), -য়াণ-(ং)।

তদুপৰি যি যি বিষয়ত মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু অৰ্ধমাগধীৰ মাজত মিল আছে সেইবিলাকৰ ভিতৰত যিবোৰৰ প্ৰচলন অৰ্ধমাগধীত প্ৰচুৰ সেইবোৰ আকৌ মাহাৰাষ্ট্ৰীত অপ্ৰচুৰ। মুৰ্ধ্যাকৰণ আৰু ৰ-ৰ ঠাইত ল-ৰ প্ৰয়োগ অৰ্ধমাগধীত বহু বেছি পৰিমাণে প্ৰচলিত।

শব্দভাণ্ডাৰতো বিশেষ পাৰ্থক্য দেখা যায়। অৰ্ধমাগধী সুস্পষ্টভাৱে শৌৰসেনীতকৈ অধিকতৰ পৃথক।

জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী : যি সময়ত জৈনীসকলে বিজ্ঞতভাবে বিভিন্ন ঠাইত বসবাস কৰিবলৈ লৈছিল আৰু অন্যান্য উপভাষাৰ প্ৰভাবো তাৰ ওপৰত পৰিছিল সেই সময়তে লিখা হৈছিল অৰ্বাচীন জৈন সাহিত্যৰাজি। সম্ভৱতঃ পশ্চিম উপকূলৰ ধনী ব্যৱসায়ী সম্প্ৰদায়ৰ মাজত এই ধৰ্মৰ ব্যাপক প্ৰচাৰৰ কাৰণে শ্বেতাম্বৰী জৈন সম্প্ৰদায়ৰ শাস্ত্ৰবহিৰ্ভূত পুথিবিলাক যি যি ভাষাত ৰচিত হৈছিল সেই ভাষাৰ মাজত অৰ্ধমাগধীৰ ভালেমান বিশেষত্ব পৰিলক্ষিত হয় যদিও সি দৰাচলতে মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰেই কোনো এটা ৰূপ। যেনে— তুমৰ্থক -ইস্তু, অসমাপিকা (Gerund) -ইস্তা, আৰু ক>গ। ইয়েই য়াকোবীৰ মাহাৰাষ্ট্ৰী আখ্যান-সংকলনৰ প্ৰধান উপভাষা আৰু ইয়েই সাধাৰণতে জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী নামে খ্যাত।

জৈন শৌৰসেনী : দিগম্বৰী জৈন সম্প্ৰদায়ৰ শাস্ত্ৰীয় পুথিৰ ভাষাত কৰ্তাৰ একবচন -ও; ত, থ>দ, ধ (ক্ৰমে)। সেই কাৰণেই ইয়াক জৈন শৌৰসেনী বোলা হয়। শৌ. বা মা. নাইবা অমাগ. প্ৰাকৃতত সুলভ ভালেমান বিখ্যাত কেন্দ্ৰস্থান আছিল, আৰু সেইবোৰ ঠাইত মা. আৰু শৌ. উভয়ে সংলগ্ন হৈ আছিল। জৈন শৌৰসেনীয়ে জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰীতকৈ অৰ্ধমাগধীৰ বিশেষত্বসমূহ অধিক পৰিমাণে সংৰক্ষণ কৰিছে; কিয়নো জৈন শৌৰসেনী কিছু প্ৰাচীনতৰ ভাষা।

মূল মূল প্ৰাকৃতবোৰৰ যিবিলাক সাদৃশ্য আৰু বৈশাদৃশ্য ওপৰত দেখুৱা হৈছে সেইবিলাক যে বেছি সূক্ষ্মতৰ জ্ঞানীবিভাগৰ কাৰণ হ'ব তাৰ কোনো যুক্তি নাই। আমি পূৰ্বদেশীয় প্ৰাকৃত (মাগধী), দক্ষিণদেশীয় প্ৰাকৃত (মাহাৰাষ্ট্ৰী) আৰু মধ্যদেশীয় প্ৰাকৃত (শৌৰসেনী) পাইছোঁ। অৰ্ধমাগধী মধ্যদেশীয় প্ৰাকৃততকৈ দক্ষিণদেশীয় প্ৰাকৃতৰ লগত অধিকতৰ সাদৃশ্যযুক্ত। কেইটামান আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ভূলানামূলক আলোচনাৰ

ভিত্তিত হৰ্ণলো° এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে সমগ্ৰ আৰ্য ভাষা-ভাষী ভাৰতবৰ্ষ কোনো এসময়ত দুটা ভাষাত বিভক্ত আছিল : এটা 'শৌৰসেনী ভাষা' আৰু আনটো 'মাগধী ভাষা'। তেওঁ মাহাৰাষ্ট্ৰীক মহাৰাষ্ট্ৰ দেশৰ কথাভাষাৰ লগত প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্কবিহীন এটা 'কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা' (artificial literary language) বুলি মন্তব্য কৰিছে। প্ৰাকৃত ভাষাসমূহ আৰু আধুনিক উপভাষাসমূহৰ অধিকতৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ ফলত দেখা গৈছে যে এই মন্তব্য গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ (আৰু জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ) এনেকুৱা ধৰণৰ ভালেমান বৈশিষ্ট্য আছে যিবিলাক আধুনিক মাৰাঠীতো পোৱা যায়। তদুপৰি এই প্ৰাকৃত যে মহাৰাষ্ট্ৰ দেশীয় ভাষাৰ ভিত্তিতেই গঢ়ি উঠিছে সেই বিষয়ত লেশমানো সন্দেহ নাই।*

অধিকতৰ উপাদানৰ সহায়ত আলোচনা কৰি গ্ৰীয়াৰ্ছনে আধুনিক ভাষাবিলাকৰ লগত তুলনামূলক বিচাৰৰ ভিত্তিত প্ৰাকৃতসমূহৰ ভৌগোলিক শ্ৰেণীবিভাগ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে।† তেওঁৰ মতানুসৰি শ্ৰেণীবিভাগ এনেকুৱা ধৰণৰ :—

মধ্যদেশীয় প্ৰাকৃত—শৌৰসেনী।

বহিৰ্দেশীয় প্ৰাকৃত—পূৰ্ব-মাগধী;

দক্ষিণ-মাগধী।

অন্তৰ্দেশীয় প্ৰাকৃত—অৰ্ধমাগধী।

শৌৰসেনী সংস্কৃত অনুগামী হিচাপে সৰ্বাশ্ৰয়ী আৰু প্ৰাচীনতৰ ঋগ্বেদৰ পৰৱৰ্তী কালত হিন্দু-সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰ মধ্যদেশৰ ভাষা—এই মধ্যবিন্দুৰপৰা দূৰৱৰ্তী সাহিত্য কেন্দ্ৰবোৰ স্বভাৱতে সংস্কৃতৰপৰা যথেষ্ট পৃথক—বিভিন্ন দিশৰপৰা লক্ষ্য কৰিলে এই শ্ৰেণীবিভাগ বহুলাংশে সুবিধাজনক। এই শ্ৰেণীবিভাগ আৰ্য ভাষাভাষীসকলৰ ভাৰত উপ-মহাদেশত প্ৰৱেশাধিকাৰ সম্পৰ্কীয় এটা মতবাদৰ লগত সুন্দৰভাৱে বিজড়িত। যি ভাষাৰপৰা লৌকিক সংস্কৃতৰ সৃষ্টি, আৰু যাৰ ভিত্তিত পৰৱৰ্তী কালত শৌৰসেনীৰ উদ্ভৱ হৈছিল, সেই ভাষাভাষীসকলৰ বিষয়ে এইবুলি অনুমান কৰা হয় যে তেওঁলোকে পূৰ্বৱৰ্তী আৰ্য আক্ৰমণৰ কিছুকাল পিছত মধ্যদেশত প্ৰৱেশ কৰাৰ পথ সুগম কৰি লৈছিল। পূৰ্বাগত অৰ্থাৎ প্ৰথমতে অহা লোকসকলৰ উত্তৰাধিকাৰীবিলাকৰ ভাষাৰ পৰাই 'বহিঃচক্ৰ' (Outer Band) ভাষাৰ উৎপত্তি হ'ল।

কিছুমান ভাৰাগত তথ্যৰ ব্যাখ্যা হিচাপে এই বিশেষ মতবাদৰ সপক্ষে আৰু

০. Grammar of the Gaudian Languages, 1880; Introduction, pp 1xx.

৪. Linguistic Survey of India, মাৰাঠী বচন ভূমিকা।

৫. Encyclopaedia Britannica, 11th edition আৰু প্ৰাকৃত প্ৰবন্ধ, আৰু Imperial Gazetteer of India-ৰ ভাষাবিষয়ক অধ্যায়।

বিপক্ষে ভালেমান যুক্তি দেখুৱাব পাৰি। এই বিশেষ ব্যাখ্যা গ্ৰহণ কৰিবই লাগিব বুলি কোনো যুক্তি নাই; কিন্তু তথাপি এইবিলাক তথ্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত শ্ৰেণীবিভাগ মানি লোৱা সম্ভৱ।

মাগধীৰ স্থান নিৰ্দেশ এই শ্ৰেণীবিভাগৰ এটা ক্ৰটি বুলি ক'ব পাৰি। যদি অযোধ্যা অৰ্ধমাগধীৰ কেন্দ্ৰ হয় তেনেহ'লে আমি আশা কৰিব পাৰোঁ যে ই মোটামুটিভাৱে আধা মাগধী আৰু আধা শৌৰসেনীৰ মিশ্ৰৰূপ হ'ব। যিমানদূৰ জনা গৈছে কেইটামান বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ ধ্বনি বিবৰ্তনজাত বৈসাদৃশ্যত বাদে মাগধী আৰু শৌৰসেনীৰ মাজত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই। যদি অৰ্ধ-মাগধীত কৰ্তাৰ একবচনত 'এ', কেতিয়াবা ৰ>ল, স>শ আৰু যদি মাগধী ভাষাৰ অন্যান্য ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য কিছু আৰোপ কৰা যায় তেনেহ'লে এনেকুৱা ধৰণৰ এবিধ প্ৰাকৃত পোৱা যাব যি ওপৰৰ কল্পনানুসৰি পোৱা গ'লেও সি প্ৰাচীন জৈন ধৰ্মগ্ৰন্থৰ আচল অৰ্ধমাগধীৰ লগত সম্পূৰ্ণ পৃথক হৈয়ে ৰ'ব। পূৰ্বীহিন্দী, পশ্চিমাহিন্দী আৰু বিহাৰী উপভাষাবোৰৰ মধ্যবৰ্তী ভাষা আৰু দুয়োফালৰ ভাষাতে কিছু কিছু বৈশিষ্ট্য ইয়াৰ লগত যুক্ত হৈ আছে; কিন্তু প্ৰকৃত অৰ্ধমাগধীৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিলে ধাৰণা নহয় যে সেই ভাষাই এই স্থান অধিকাৰ কৰিছিল নাইবা সিয়েই পূৰ্বীহিন্দীৰ আচল উৎপত্তিস্থল আছিল।

যিয়ে নহওক, এটা কথা মন কৰা উচিত যে যিবিলাক কথাভাষাৰ ভিত্তিত সাহিত্যিক ভাষা গঢ়ি উঠিছিল সেইবিলাকক লৈয়েই মূলতঃ এই শ্ৰেণীবিভাগৰ সূত্ৰপাত। সাহিত্যিক প্ৰাকৃতবিলাক একে সময়তে ঠন ধৰি উঠা নাছিল। গতিকে সিহঁত পৰস্পৰ সমসাময়িক উপভাষা নহয়। অৰ্ধমাগধী শৌৰসেনীতকৈ অধিকতৰ প্ৰাচীন প্ৰাকৃত। এইদৰে কোৱা হয় যে অশোকৰ শিলালিপিৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ উপভাষাকে অৰ্ধমাগধীৰ প্ৰাচীনতৰ ৰূপ বুলি গণ্য কৰা উচিত। লুডাৰ্চে ইয়াকে প্ৰাচীন অৰ্ধমাগধী বুলি অভিহিত কৰিছে। ইয়াকেই মৌৰ্য ৰাজ-দৰবাৰত প্ৰচলিত ভাষা বুলি ধৰি লোৱা হয়। পালি ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহ বা সংস্কৃত শাস্ত্ৰসমূহ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ আগেয়ে গৌতম বুদ্ধৰ উপদেশবিলাক যি ভাষাত প্ৰথমে লিপিবদ্ধ হৈছিল সেই ভাষাৰ লগত এই ভাষাৰ বিশেষ সাদৃশ্য থকা বুলি বিবেচিত হয়।

গজা উপত্যকা অঞ্চলত ব্যাপকভাৱে প্ৰচলিত ভাষা শুদ্ধ মাগধীও নাছিল নাইবা শুদ্ধ শৌৰসেনীও নাছিল। ই ঠিক কান্দী অঞ্চলৰ ভাষা নাছিল যদিও গজা উপত্যকাৰ দুই প্ৰান্তৰৰ মধ্যবৰ্তী অঞ্চলৰ ভাষাকেই ইয়াৰ মূলভেটি বুলি অনায়াসে মানি ল'ব পাৰি। পৰবৰ্তী কালত যেতিয়া জৈনধৰ্ম আৰু পশ্চিমাঞ্চললৈ বিয়পি পৰিল তেতিয়া পৰবৰ্তী অৰ্ধমাগধীত কিছু পৰিমাণে মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ ছাপ পৰিল, আৰু সেই ভাষা জৈন শাস্ত্ৰ-বিলাকত ব্যৱহৃত হ'বলৈ ধৰিলে। অন্যান্য পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ ফলস্বৰূপে ইতিমধ্যে

বৌদ্ধ শাস্ত্ৰবিলাকৰ ভাষা পালিলৈ পৰিৱৰ্তিত হ'ল। (ব্ৰষ্টব্য— এচ. লেভি : জাৰ্নাল এচিয়াটিক ১৯১২, পৃ: ৪৯৫)।

পৈশাচী প্ৰাকৃত : এতিয়ালৈকে যি ভাষা-চক্ৰৰ আলোচনা কৰা হ'ল পৈশাচীৰ স্থান তাৰ বাহিৰত। 'পৈশাচী' শব্দটো তলত লিখা অৰ্থবোৰতহে প্ৰযোজ্য যেন লাগে : (ক) দৈত্য-দানৱৰ ভাষা—'ভূতভাষা', (খ) কেইটামান অপভ্ৰংশ ভাষাকে আৰম্ভ কৰি কেইটামান অসভ্য বা বৰ্বৰ ভাষা, (গ) বিভাষা 'চুলিকা পৈশাচী'ক (=চূ. পৈ.) ধৰি বৈয়াকৰণিকৰ (বিশেষকৈ হেমচন্দ্ৰৰ) পৈশাচী ভাষা। এই পৈশাচী ভাষাৰ ৰূপ প্ৰাচীন। ইয়াৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল— ঘোৰ স্পৰ্শবৰ্ণৰ অঘোৰ স্পৰ্শবৰ্ণলৈ পৰিৱৰ্তন। তামোতৰ<দামোদৰ; চূ. পৈ. নকৰ<নগৰ, ৰাচা<ৰাজা, ঘম্ম<ঘৰ্ম, কন্তুপ্প<কন্দৰ্প।

গ<ন, ল<স (১) —এই ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য। -স- অপৰিৱৰ্তিতভাৱে থাকে। স্বৰমধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ বিলোপ নহয়। মহাপ্ৰাণ ৰ্ণ মাত্ৰেই 'হ'লৈ পৰিৱৰ্তিত নহয়; জ, না>ঞঞ (মাগধীৰ দৰে)। প্ৰতিবিধ প্ৰাকৃততেই বোধহয় অতি প্ৰাচীন স্তৰতেই এই পৰিৱৰ্তনৰ সূত্ৰপাত হৈছিল।

এই প্ৰাকৃত কোন অঞ্চলৰ কথাভাষা আছিল? শাহুৰাজগড়ী অনুশাসনৰ ভাষাৰ লগত এই উপভাষাৰ একাধিক বিষয়ত সাদৃশ্য আছিল। আখ্যান অনুসৰি গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথা পৈশাচী ভাষাত ৰচিত। খৃষ্টীয় ১১শ শতিকাত এই পুথি কাশ্মীৰত খুব সৰবৰহী আছিল। সোমদেৱে তেওঁৰ কথাসংকলনৰ ইয়াৰ এটা অনুবাদ দাঙি ধৰিছে আৰু কেমেলেই বৃহৎকথামঞ্জৰীত ইয়াৰ সংক্ষিপ্ত সংস্কৰণৰ সমাবেশ কৰিছে। কোনো কোনো পণ্ডিত এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছেহি যে চুলিকা পৈশাচী, উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ এটা উপভাষা। ছাৰ জৰ্জ গ্ৰীয়াৰ্ছনৰ মতে হিন্দুকুশৰ দৰ্শ আৰু কাকিৰ ভাষাবোৰৰ লগত, আকৌ শিণা আৰু কাশ্মীৰী ভাষাৰ প্ৰাচীন স্তৰৰ লগত ইয়াৰ সন্দৰ্ভ সম্পৰ্ক আছে।

আনহাতে গুণাঢ্য দক্ষিণ ভাৰতৰ লোক বুলি স্বীকৃত হৈছে। যি কেমেলে, বিহুল, সোমদেৱ আৰু কহলুগে কাশ্মীৰৰ পৰৱৰ্তী সাহিত্যিক উন্নতিৰ কল্যাণৰ্থে চেষ্টা কৰিছিল তাৰ বহু শতাব্দী পূৰ্বে বৃহৎকথা ৰচিত হৈছিল। গ<ন আৰু ল<স (১) — দ্ৰাৱিড় ভাষাৰ প্ৰভাৱৰ ইঙ্গিত বোলা হয়। অন্যান্য লক্ষণ, যেনে— স্বৰ মধ্যবৰ্তী -ঙ- আৰু -য- ঘনিৰ অপৰিৱৰ্তিত স্থিতি এটা প্ৰাচীন অভ্যাস মাত্ৰ। ঘোৰ ব্যঞ্জনৰ অঘোৰ পৰিণতি দক্ষিণাঞ্চলত যিমান উত্তৰাঞ্চলতো তিমানেই প্ৰচলিত। এটা জাতিৰ ভাষা আন এটা জাতিয়ে গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত ভাষাৰ মাজত এনেকুৱা ধকৰ অপভ্ৰংশ ৰূপসমূহে স্বাভাৱিকতে স্থান পায়। এই প্ৰসংগত 'Merry Wives of Windsor' নাটকৰ বেলেচ্ ধৰ্মযাজক চাৰ হিউ ইভান্সৰ কথা পাঠকৰ মনত পৰিব পাৰে। গেলিক (Gaelic)

ভাষাভাষীসকলৰ মাজতো এনেকুৱা প্ৰৱণতা আছে। আৰ্য ভাষাৰ সেওঁতাৰ ওপৰত যদি এনেকুৱা ধৰণৰ কোনো অপভ্ৰংশৰূপী ভাষা থাকে তেনেহ'লে আৰ্য ভাষাৰ ক্ৰমাগত বিকাশ তথা বিস্তাৰ লাভৰ লগে লগে সি লোপ পাই আহিব। সেইবাবে এনেকুৱা হোৱাটোও সম্ভৱ যে আদি চুলিকা দৈত্য-দানৱ জাতি যিদৰে বিজ্ঞ পৰ্বতবাসী হ'ব পাৰে সেইদৰে কাম্বীৰী নৰখাদক হোৱাও একো আচৰিত কথা নহয়। (Ref. Grierson's Monograph pp. 1-2; Sten Konow : Home of Paisaci, Z. D. M. G. ixvi pp, 393-421)।

প্ৰাচীন প্ৰাকৃত : অশোকৰ শিলালিপিতেই প্ৰাচীনতম প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। উত্তৰ-পশ্চিমত (শাহবাজগড়ী আৰু মানসেহুৰা) খৰোষ্ঠী লিপিৰ প্ৰচলন আছিল, আনবিলাক শিলালিপিত (পৰ্বতৰ গাত নাইবা শিলাভূক্তত) প্ৰাচীনতম ব্ৰাহ্মীলিপি ব্যবহৃত হৈছিল। এইবিলাক ভাষাৰ মাজতো বিশেষ ধৰণৰ সমতা নাছিল। পূৰ্বী উপভাষা আৰু পশ্চিমী উপভাষাৰ মাজত এটা উল্লেখযোগ্য বৈসাদৃশ্য দেখা যায়।

গঙ্গা-যমুনাৰ উপত্যকা অঞ্চলৰ ভূমিৰ গাত আৰু কালসী আৰু উৰিষ্যাৰ শিলালিপিত অলপ-অচৰপ বৈসাদৃশ্যযুক্ত পূৰ্বী উপভাষাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়।

এই ভাষাত তলত লিখা বৈশিষ্ট্যবোৰ লক্ষ্য কৰা যায়। >ল, অ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীৰলিঙ্গ শব্দৰ ৰূপত কৰ্তাৰ একবচনত মাগধীৰ দৰে -এ বিভক্তি হয়। আনহাতে -স- ৰক্ষিত হৈছে, কিন্তু -শ- নাই; (কালসীত -য়- ধ্বনিও আছে)। এই উপভাষাক মাগধী বোলা হয়। কিন্তু লুডাৰ্চে কয়—ই অৰ্ধমাগধী। ইয়াৰ প্ৰকৃত নাম যিয়েই নহওক—অশোক আৰু তেওঁৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিতসকলে এই ভাষাতেই বাক্যালাপ কৰিছিল। পশ্চিম আৰু উত্তৰ অঞ্চলৰ শিলালিপিতো এই ৰাজ-দৰবাৰী ভাষাৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল; সেইবিলাক সমসাময়িক স্থানীয় শুদ্ধ ভাষাত ৰচিত হোৱা নাছিল। এই প্ৰভাৱৰ কাৰণে সেই ভাষাত শব্দৰ যিবিলাক ৰূপ ব্যবহৃত হৈছে সিবিলাকক সাধাৰণতে 'মাগধী-প্ৰয়োগ' বোলা হয়।

গিৰ্গাৰৰ শিলালিপিত পশ্চিমাঞ্চলৰ (ভাষাৰ) নিদৰ্শন পোৱা যায়। এই ভাষাত কৰ্তাৰ একবচনত -ও, ক্লীৰলিঙ্গ -অং, আৰু -ব-, -স- ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ পোৱা যায়। (মাগধী প্ৰয়োগ—প্ৰিয়ো>প্ৰিয়ে, জনো>জনে, মূলং>মূলে, ইত্যাদি)। এই ভাষাৰ কোনো কোনো লক্ষণে পালি ভাষাৰ কথা মনত পেলায়, সেইবুলি পালিৰ লগত এই ভাষা অভিন্ন নহয়।

বহুতে অনুমান কৰে যে পশ্চিমী ভাষাৰ মাজেদি যৌৰ্ব সাম্ৰাজ্যৰ এখন প্ৰধান প্ৰদেশৰ ৰাজধানী উজ্জয়িনীৰ কথাভাষাৰ কম-বেছি পৰিমাণে নিদৰ্শন পোৱা যায়।

দক্ষিণ ভাৰতত আৱিষ্কৃত শিলালিপিসমূহৰ ভাষাৰ লগত পূৰ্বদেশতকৈ পশ্চিম

দেশৰ ভাষাৰ সাদৃশ্যহে বেছি। অৱশ্যে এই ভাষাৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্যও কেইটামান আছে।

উত্তৰ-পশ্চিমাঞ্চলৰ লিপিৰোৰৰ লগত পূৰ্বাঞ্চল আৰু পশ্চিমাঞ্চলৰ লিপিৰ মাজত বহুখিনি প্ৰভেদ দেখা যায়। শাহবাজগড়ীতকৈ মানসেহৰাত মাগধী প্ৰয়োগ বেছি। উভয়তে -ৱ-, -স-, -শ- ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ আছে। শাহবাজগড়ীত কৰ্তাৰ একবচনত -ও-, ক্লীবলিংগত -অং প্ৰধান বিভক্তি। আকৌ মানসেহৰাত (অৰ্ধ) মাগধীৰ -এ বিভক্তিৰ প্ৰতি বেছি পক্ষপাতিতা দেখা যায়। উভয়তে -ৱ- ধ্বনিৰ লগত আন বৰ্ণৰ যুগ্মবহু প্ৰায়ে বৰ্ণবিপৰ্যয়ৰ মাজেদি দেখা যায়। পিয়দসি>প্ৰিয়দ্রসি, ভূতপূৰ্বৎ=গিৰ্ণাৰত ভূতপ্ৰব-, ধৌলিত হুতপুলবা; শাহবাজগড়ীত ত্ৰয়ো=গিৰ্ণাৰত ত্ৰী; শাহবাজগড়ীত মূগো=মানসেহৰাত ত্ৰিগে=গিৰ্ণাৰত মগো=পূৰ্বদেশ ত্ৰিগে।

শেষোক্ত উদাহৰণটো পূৰ্বদেশ আৰু পশ্চিমদেশৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যৰ আন এটা নিদৰ্শন। (৬০.)

শাহবাজগড়ীয়ে ক্ষমিতবির শব্দত থকা দৰে -ক- ৰাখিছে; কিন্তু গিৰ্ণাৰত ছমিডেব আৰু পূৰ্বদেশত খমিডেব। (৪০.)

পশ্চিমা আৰু উত্তৰ-পশ্চিমা দুয়োবিধ ভাষাতে ব্যৱহৃত সংযুক্ত ব্যঞ্জন যেনে -প্ৰ- (প্ৰিয় শব্দত) কোনো একালত 'সংযুক্ত প্ৰয়োগ' বুলি ধৰা হৈছিল। এইবোৰ প্ৰাচীন ধ্বনিতত্ত্বৰ ভগ্নাৱশিষ্ট। উত্তৰ-পশ্চিমৰ আধুনিক ভাষাত আজিও এনেকুৱা যুক্তব্যঞ্জনৰ প্ৰচলন আছে। যেনে, লহন্ডা— ত্ৰে (তিনি), তুং; সিদ্ধী— ট্ৰপ।

উত্তৰ-পশ্চিম দেশৰ শব্দৰ ৰূপসমূহৰ লগত আনবিলাকৰ তুলনা কৰা সময়ত মনত ৰখা উচিত যে ৰবোতী লিপিত হ্ৰস্ব আৰু দীৰ্ঘ স্বৰৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই।

এইটোৱো মনত ৰখা দৰ্কাৰ যে অপোকাৰ শিলালিপিৰ ৰবোতী নাইবা ব্ৰাহ্মী, কোনোবিধ লিপিতেই যুক্তব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ নাই। সেয়ে 'চক্ৰবাকে' -ৱ ঠাইত 'চক্ৰবাকে', 'চক্ৰবুদানে'ৰ 'চক্ৰবুদানে' পোৱা যায়।

বৰ্তমান কলিকতাত সংৰক্ষিতাৱস্থাত থকা বৈবাট্ ভাষা শিলালিপিত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ পৰা উদ্ধৃত অপোকাৰ প্ৰিয় কিছুমান অংশ পোৱা যায়। এই শিলালিপিৰ ভাষাৰ বিষয়ে বহুল আলোচনা হৈ গৈছে। পালিৰ 'ৰাহুল' -ৱ ঠাইত 'লাবুল' আৰু 'অধিসিচ্য' (<অধিকৃত্য>)— এইবিলাক শব্দৰ সমানৰূপ শিলালিপিত পোৱা যায়। এইবোৰ বৌদ্ধধৰ্মৰ পুৰণিতকৈ প্ৰাচীনতৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন বুলি বিবেচিত হয়। যি ভাষাত সকলো ঠাইতে একক -ৱ- 'ল' বৰ্ণত পৰিলত হৈছে তেনেস্থলত হুল্‌ট্‌চ (Hultzsch) পঠিত প্ৰিয়দসি, সৰ্বে, প্ৰসাদে আৰু অভিপ্ৰেতং ৰূপবিলাক অন্তৰ্ভুক্ত কেন লাগে। এই কথা মানি লোৱাই মংগলজনক যে শিলত খোদিত এই যুক্তবৰ্ণত সৰু সৰু সকলো ৰেখাকেই -ৱ- বুলি ধৰি লোৱা হয়। সেইবিলাক সকলো ঠাইতেই খুব স্পষ্টও নহয়। সেয়ে অনুমান কৰিব

পাৰি যে শিলৰ অসমতা ভিন্ন এইবোৰ আন একো নহয়।

অশোকৰ অনুশাসনৰ উপভাষাবোৰৰ শ্ৰেণীবিভাগ পৰৱৰ্তী প্ৰাকৃতৰ শ্ৰেণীবিভাগৰ লগত নিমিলে। সি একো আচৰিত কথা নহয়। সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰসমূহে ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটোক ৰক্ষা নকৰিলে কেইটামান শতাব্দীৰ পিছত সাধাৰণ প্ৰয়োজনৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাবোৰৰ শ্ৰেণীবিভাগ পাৰ্থক্য থকা স্বাভাৱিক। নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃতবিলাকৰ মাজত পঞ্জাব আৰু উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলৰ ভাষা বুলিবলৈ একোৱেই নাই। (এইবোৰ দেশৰ ভাষা বুলি) পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ বিষয়ে যি দাবী কৰা হয় সেই কথা আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। উত্তৰ দেশৰ বৌদ্ধসকলৰ মাজত প্ৰচলিত হোৱা আন এবিধ প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শনো পোৱা যায়। খৰোষ্ঠী লিপিত ৰচিত দুৱ্বট্টইল দে বিন্হু নামৰ ধৰ্ম্মপদ গ্ৰন্থৰ কিছু অংশ খোঁটানৰ ওপৰত পোৱা যায়। ইয়াৰ মাজত এনেকুৱা কিছুমান ভাষাগত বৈশিষ্ট্য দেখা যায় যিবোৰ উত্তৰ-পশ্চিম দেশৰ আধুনিক ভাষাতো পোৱা যায়। [Journal Asiatique (Senart) 1898 pp. 193; (J. Bloch) 1912, pp. 331]।

পালি : পালিৰ মূল অৰ্থ 'চাৰিসীমা, সীমা, বা ৰেখা'। হীনযানী বৌদ্ধৰ শাস্ত্ৰগ্ৰন্থৰ কথা বুজাবলৈকে পালি শব্দৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। সেই কাৰণে ইয়াক ধৰ্ম্মগ্ৰন্থৰ ভাষা বুলি কোৱা হয়। আন শাস্ত্ৰবহিৰ্ভূত পুথিতো এই ভাষা পোৱা যায়। সিংহল, ব্ৰহ্মদেশ আৰু শ্যামদেশত ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰকৰ যিবোৰ বিহাৰ আছিল সেইবোৰতেই এইবিলাক সংৰক্ষিত হৈছে। আকৌ পালি বুলিলে কেতিয়াবা কেতিয়াবা তলত লিখাৰোৰকো সূচায় :— (ক) অশোকৰ শিলালিপিৰ (ভাষা), ইয়াৰ মাজত তিনি-চাৰিবিধ বিশিষ্ট উপভাষাৰ নিদৰ্শন থাকিলেও, (খ) অশোক-সাম্ৰাজ্যৰ আদালত-দৰবাৰৰ ভাষা, মধ্যযুগৰ বহুবিস্তৃত ভাৰতীয় ভাষাৰ এটা ৰূপ আৰু (গ) শিলাভূক্তৰ গাত লিখা প্ৰাকৃত—যেতিয়ালৈকে সংস্কৃতে প্ৰাকৃতৰ (পালিৰ) ঠাই অধিকাৰ কৰা নাছিল তেতিয়ালৈকে সকলোবোৰ শিলালিপিৰ ভাষা ইয়াৰ অন্তৰ্গত। বৌদ্ধ গ্ৰন্থৰ পালি ভাষা এটা স্বতন্ত্ৰ শিক্ষণীয় বিষয় হিচাপে পৰিগণিত—ব্ৰহ্মদেশৰ বৌদ্ধবিলাকৰ কাৰণে ই সংস্কৃত ভাষাৰ অনুৰূপ। ভাৰতবৰ্ষত ইয়াৰ অধ্যয়ন চৰ্চা বেছি ৰকমে হোৱা নাছিল। তথাপি (ক) ভাৰতীয় ভাষাৰ ইতিহাস আৰু (খ) প্ৰাচীন প্ৰাকৃত শিলালিপিৰ পাঠ-চৰ্চাৰ কাৰণে পালি ভাষাৰ চৰ্চা বা গৱেষণাৰ আৱশ্যকতা যথেষ্ট।

পৰিমার্জিত বা কচিসংহত পালি ভাষা অধ্যয়নৰ সাহায্যার্থে ভালেমান পালি ব্যাকৰণ, সাহিত্য-পাঠ, মূলগ্ৰন্থ আৰু অনুবাদ পোৱা যায়। সেই কাৰণে ইয়াত আতি সামান্যৰূপে এটা বৰ্ণনাৰ সমাৱেশ কৰিলেই যথেষ্ট হ'ব।

পালিৰ বিশেষত্ব : অৰ্থস্বাৰ্থীভকৈ পালিয়ে প্ৰাচীন ব্যাকৰণত পদ্ধতি অৰ্হাৎ

ৰীতি-নিয়ম বহু বেছি বৰমে সংৰক্ষণ কৰিছে। আত্মনেপদৰ অধিকতৰ ব্যৱহাৰ লুঙ বিশেষকৈ 'স-যুক্ত' (s-aorist) প্ৰচুৰ পৰিমাণে পোৱা যায়। (লুঙ আৰু লঙ একোটা ৰূপত মিলি গৈছে)। লিট খুব কমেইহে ব্যৱহৃত হয়— কিন্তু পোৱা যায়। প্ৰাচীন ধাতুৰূপৰ গণবিলাক অধিকতৰ পৰিমাণে পোৱা যায়। যেনে—

সুণোতি=শৌ. সুণাদি,

কৰোতি (আত্মনেপদ কুব্বতে)=শৌ. কৰেদি;

দদাতি (আৰু দেতি)=শৌ. দেদি।

ধ্বনিতন্ত্ৰত বিশেষ মন কৰিব লগীয়া লক্ষণবোৰ হ'ল :— উদ্যবৰ্ণৰ মাজত কেৱল -স- ৰক্ষিত; -য- ৰক্ষিত; কেতিয়াবা কেতিয়াবা ৰ>ল, কিন্তু মাগধীৰ দৰে সদায় নহয়, ন- কেতিয়াবাহে মুৰ্খন্য নহয়। স্বৰ মধ্যবৰ্তী ব্যঞ্জন সাধাৰণতে অটুট থাকে, আৰু অঘোষ ব্যঞ্জনবৰ্ণ বিশেষ বিশেষ ক্ষেত্ৰতহে কেতিয়াবা ঘোষ ব্যঞ্জনলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। যেনে— ভবতি বা হোতি, কথতি, পুচ্ছতি ইত্যাদি। মতো<মৃতঃ, কতো<কৃতঃ।

কিছুমান শব্দত দ্ৰ-, ব্ৰ, জাতীয় যুক্তব্যঞ্জন ৰক্ষিত হৈছে।

স্বৰভক্তি সুলভ। আৰ্য>অৰ্য বা অৰিয়।

এইবিলাক উদাহৰণৰপৰা বুজিব পাৰি যে পালি অশোকীয় (Asokan) উপভাষাত বাহিৰে উল্লিখিত আন সকলোবোৰ প্ৰাকৃততকৈ প্ৰাচীন।

পালিৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতি সম্পৰ্কে মতভেদ আছে। ঐতিহ্য তথা ইতিহাস মতে বুদ্ধৰ উপদেশ, বাণী আদি মাগধীত প্ৰচাৰিত হৈছিল যেন লাগে। দক্ষিণ দেশীয় বৌদ্ধসকলে স্বাভাৱিকতে ধৰি লৈছিল যে এইবিলাক ধৰ্মগ্ৰন্থৰ ভাষা বুদ্ধৰ নিজৰ ভাষা। সেয়ে পালি ভাষা মাগধীয়েই হোৱা উচিত; কিন্তু প্ৰকৃতপক্ষে সি নহয়— কঠাৰ একবচনত 'ও' আৰু 'ৰ', 'স', 'জ'-ৰ প্ৰয়োগে সেই কথাৰেই সাক্ষ্য দিয়ে। কিছুমানে ইয়াক উজ্জয়িনীৰ ভাষা বুলি ধৰি ল'ব খোজে; তাৰপৰাই অশোকৰ পুতেক মহিন্দাই শাস্ত্ৰগ্ৰন্থ কিছুমান সিংহললৈ নিয়ে। আন কিছুমানৰ মতে পালি কলিঙ্গ দেশৰ আৰ্য ভাষা।

আন এটা সিদ্ধান্ত মতে পৈশাচীৰ লগত পালিৰ কিছুমান বিবৰণত সাদৃশ্য (যেনে,— ঘোষ ব্যঞ্জনৰ অধোবীকৰণ) লৈ চাই পালিক বিজ্ঞ অক্ষৰৰ ভাষা বুলি কোৱা হয়। আকৌ একেবিলাক সাদৃশ্যৰ কাৰণে আন কিছুমানে ইয়াক উৎকলীয়াৰ ভাষা বুলিও ক'ব খোজে। মাগধীৰ ঐতিহ্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি সেইগৰাৰে মন্তব্য দিয়ে যে পালি এক প্ৰকাৰ অৰ্ধমাগধীৰপৰাই উদ্ভূত হোৱা ভাষা; পালি কোনো স্থান বিশেষৰ অবিভিন্ন ভাষা নহয়।

যদি পালি শাস্ত্ৰবিলাক প্ৰাচীনতম সাহিত্যিক নিৰ্ণয় নহয় তেনেহ'লে ঐতিহ্যৰ

সহায়ত যিবিলাক যুক্তি দৰ্শোৱা হৈছে সেই সকলোবিলাক অসাৰ হৈ পৰিব। বুদ্ধৰ বাণী আৰু তাৰ সৰ্ব প্ৰাচীন ৰূপসমূহ পূৰ্বদেশীয় ভাষাত যে লিখিত হৈছিল সেই বিষয়ত লেশমানো সন্দেহ নাই। তাৰ পাছতহে এইবিলাক আন আন উপভাষাত অনুদিত হৈছিল, আৰু সেইবিলাকৰে এটা নতুন ৰূপান্তৰ হ'ল এই পালিশাস্ত্ৰসমূহ। ড° এচ. কে. চেটাৰ্জীয়ে কয় যে ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্বৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰপৰা পালিক মধ্যদেশীয় পশ্চিমা উপভাষা (শৌৰসেনীৰ প্ৰাচীন ৰূপ) বোলা যাব পাৰে; তদুপৰি ইয়াৰ মাজত মূল ভাষাৰো ভালেমান ভগ্নাৱশিষ্ট ৰক্ষিত হৈছে। মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ লগে লগে পূৰ্বদেশীয় ৰাজদৰবাৰৰ ভাষাৰ (অৰ্ধমাগধী) ব্যাপক প্ৰচলনো বহু পৰিমাণে হ্ৰাস পাই আহিছে। সাধাৰণতে ধাৰণা ওপজে— ইয়াৰ পাছতেই পালিৰ নিচিনা এটা 'পশ্চিমামিশ্ৰিত ভাষা' (Western lingua franca) বিভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলিত হৈছিল; সেই ভাষাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় খাৰবেল শিলালিপিত।

এই সম্পৰ্কে প্ৰকৃত সত্য যিয়েই নহওক, সুন্দৰভাবে বুজা যায় যে পালিৰ গঠনত ভালেমান বিভিন্ন ভাষাৰ প্ৰভাৱ অৰ্থাৎ ছাপ পৰিছে, আৰু কালক্ৰমে এই ভাষাৰ পৰিবৰ্তনো ঘটিছে। প্ৰাচীনতম ৰূপ পোৱা যায় গাথাসমূহত, তাৰ পাছৰ নিদৰ্শন ধৰ্ম-গ্ৰন্থৰ গদ্যাংশ, তাৰ পাছত শাস্ত্ৰবহিৰ্ভূত সাহিত্য আৰু সৰ্বশেষৰ নিদৰ্শন হ'ল এই ভাষাৰ পৰৱৰ্তী ভূৰসমূহ। পালিৰ ক্ৰমবিকাশ সংস্কৃতৰ দ্বাৰা বহুলাংশে প্ৰভাৱাৱিত।

অশোকৰ পৰৱৰ্তী প্ৰাকৃত শিলালিপিবিলাকৰ অধিকসংখ্যাকেই ইমান সংক্ষিপ্ত যে সিবিলাক উপভাষাবোৰৰ সুনিশ্চিত শ্ৰেণীবিভাগ কৰা সম্ভৱ নহয়। হৃদয়ীশুম্ফা গুহাৰ প্ৰৱেশ পথ খুঃ পুঃ দ্বিতীয় শতিকাৰ বুলি উল্লিখিত খাৰবেল শিলালিপিৰ ভাষাৰ অশোকীয় শিলালিপিৰ পূৰ্বদেশীয় উপভাষাতকৈ পশ্চিমদেশীয় আৰু দক্ষিণদেশীয় ভাষাৰ লগতহে বেছি পৰিমাণে সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত হয়। ভালেমান বিষয়ত পালিৰ লগত ইয়াৰ সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰা যায়, আকৌ কিছুমান বিষয়ত পাৰ্থক্যও দেখা যায়।

ৰামগড় পাহাৰত জোগীমাৰা গুহাৰ এখন শিলালিপিত মাগধীৰ এটা প্ৰাচীন ৰূপ সংৰক্ষিত হোৱা বুলি অনুমান হয়।

অশ্বঘোষ : মধ্য এচিয়াত তাল-পাতত (palm leaf) লিখিত পাতুলিপিৰ কেইটামান দ্বিবা টুকুৰা লুডাৰ্চে জোৰা লগাইছিল; তাৰ জৰিয়তে দুখন বৌদ্ধ-নটকৰ কিছু কিছু অংশই বিশ্ব সমাজৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে। এখনত, বিশেষকৈ উদ্ধাৰিত অংশত কেৱল সংস্কৃত ভাষাহে ব্যৱহৃত হৈছে। আন এখন নটক, যিখনৰ ৰচক হিচাপে কণিছৰ ৰাজত্ব কালৰ প্ৰখ্যাতনামা বৌদ্ধ সাহিত্যিক অশ্বঘোষৰ নাম উল্লেখ কৰা হয়, তাত একাধিক প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ইয়াত দুষ্ট প্ৰকৃতিৰ লোকে এবিধ প্ৰাকৃত কৈছে য'ত স>শ, ৰ>ল, কৰ্তাৰ এককনত ও>এ হৈছে। কোনো কোনো বিষয়ত এই

প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণৰ নাটকীয় মাগধীতকৈয়ো অধিকতৰ প্ৰাচীন : হগে>অহকং, কীশ>কিশশ। লুডাৰ্চে ইয়াক প্ৰাচীন মাগধীৰ শ্ৰেণীভুক্ত কৰিছে। এই নাটকত আন এটা চৰিত্ৰৰ ভাষাৰ লগত শিলাস্তম্ভৰ লিপিৰ উপভাষাৰ বিশেষ সাদৃশ্য দেখা যায়, তাক অৰ্ধমাগধীৰে এটা প্ৰাচীন ৰূপ বুলি অনুমান কৰা হয়। বিদূষক আৰু গণিকাৰ ভাষাক প্ৰাচীন শৌৰসেনী বুলি ধৰি লোৱা হয়। এই উপভাষাত স্বৰ মধ্যবৰ্তী ব্যঞ্জন বন্ধিত হৈছে, 'ন' ৰ মুৰ্দ্ধন্যকৰণ হোৱা নাই আৰু -য- ধ্বনি -জ- লৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা নাই।

এফালে অশ্বঘোষ আৰু আনফালে কালিদাস, ভৰভূতি আদি— মোটামুটিভাৱে ইহঁতৰ মধ্যবৰ্তী কালৰ এক প্ৰকাৰ প্ৰাকৃতক কিছুমান পণ্ডিতে সাহিত্যত স্থান দিছে। আবিষ্কাৰৰ দ্বাৰা ভাসৰ নামত আৰোপিত ত্ৰিবেঙ্দ্ৰম্ নাট্যবৰ্ণীত এই প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। প্ৰথম দৃষ্টিত এনেকুৱা ধাৰণা হ'ব পাৰে যে এইবোৰ নাটকৰ ভাষা অশ্বঘোষে ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰাকৃতৰ পৰবৰ্তী শব্দৰ আৰু গুপ্তযুগৰ কবিসকলে ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰাকৃততকৈ প্ৰাচীন। ভাসৰ সময় যদি খৃষ্টীয় দ্বিতীয় বা তৃতীয় শতিকা বুলি ধৰা হয় আৰু এইবোৰ নাটক যদি ভাসৰদ্বাৰা প্ৰণীত বুলি ধৰা হয় তেন্তিয়াহ'লে কিছুমান কথা সুন্দৰভাৱে মিলি যায়।

দুৰ্ভাগ্যবশতঃ এইবোৰ নাটক যে ভাসৰদ্বাৰা প্ৰণীত সেই কথা আমি নাজানো। দক্ষিণ ভাৰতীয় পুথিবৰপৰা আমি এই নাটকবিলাকৰ পৰিচয় পাবঁ— অথচ সপ্তম শতিকা বা তাৰ পিছৰ কালত ৰচিত নাটকৰ ভাষাৰ লগত দক্ষিণ ভাৰতীয় পুথিৰ ভাষাৰ এইবিলাক লক্ষণত সাদৃশ্য বিচাৰি পোৱা যায়।

দক্ষিণ ভাৰতীয় প্ৰাকৃতৰ পৰম্পৰাগত বানানতকৈ উত্তৰ ভাৰতীয় বানান প্ৰাচীন। দক্ষিণত প্ৰচলিত ভাষা দ্ৰাবিড়, সেয়ে তাত প্ৰচলিত প্ৰাকৃতৰ উচ্চাৰণ উত্তৰতকৈ কম পৰিৱৰ্ত্তনান্বীন।

প্ৰাকৃত ইতিহাসত দক্ষিণদেশীয় পুথিৰ প্ৰাচীন ৰূপবোৰ প্ৰয়োজনীয়; কিন্তু আজিও এনেকুৱা কোনো চূড়ান্ত প্ৰমাণ পোৱা নাই— যিবোৰৰ দ্বাৰা এই প্ৰাকৃতক বিশেষভাৱে ভাসৰ লগত নাইবা খৃষ্টীয় দ্বিতীয় শতিকাৰ লগত সাঙুৰিব পাৰি। অৱশ্যে কালিদাস আদিৰ নাটক আৰু প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ পূৰ্ববৰ্তী কালৰপৰা যে এই ভাষা প্ৰচলিত হৈ আহিছে সেই বিষয়ত সন্দেহ নাই।

ত্ৰিবেঙ্দ্ৰম্ নাটকসমূহত শৌৰসেনী আৰু মাগধী পোৱা যায়। কৰ্ণভাৰ নাটকত ইন্দ্ৰ আৰু দুৰ্জন ৰোদ্ধাই যি ভাষাত বাক্যালাপ কৰিছে তাৰ লগত অৰ্ধমাগধীৰ সাদৃশ্য পোৱা যায়।

এই শৌৰসেনীৰ প্ৰধান বিশেষত্ববিলাক এনে ধৰণৰ : -স>লু (1); জ>ঞ, ঞ, ৭; ন্য>ণ।

ত্ৰিবেদ্রম্	সাধাৰণ প্ৰাকৃত
উদ্য>উয্য পালিৰ দৰে	উজ্জ
ৰ্য>য্য পালিৰ দৰে (অশ্বঘোষ)	জ্জ
কৰ্ম বহু পুং : আণি, তুলনীয় প্ৰাচীন অমাগ.	-এ
কৰ্তা কৰ্ম বহু ক্লীৰ : আণি (পালি-আনি)	-আইং
অধি. এক স্ত্ৰী : -আঅং, তুলনীয় পালি-আয় (ং)	-আএ
তব (অশ্বঘোষ)	তুহ
কিস্স পালি কিস্স	
(অশ্বঘোষ মাগ. কিশ্শ)	কীস
গণ্হদি, তুলনীয় পালি গন্হাহি, গেণ্হদি	
বৰ্তমান কালবাচক কৃদন্ত	
কৰ্মবাচ্য তুমাণ, তুলনীয়-ইয়মান (মাত্ৰ এঠাইত)	-ইঅন্ত
কন্তুং, কন্তব আৰু কাদুং, কাদব	
অসমাপিকা (Gerund) অৰিঅ	কদুঅ
গচ্ছিঅ	গদুঅ

অৰ্বাচীন বা শেষ প্ৰাকৃত : অপভ্ৰংশ : (দ্রষ্টব্য—২য় অধ্যায়) ভাৰাতব্ধৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ কাৰণে অপভ্ৰংশ শব্দৰ প্ৰধান প্ৰধান বিশেষত্বসমূহ লক্ষ্য কৰা নিতান্ত প্ৰয়োজনীয়। প্ৰাচীন প্ৰাকৃতত যিদৰে ধ্বনিগত পৰিৱৰ্তনসমূহ নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ দৰে তিমান দূৰলৈ ঠেলি নিয়া হোৱা নাই সেইদৰে অৰ্বাচীন প্ৰাকৃতত এইবিলাক স্বাভাৱিকতে আৰু দূৰলৈ ঠেলি নিয়া হৈছে। কোনো অপভ্ৰংশ পুথিত প্ৰাচীন ৰূপ ব্যৱহৃত হোৱা দেখিলে বুজিব লাগিব যে গ্ৰন্থকাৰে কোনো সাহিত্যিক উদ্দেশ্যৰে এই সাধাৰণ প্ৰাকৃত শব্দবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে, নাইবা কেতিয়াবা দেখা যাব ক্ৰমপৰিৱৰ্তনধাৰাৰ বাহিৰৰ যিবিলাক প্ৰাচীন ৰূপ স্থানীয় উপভাষাত তেতিয়াও প্ৰচলিত হৈয়ে আছিল তাৰপৰাই এইবিলাক আহৰিত হৈছিল। বহিঃচক্ৰৰ কিছুমান উপভাষাৰ ভালেমান প্ৰাচীন ৰূপ সংৰক্ষিত কৰা দেখা যায়।

তলত উল্লেখ কৰা শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপৰ কৰ্ণাত (হেমচন্দ্ৰৰ কৰ্ণাৰ অবলম্বনত) কেৱল অপভ্ৰংশৰ ৰূপবিলাকহে বিশেষভাৱে দেখুওৱা হৈছে; প্ৰাকৃতৰ লগত অভিন্ন ৰূপসমূহ ইয়াত উল্লেখ কৰা নাই।

শব্দৰূপ

একবচন : কৰ্তা কৰ্ম পদ্য (ক্লীৰ ফল্য)
কৰণ পূৰ্তে

অপা.	পুত্ৰই	পুত্ৰ
সম্বন্ধ	পুত্ৰসসু	পুত্ৰহেঁ, পুত্ৰহ
অধি.	পুত্ৰি	পুত্ৰাই
বহুবচন :	কৰ্তা কৰ্ম	পুত্ৰ (ক্ৰীৰ ফলই)
কৰণ	পুত্ৰহি (ং)	
অপা.	পুত্ৰই	
সম্বন্ধ	পুত্ৰই	
অধি.	পুত্ৰই	

কৰ্তাত বাহিৰে আন কাৰকৰ ৰূপবোৰৰ তুলনা কৰিলে সুন্দৰভাৱে দেখা যায় যে পদান্তস্থিত স্বৰবোৰ অস্পষ্টভাৱে উচ্চাৰণ কৰিলেই একবচনত সকলো বিভক্তিব ৰূপ একে ৰকমৰ হৈ পৰে আৰু বহুবচনতো সকলোবোৰ ৰূপেই সামান্যসিক হৈ অভিন্নতা লাভ কৰে অৰ্থাৎ একে হৈ পৰে। (দ্রষ্টব্য—বীম্ ২য় খণ্ড, §৪২)। অপভ্ৰংশৰ কৰ্তাৰ একবচনৰ -উ সিদ্ধী ভাষাত অতি হৃস্ব ‘উ’ ৰূপে পোৱা যায়।

সম্বন্ধত একবচনৰ -স- যুক্ত ৰূপ অপভ্ৰংশতো বৈ গৈছে। হিন্দী সৰ্বনামৰ শব্দৰূপত এই স- য়েই তিস্ -কা, কিস্ -কা আদিত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। য়ুৰোপীয় জিপ্‌চীসকলৰ ৰোমানী (Romani) ভাষাতো ইয়াৰ প্ৰচলন আছে। যেনে— চোৰেস্ -কেৰো (cores-kero) ‘চোৰৰ’। কাশ্মীৰীত এই -স-যুক্ত এটা তিৰ্যক ৰূপ আছে— ত্‌সুৰসনিশ্ (tsuras nish) ‘চোৰৰ কাষত’, গুৰস্ নিশ্ (guras nish) ‘ঘোঁৰাৰ কাষত’— ই সম্প্ৰদান কাৰকত ব্যৱহৃত হয়। মাৰাঠীতো এই ‘স’ সম্প্ৰদান অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়।

ধাতুৰূপ

	একবচন	বহুবচন
১ম পু.	পুচ্ছউ	পুচ্ছই
২য় পু.	পুচ্ছসি বা পুচ্ছহি	পুচ্ছহ
৩য় পু.	পুচ্ছই	পুচ্ছাই

এইবিলাক ৰূপ প্ৰাচীন হিন্দী ভাষাৰ খুব সমীপৱৰ্তী আৰু আধুনিক হিন্দীৰ ৰূপ পুচ্ছ, পুচ্ছ, পুচ্ছ, পুচ্ছ আদিৰপৰাও বেছি দূৰৱৰ্তী নহয়।

অপভ্ৰংশত ৰূপ পৰিৱৰ্তনৰ মূল কথাবোৰ এনেকুৱা :— ‘উ’ৰ পূৰ্বস্থিত -য- জ্ঞানিৰ লোপ : আহউ<আহব, সহ্যউ<সহভাৱ। ‘উ’ আৰু ‘অ’ স্বৰৰ পূৰ্বস্থিত -য- জ্ঞানিৰ লোপ : জউণা<যমুনা, -উহা (জ্ঞ অৰ্থত)<ভমুহা, দুগগউ (আৰু দুগগম্) <দুগগম।

পদান্ত ‘ই’ আৰু ‘উ’ স্বৰৰ নাসিক্যভৱন : ৩য় পু. এক. সূৰাই, জলই; ২য় পু. এক.

ৰমহি; কৰ্তা এক. ভণিউ, ভমিউ।

স্বৰমধ্যস্থিত ম>ৰ্ৰ/ব; (ংব- ও লিখা হয়) : কুৰ্বৰ<কুমৰ, ভংবণ<ভ্রমণ, সবণ<শ্রমণ, পবাণ<প্ৰমাণ।

স্বৰৰ হুস্বতা লাভ : বাণিজ্জ<বাণিজ্য, কৰণ<কাৰণ, নিয়<নীত, পিয়<পীত।

সংকোচন : অন্ধাৰ<অন্ধকাৰ, ভণ্ডাৰ<ভাণ্ডাগাৰ, উণ্হাল<উষ্ণকাল, পিয়াৰ<*পিয়ৱৰ<প্ৰিয়তৰ।

দ্বিত্বসম্পন্ন অৰ্থাৎ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ হুস্বীকৰণ (আৰু স্বৰৰ দীৰ্ঘীকৰণ) : সহাস<সহসস<সহস্ৰ, ভবিস<ভবিস্ৰ<ভবিষ্য।

বিশেষ্য প্ৰাতিপদিক -অ-, (অ) ড, -উন্ন যুক্ত হৈ প্ৰায় বিস্তাৰ লাভ কৰে। এইবিলাক প্ৰত্যয় প্ৰাচীন প্ৰাকৃতত সুলভ হ'লেও সদায় ব্যবহৃত নহৈছিল। যেনে— প্ৰাকৃতত -মৎ, -বৎ অৰ্থত, বা 'তৎ সম্বন্ধীয়' অৰ্থত -আল, -আলু, -ইল্ল, -উল্ল প্ৰত্যয় পোৱা যায়।

উদাহৰণ :—

-আল : মা. সিহাল<শিখাবৎ, অমাগ. সন্দাল<শন্দবৎ, ধণাল<ধনবৎ।

-আলক : অমাগ. মহালয়<মহৎ।

-আলু : শিদ্দালু<নিদ্ৰালু (এইটো প্ৰত্যয় সংস্কৃততো পোৱা যায়)।

-ইল্ল : (মা. জৈমা. অমাগ. প্ৰচলিত) মা. কেসবিল্ল, কন্দলিল্ল, তুলিল্ল, গেউবিল্ল, অমাগ. নিয়ডিল্ল<নিকৃতিমৎ, মাইল্ল<মায়াকিন, ভাইল্ল<ভাগনি, গোইল্ল<গোমৎ, কণইল্ল 'ভাটো'<দেশী কণ, বাহিবিল্ল 'বাহিক', মা. অমাগ. গামিল্ল 'কৃষক'; অমাগ-জৈমা. পূববিল্ল 'পুধৰ'।

-উল্ল প্ৰাকৃতত কেতিয়াবাহে পোৱা যায় : দপ্পুল্ল<দপিন। বিশেষণৰ অন্যান্য প্ৰত্যয়বিলাক :

-অল্ল (-অল্ল-ঠাইত) আৰু -ইৰ; মা. অমাগ. মহল্ল<মহৎ, নবল্ল<নব, ভমিব 'ভ্ৰাম্যমান', লম্বিব 'লম্বমান', হসিব 'হাস্যময়'।

অৰ্থ পৰিৱৰ্তন ব্যতীত -ক আৰু -ভ (সংস্কৃত -ট) : দেশডঅ=ক্ষেপ, দোসড=দোষ, বণণডঅ=অবণ্য। এই দুয়োটা প্ৰত্যয় অপভ্ৰংশত প্ৰচুৰ।

সাধাৰণভাৱে এইবুলি ক'ব পাৰি যে আধুনিক ভাৰাসমূহৰ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু সিহঁতৰ ধ্বনিতত্ত্ব তুলনামূলক অধ্যয়নৰ কাৰণে অপভ্ৰংশ ৰূপবিলাককে (যিমান দূৰলৈকে সম্ভৱ পোৱা যায়) আদি ৰূপ তথা প্ৰাথমিক হিচাপে লোৱাহে উচিত। * হিন্দী

‘পহ্লা’ ‘প্ৰথম’ শব্দৰ ব্যুৎপত্তিৰ কাৰণে ‘প্ৰথমঃ’ বা ‘পটমো’ শব্দৰপৰা আৰম্ভ নকৰি অপভ্ৰংশ ‘পহিলউ’ৰপৰা আৰম্ভ কৰা হৈ যুগুত।

প্ৰাচীনতৰ ব্যাকৰণকাৰসকলৰ মতে অপভ্ৰংশ অৰ্থাৎ সাহিত্যিক অপভ্ৰংশ তিনি প্ৰকাৰ : ব্ৰাট, নাগৰ আৰু উপনাগৰ। য়েকোবীয়ে ব্ৰাট বা ব্ৰাটড়কেই প্ৰাচীনতম কপে দেখুৱাইছে। সপ্তম শতিকাৰ ব্যাকৰণকাৰসকলৰ মতে ই সিদ্ধ অক্ষলৰ ভাষা। ইয়াকেই আভীৰ্ (বৰ্তমান কালৰ অহীৰ) সকলৰ ‘আভীৰী ভাষা’ যেন লাগে। য়েকোবীয়ে ব্ৰাট নামটো ‘ব্ৰজ’ ‘পশুপালকৰ জিৰণিস্থান’ শব্দজ বুলি কয় আৰু হিন্দী সাহিত্যিক ভাষা ব্ৰজভাষাৰ নামৰ লগত ইয়াৰ সাদৃশ্যৰ তুলনা কৰিছে। এই অপভ্ৰংশৰ প্ৰধান বিশেষত্ব : ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ পৰিষ্কৃত -ৱ- সংৰক্ষণ বা ব্যঞ্জনৰ পাছত -ৱ- যুক্তকৰণ আৰু -ঋ- সংৰক্ষণ।

নাগৰ (নাগৰিক) : ইতৰজন অৰ্থাৎ অধিকতৰ অসভ্য পশুপালকৰ ভাষা আৰু কম উন্নত উপনাগৰ আৰু গ্ৰাম্য ভাষাতকৈ নাগৰ অপভ্ৰংশক অধিক মাজিত আৰু সংস্কাৰপ্ৰাপ্ত মাধ্যম বুলি ধৰি ল’ব পাৰি। হেমচন্দ্ৰই উদাহৰণ সহ এই অপভ্ৰংশৰেই বৰ্ণনা দি গৈছে। য়েকোবীয়ে ইয়াৰ পৰাই হেমচন্দ্ৰৰ নাগৰ অপভ্ৰংশতকৈ কিছু পৃথক প্ৰকাৰৰ বৰ্ণনা দিছে। গুৰ্জৰৰ ৰাজধানী অগ্ৰহিলা-পটিকত ১১৫৯ খৃষ্টাব্দত ৰচিত হৰিভট্টৰ নৈমিষাছটৰিঙি পুথিত ইহঁতৰে এবিধৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। এই ভাষাক ‘গুৰ্জৰ অপভ্ৰংশ’ আখ্যা দিব পাৰি, আৰু শ্বেতাশ্বৰী জৈনসকলে লিখনত ইয়াকেই প্ৰথম স্থান দিছিল। ধনবাল বিৰচিত ভবিসত্তকছা পুথিত ব্যৱহৃত নাগৰ অপভ্ৰংশক য়েকোবীয়ে উত্তৰদেশীয় (Northern) নামেৰে অভিহিত কৰিছে। এই পুথি প্ৰাচীনতৰ আৰু অধিকতৰ সহজ ৰীতিত লিখিত। তদুপৰি ইয়াত প্ৰাকৃত আৰু অলংকাৰৰ প্ৰয়োগো কিছু পৰিমাণে কম। দিগম্বৰ জৈনীসকলে বোধহয় এই অপভ্ৰংশক বেছি সমাদৰ কৰিছিল। ইহঁতৰ ভিতৰত ব্যাকৰণগত প্ৰধান বৈসাদৃশ্য হৈছে বিশেষ্যৰ শব্দৰূপত ব্যৱহৃত স্বৰধ্বনিৰ পাৰ্থক্য।

প্ৰাচীন ব্যাকৰণকাৰ আৰু কবিসকলৰ মাজত ব্যৱহৃত ‘অপভ্ৰংশ’ নামটোৱে সম্ভৱতঃ নাগৰৰ নিচিনা সাহিত্যিক ভাষাৰ কথাহে সূচাইছিল— যি ভাষা হয়তো কোনো বিশেষ ঠাইত উদ্ভূত হৈ তাৰ পাছত ভালেখিনি ব্যাপকতৰ ঠাই বা অঞ্চল ব্যাপি ব্যৱহৃত হ’বলৈ ধৰিলে। এই অৰ্থত অপভ্ৰংশ পশ্চিম ভাৰতৰ অৰ্থাৎ বৰ্তমান গুজৰাটী, সিদ্ধী আৰু মাৰোৱাৰী প্ৰচলিত অক্ষলৰ ভাষা আছিল আৰু অন্যান্য ঠাইত ইয়াক অনুকৰণ কৰিছিল। যিয়ে নহওক, পৰৱৰ্তী কালত এই নামটো নানা অঞ্চলৰ স্থানীয় ভাষা বা দেশ-ভাষা কপে বুজাবৰ কাৰণে ব্যৱহৃত হৈছিল। সেই অৰ্থত শৌৰসেনী

অপভ্রংশৰ ভালেমান ৰূপ আছিল আৰু সেইবোৰ শৌৰসেনী প্ৰাকৃত সাহিত্যিক ভাষাত পৰিণত হোৱাৰ পিছত মথুৰা অঞ্চলৰ দাঁতিকাষৰীয়া ঠাইবোৰত কথ্য ভাষা ৰূপে চলি আহিছিল। সেইদৰে মাগধী আৰু মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত প্ৰচলিত অঞ্চলবোৰত মাগধী আৰু মাহাৰাষ্ট্ৰী অপভ্রংশ ব্যৱহৃত হোৱাটোৱেই স্বাভাৱিক। ইহঁতৰ নিজা নিজা বৈশিষ্ট্যবিলাক সুস্পষ্টৰূপে লক্ষণীয় নোহোৱালৈকে এইবোৰ ভাষাৰ প্ৰতি কোনোৱে বিশেষ মনযোগ নিদিব; আকৌ সাধাৰণতে যিবোৰ ভাষাত কোনো সাহিত্য সৃষ্টি হোৱা নাই সেইবোৰ ভাষাৰ বিষয়ে কোনো কথাই লিপিবদ্ধ হোৱা নাই।

ভৰতে নাট্যশাস্ত্ৰত কোনো কোনো চৰিত্ৰৰ উপযোগী কেইটামান বিভাষাৰ উল্লেখ কৰিছে : শাকাৰী (মাগধীৰ আশ্ৰয়ত উদ্ধৃত), চাণ্ডালী, শাবৰী, আভীৰী, ঢুকী ইহঁতৰ অন্তৰ্গত।

মাৰ্কণ্ডেয়ই এইবোৰৰ বিষয়ে কিছু বহল বৰ্ণনাৰ সমাবেশ কৰিছে আৰু এটা তালিকাত দ্ৰাবিড়সহ সাতাইশটা বিভাষাৰ উল্লেখ কৰিছে। ইয়াত দ্ৰাবিড় অৰ্থত তামিলৰ নিচিনা কোনো দ্ৰাবিড়ীয় ভাষাৰ কথা কোৱা যেন নালাগে; ই আচলতে তামিল ভাষাভাষী অঞ্চলত প্ৰচলিত অৰ্বাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ এটা ভ্ৰষ্ট ৰূপকহে সূচাইছে। ৰামতৰ্কবাগীশে পাঞ্চালী, মালৱী, মধ্যদেশীয় আদি বিভাষা সম্পৰ্কে কিছু টীকা দি গৈছে। এইবোৰক সুকীয়া স্থানীয় উপভাষা নমুলি ব্যাপকভাৱে প্ৰচলিত সাধাৰণ অপভ্রংশৰ অৰ্থাৎ পশ্চিমদেশীয় সাহিত্যিক অপভ্রংশৰ বিভিন্ন ৰূপভেদ বুলি কোৱা হৈছে সমীচীন। মাহাৰাষ্ট্ৰীৰূপৰা মাৰাঠী আৰু মাগধীৰূপৰা বঙালী ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাসত কোনো অপভ্রংশ ভাষাৰ কথা লিপিবদ্ধ হোৱা নাই। প্ৰাচীনতৰ বিভাষাবোৰৰ মধ্যযুগীয় বিৱৰণ পঞ্জীতকৈ সুপৰিচিত প্ৰাকৃতৰ স্থানীয় (নাইবা উপজাতিগত) ৰূপান্তৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনাই অধিক। গতিকে আমি ইহঁতৰ উপাদানবোৰৰ শ্ৰেণীবিভাগৰ চেষ্টা কৰিলেও ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বংশ তালিকাত ইহঁতৰ বিভিন্ন স্থান নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ। □

একাদশ অধ্যায় প্রাকৃত সাহিত্য

খৃষ্টপূর্ব তৃতীয় শতিকাৰ অশোকৰ অনুশাসনবিলাকে দাঙি ধৰে প্ৰাচীনতম প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন। তাৰো আগতে আছিল বৌদ্ধ-ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহ। আমি আগতে পাই আহিছোঁ, অশোকে এইবোৰৰপৰা তেওঁৰ প্ৰিয় অংশবোৰৰ কেইটামান শিৰোনামৰ উল্লেখ কৰিছিল। তেওঁৰ উদ্ধৃতিৰ ৰূপ দেখিলে অনুমান হয় যে ব্ৰহ্মদেশ আৰু সিংহলত ইনিয়ানপাহীসকলৰ মঠত প্ৰচলিত শাস্ত্ৰীয় পালিভাষাত তেতিয়াও ধৰ্মপুথিবোৰ লিপিবদ্ধ হোৱা নাছিল। কোনো পালি গ্ৰন্থকেই অশোকৰ আগৰ কালত ৰচিত বুলি নিশ্চয়কৈ ক'ব নোৱাৰি।

সাহিত্যৰ বৰ্ণনা হিচাপে শিলালিপিৰ কোনো বিশেষ স্থান নাই। তথাপি অশোকৰ অনুশাসনবোৰৰ কোনো পুথিৰ আকাৰত সংৰক্ষিত হোৱা হ'লে এই ৰচনাসমূহ নিঃসন্দেহে প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতম তাৰিখযুক্ত ৰচনাকৰূপে বিবেচিত হ'লহেঁতেন। এইবোৰত প্ৰয়োগ কৰা উপভাষা আৰু সিহঁতৰ কিছু ৰূপ বৈচিত্ৰ্যৰ বিষয়ে ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে। গদ্য-সাহিত্যৰ ইতিহাসত এই ৰচনা ৰীতিৰ বিশেষত্ব মন কৰিবলগীয়া। সকলো প্ৰকাৰ অলংকাৰযুক্ত এই ভাষাই সম্ৰাটৰ ঐকান্তিকতা আৰু আগ্ৰহৰ সুপৰিচয় দিয়ে। এইবোৰৰ পাণ্ডুলিপি স্বয়ং ৰজাৰ হাতেৰে প্ৰস্তুত হৈছিল বুলি ভবাৰ যুক্তি আছে। কিয়নো এই অনুশাসনবোৰত সভাসদ বা লিপিকাৰসকলৰ স্বভাৱসিদ্ধ স্তুতিবাদৰ কোনো নাম-গোন্ধেই নাই।

এই অনুশাসনৰ ৰচনাৰীতি দৰাঘুসৰ শিলালিপিসমূহৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। সম্ৰাটৰ বিভিন্ন কাজ-কামৰ বিষয়ে পাহাৰৰ শিলাখণ্ডত খোদিত কৰা কল্পনা তথা পদ্ধতি পাবস্যৰপৰাহে আহিছিল। আকৌ আটাইতকৈ মন কৰিবলগীয়া কথা হ'ল পাটলিপুত্ৰৰ ৰাজসভাত প্ৰাচীন পাৰ্ছী ভাষা ইমান সুপৰিচিত আছিল যে তাকৰাৱা হেনো অশোকৰ ভাষাও প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল; কিন্তু ইয়াৰ কোনো প্ৰমাণ নাই। যিয়ে নহওক এই দুয়োটা পৰ্যায়ৰ মাজত দৃষ্টিভংগীৰ ব্যাপক পাৰ্থক্য আছে। অক্ষমজ্ঞানৰ সাহায্যেৰে প্ৰতিদ্বন্দ্বীবোৰক পৰাজিত কৰি নিজৰ ক্ৰিপাল সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ পাই দৰাঘুস

আনন্দত অভিভূত হৈ পৰিছিল। অশোকে আকৌ কলিঙ্গ বিজয়ৰ কাৰণে অনুশোচনাহে কৰিছে। তেওঁৰ মূল অভিপ্ৰায় আছিল দেশ-বিদেশত ধৰ্মৰ ব্যাপক প্ৰসাৰ সাধন কৰা। সেই উদ্দেশ্যে তেওঁ যিবিলাক পন্থা অবলম্বন কৰিছিল সিবিলাকৰ বৰ্ণনা কৰি সেই মৰ্মে আদেশ প্ৰচাৰ কৰিছিল। মৌৰ্য সাম্ৰাজ্যৰ শাসন-পদ্ধতি আৰু সেই কালৰ জনৈক প্ৰজাবৎসল শাসকে জনসাধাৰণৰ হিতাৰ্থে কেনেভাবে কাম-কাজ হাতত লৈছিল সেইবিলাক কথাও প্ৰসংগক্ৰমে অনুশাসনবোৰত কিছু পৰিমাণে পোৱা গৈছিল।

অশোকৰ এই পৰ্যায়ৰ কৰ্মপদ্ধতিৰ ভিতৰত কিছুমান তেওঁৰ নিজৰেই বিশেষত্ব যেন লাগে। এই সমগ্ৰ অনুশাসনৰাজিৰ প্ৰকাশভাণ্ডীৰ সৰলতাই সিহঁতক এনেকুৱা একোটা মৰ্যাদা দিছে, যিটো সঁচাকৈয়ে পৰৱৰ্তীকালৰ অলংকাৰবহুল প্ৰশস্তিবোৰত একেধাৰে পোৱা নাযায়।

প্ৰাকৃত সাহিত্যক যদি ব্যাপক অৰ্থত লোৱা হয় তেনেহ'লে পালিকেই আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দিব লাগিব। পালিৰ এই দাবী কেৱল ইয়াৰ প্ৰাচীনতাৰ কাৰণেই নহয়, বৰং প্ৰাচীন বৌদ্ধ সাহিত্যৰ সুকীয়া মূল্য আৰু ঐতিহাসিক প্ৰয়োজনৰ ওপৰতহে অধিক নিৰ্ভৰশীল। ভাৰতীয় ধৰ্মসমূহৰ ভিতৰত বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰভাৱ আটাইতকৈ গভীৰ হিচাপে বিস্তাৰিত হৈছে। পালিৰ ত্ৰিপিটক বা 'তিনিটা পেৰা'তেই বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰাচীনতম ধৰ্মগ্ৰন্থবোৰ বিৰাজমান। তদুপৰি পালি ধৰ্মপুথিবোৰৰপৰাই আমি প্ৰসংগক্ৰমে ভাৰতীয় জীৱন নিৰ্বাহৰ কিছু পৰিচয় পাব। এইবিলাকক ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মযাজকসকলৰ পণ্ডিতীয়া দৃষ্টিভাণ্ডীৰ আৰু কবিসকলৰ কাল্পনিক বৰ্ণনাসমূহৰ পৰিপূৰক বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। প্ৰতিজন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে কমেও অন্ততঃ কেইটামান জাতক আৰু বুদ্ধৰ জন্ম কাহিনী পঢ়া উচিত। বুদ্ধৰ জীৱনৰ এই গল্পবিলাক আৰু দৃশ্যৰাজি বৌদ্ধ-স্কৃপ আৰু বিহাৰসমূহৰ প্ৰাচীৰৰ গাত খোদিত কৰা দেখা যায়। এইবোৰ ধৰ্মগ্ৰন্থত প্ৰকাশিত বৌদ্ধনীতিৰ সাধাৰণ জ্ঞান আৰু বৌদ্ধ ভিক্ষু আৰু উপাসকসকলৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ বিষয়ে কিছু পৰিমাণে নাজানিলে কোনো ছাত্ৰৰ পক্ষেই বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠাতাৰ মৃত্যুৰ পাছত এহাজাৰৰো অধিক কাল ব্যাপি যি ভাৰতীয় ইতিহাসৰ প্ৰধান বিষয় হিচাপে স্থান লাভ কৰিছিল সেই বিষয়ত স্পষ্ট ধাৰণা কৰা সম্ভৱ নহয়। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ছাত্ৰসকলেও হৃদয়ংগম কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব যে সূক্ষ্ম যুক্তি আৰু নিতীক চিন্তা কেৱল হিন্দু দৰ্শনেতেই সীমাবদ্ধ নাছিল, বৰং বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মাজতো পোৱা গৈছিল।

সিংহলৰ প্ৰাচীন ইতিহাসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা পুথিৰ নাম মহাবংশ। ই ভিক্ষুসকলৰ গাথাবদ্ধ বৰ্ণনাবাৰা সমৃদ্ধ।

প্ৰাকৃত সাহিত্য বুলিলে সাধাৰণতে পালি সাহিত্যক ভাব অন্তৰ্ভুক্ত কৰা নহয়। পালি ৰচনাসমূহ বাদ দিলে সমগ্ৰ প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ বহুলাংশই হ'ল জৈন সাহিত্য। আগতে কোৱাৰ দৰে এই সাহিত্য তিনিবিধ সুকীয়া প্ৰাকৃতত পোৱা যায়।

শ্বেতাশ্বৰপট্টীৰ মাজত প্ৰচলিত জৈন পুথিৰ ভাষা হ'ল অৰ্ধমাগধী। এই শাস্ত্ৰীয় গ্ৰন্থৰ অন্তৰ্ভুক্ত ৪৫টা আগমৰ ভিতৰত ১১টা অংগ আৰু ১২টা উপাংগ। ইহঁতক কেতিয়াবা কেতিয়াবা প্ৰাকৃত নামেৰেও অভিহিত কৰা হয়।

১ম অঙ্গ : আয়াৰজ সূন্তং=আচাৰ্য-সূত্ৰম্।

২য় অঙ্গ : সুয় গড়জং=সূত্ৰকৃতান্তম্।

৭ম অঙ্গ : উবাসগ-সসাও=উপাসক-সঙ্গাঃ^১।

১ম উপাঙ্গ : ঔববাস্তিঅ-সূন্তং=ঔপপাতিক-সূত্ৰম্।

খৃষ্টাব্দ পঞ্চম শতিকাত দেবডাটি গণিন্-ৰক্ষাৰা এই ৰচনাৰ এটা বিৰাট সংকলন সম্পাদিত হয়। এই কাম সম্পূৰ্ণৰূপে সমাধা হোৱাৰ কাল (date) জৈনধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠাতাৰ নিবাণ লাভৰ ৯৮০ বছৰ সিদ্ধত অৰ্থাৎ ৪৫৪ খৃষ্টাব্দত (নাইবা আনুমানিক ৫১৪ খৃষ্টাব্দত) বুলি ধৰি লোৱা হয়।

‘পূৰ্ব’ নামে খ্যাত যিবিলাক প্ৰাচীন পুথিৰ ভিত্তিত সম্পাদনাৰ কাম সমাধা হৈছিল সেইবিলাক পুথি একেবাৰে লোপ পাইছে। এই সংগ্ৰহত বিভিন্ন শতিকাৰ উপাদানসমূহ এইদৰেই মিহলি হৈ গৈছে আৰু সেই কাৰণে ইহঁতক পৃথক কৰি লোৱা যথেষ্ট দুকল হৈ পৰিছে। কিছু অংশ ডব্ৰবাহৰ (প্ৰায় খৃঃ পূঃ ৩০০) ৰচনা বুলি অনুমান কৰা হয়। এই শ্ৰেণীৰ এখনি মূল্যবান ৰচনা হ'ল কল্পসূন্তং (=কল্পসূত্ৰম্)^২; ইয়াত মহাবীৰৰ জীৱন কাহিনী লিপিবদ্ধ হৈছে। গতিকে ই খৃষ্টাব্দ ৫ম শতিকাৰ আগৰ কালৰ ৰচনা হ'বই নোৱাৰে।

প্ৰাচীনতম গদ্য পুথিৰ ৰচনা ৰীতি কথাপ্ৰধান। বহুল বৰ্ণনা আৰু সীমাহীন পুনৰুক্তিত লিখকৰ অপাৰ আনন্দ। সাধাৰণ ছত্ৰ-ছত্ৰীৰ বাবে ইয়াৰ প্ৰধান আকৰ্ষণকতা হ'ল এই যে ইয়াত প্ৰসংগক্ৰমে উল্লিখিত সাধাৰণ দৈনন্দিন জীৱনৰ বিভিন্ন ঘটনা আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ কথা আছে।

জৈন সাহিত্যত প্ৰাচীনতম কাব্যগ্ৰন্থ হৈছে পট্টমতবিল ; ই বামাৱণৰে অন্যতম সংস্কৰণ। ইয়াৰ ৰচনা কাল সম্ভৱতঃ খৃষ্টাব্দ ৩য় শতিকা।^৩

২ Hoernle-ৰ দ্বাৰা Bibliotheca Indica-ত সম্পাদিত আৰু অনুলিখিত।

৩ Jacobi-ৰ দ্বাৰা সম্পাদিত আৰু Sacred Books of the East Series-অন্ত অনুলিখিত।
ইণ্ডিয়া—গ্ৰন্থপটী।

৪ অশ্বমেধৰ ভাষা-সাহিত্যকোষে দ্ৰৱণ কৰি ভোলা বিৰম ভৱসেনান অৰ্হতিত কৰা উদ্ধৃত সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰীত শ্বেতাম্বৰপট্টীসকলৰ মাজত শাস্ত্ৰৰ বাহিৰেও আন পুথি আছে। সিবোৰৰ অধিকাংশই গল্প সংগ্ৰহ : খ্যাতনামা ধৰ্মপ্ৰাণ ব্যক্তিসকলৰ জীৱন-কাহিনী আৰু বিভিন্ন লোকক জৈন ধৰ্মত দীক্ষিত কৰাৰ উপাখ্যান। আধুনিক পণ্ডিতসকলে কিছু পৰিমাণে শ্বেতাম্বৰী সাহিত্যৰ অনুসন্ধান কৰিছে আৰু ইয়াৰ ভালেমান বিষয়বস্তু এতিয়াও ভাষাতত্ত্ব আৰু ঐতিহাসিক বিজ্ঞানসন্মত আলোচনাৰ প্ৰতীক্ষাত আছে। জৈন শৌৰসেনীত দিগম্বৰপট্টীৰ পৰিচিত ৰচনা আৰু কম।^৭ কুন্দকুন্দাচাৰ্যৰ পৰয়ণসাৰ (প্ৰৱচনসাৰ) আৰু কাৰ্তিকেয় স্বামিনৰ কস্তিগেয়াণুপেক্ষা (কাৰ্তিকেয়াণুপ্ৰেক্ষা) ৰপৰা কিছু কিছু অংশ ভাণ্ডাৰকাৰে প্ৰকাশ কৰিছে। এই দুয়োখন পুথিয়েই পদ্যত ৰচিত।

জৈন সাহিত্য পালি বৌদ্ধ সাহিত্যৰ দৰে তিমান প্ৰসিদ্ধও নহয় বা ইয়াৰ চৰ্চাও তিমান ব্যাপকভাৱে হোৱা নাই। ইয়াৰ অধিকাংশই এতিয়াও হাতেলিখা পাণ্ডুলিপি ৰূপেই আছে অথবা ভালদৰে সম্পাদিত নোহোৱাকৈয়ে আছে। তদুপৰি ইয়াৰ বেছিখিনিয়েই টীকাহীন বুলি (নাইবা টীকাৰ সহায়তো) বুজা কষ্টকৰ।

জৈন ধৰ্মগ্ৰন্থৰ বাহিৰেও কোনো কোনো শিলালিপিত আৰু অশ্বঘোষ আৰু তেওঁৰ সমসাময়িক লিখকসকলৰ নাটকত ব্যৱহৃত ভাষাৰপৰা অৰ্ধমাগধীৰ সাহিত্যিক বিকাশ সম্পৰ্কে অনুমান কৰিব পাৰি। কল্লুক শিলালিপিত জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হয়। অতীজৰপৰা কাব্য প্ৰণয়নত মুখ্যতম প্ৰাকৃত হিচাপে মাহাৰাষ্ট্ৰীৰেই প্ৰচলন আছিল বেছি পৰিমাণে। ইয়েই আছিল প্ৰাকৃত মহাকাব্য আৰু গীতি কাব্যৰ ভাষা। প্ৰাকৃত ব্যাকৰণকাৰসকলে এই প্ৰাকৃতকে ভিত্তি কৰি তেওঁলোকৰ ব্যাকৰণ প্ৰণয়ন কৰিছিল।

মহাকাব্যৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বিখ্যাত হ'ল সেতুবন্ধ ; ইয়াৰ ৰচনাৰীতি বা কলাকৌশল ইমান চমৎকাৰ যে বহু সময়ত ইয়াক কালিদাসৰ নামৰ লগত সাঙুৰি দিয়া হয়। এই কাব্যৰ প্ৰকৃত নাম ৰাৰণৰহো বা দহমুহৰহো। ইয়াত ৰামৰ কাহিনী আছে ; কিন্তু কাশ্মীৰৰ ৰজা প্ৰবৰসেনৰ দ্বাৰা শ্ৰীনগৰত নাৱেৰে সেতু নিৰ্মাণ কৰা কথাকেই ইয়াৰ জৰিয়তে স্মৰণীয়কৈ ৰখা বুলি অনুমান কৰা হয়।

গউড়ৰহো পুথিত খৃষ্টাব্দ ৭ম শতিকাৰ শেষ ভাগত কনৌজৰশোৰবৰ্মনৰ দ্বাৰা বংগবিজয়ৰ কাহিনী উদ্ঘাষিত হৈছে। পুথি প্ৰণেতাৰ নাম বপ্পইৰাঅ (=বাক্পতিৰাজ) ; এয়া লিখকৰ ছদ্মনাম বুলিহে কোৱা হয়। এইজন পুথিকাৰৰে আন মহাকাব্যৰ নাম ৰহ্মমহৰিঅজ ; ইয়াৰ কেবল এটা বা দুটা শ্লোকহে সংৰক্ষিত হৈছে।

৫ Woolner-অৰ এই মন্তব্য বৰ্তমান প্ৰথমোক্ত বুলিৰ নোবাৰি ; কিয়নো ঘোৰা পঞ্চাশ বছৰ মানৰ ভিতৰত এইবিধ প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োজনীয় ৰচনাসমূহ সম্পাদিত আৰু অনুলিখিত হৈছে।

ৰাবণবহো আৰু গউড়বহো, দুয়োখন কাব্য গ্ৰন্থই সংস্কৃত ৰীতিৰ দ্বাৰা যথেষ্ট পৰিমাণে প্ৰভাৱান্বিত। সেয়ে ইয়াত দীঘলীয়া সমাসবদ্ধ পদৰ প্ৰয়োগ হৈছে।

হেমচন্দ্ৰৰ দ্ব্যশ্ৰয় মহাকাব্যৰ শেষৰ আঠটা পৰ্বই কুমাৰপালচৰিত নাম লৈ এখনি ক্ষুদ্ৰ আকাৰৰ প্ৰাকৃত মহাকাব্যত পৰিগণিত হৈছে। ইয়াত গুজৰাটৰ অৰ্ণহিল্লাব্দৰ কুমাৰপালৰ কৰ্মপট্টাৰ বৰ্ণনা আছে। সমগ্ৰ ৰচনাত থকাৰ দৰে ইয়াতো লিখকৰ দ্বাৰা ৰচিত সিদ্ধ হেমচন্দ্ৰ নামে খ্যাত সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ সূত্ৰসমূহৰ উদাহৰণ দেখুৱা হৈছে।

মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ অধ্যয়নৰ কাৰণে মুখ্যতম পুথিখনেই হালৰ সম্ভৱসঙ্গী (= সপ্তশতকম)। এইখন ভালেমান কবিৰ বিভিন্ন কবিতা সংগ্ৰহৰ এখনি সংকলন। ইয়াৰ এটা টীকাত ১১২ জন কবিৰ নাম পোৱা যায়; ভুবনপাল নামৰ জনৈক টীকাকাৰে ৩৮৪ জন কবিৰ নামৰ উল্লেখ কৰিছে। শ্লোকসমূহৰ শ্ৰেণীবিভাগতো বিভিন্ন সংস্কৰণৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা যায় আৰু নিচেই কমসংখ্যক শ্লোক ৰচয়িতাৰ নামহে পোৱা যায়। এই সংকলনটিৰপৰা সুন্দৰভাৱে প্ৰমাণিত হয় যে মহাৰাষ্ট্ৰীত বহুসংখ্যক কাব্য ৰচিত হৈছিল; কিন্তু অতি কমসংখ্যক কাব্যহে সংৰক্ষিত হৈছে। হাল আৰু সাতবাহন (বেলেগ বেলেগ বানান— গিলবাহন ইত্যাদি) একেজন কবি বুলি পৰিচিত। অৱশ্যে আন সূত্ৰেও আৰু কেইটামান নাম পোৱা যায়। ৰাজশেখৰৰ কৰ্পূৰ মঞ্জৰীৰ ১ম অংকৰ ২, ১৯ পৃষ্ঠাত হৰিউড়ট, গন্দিউড়ট আৰু পোটিস— এই তিনিটা নামৰ উল্লেখ আছে। বিদূষকে ক'লে; “তা উজ্জ্বলম্ জেৰ কিম্ গ ভণীঅদি : অম্‌হালম্ চেডিঅ হৰিউড়ট-গন্দিউড়ট-পোটিস-হালপ্পজ্জীণম্ পি পুৰদো সুকঙ্গি ত্ৰি” (অৰ্থাৎ— তেনেহ'লে তুমি পোনপটীয়াভাৱে নোকোৱা কয় : আমাৰ দেশত হৰিবুদ্ধ, নন্দিবুদ্ধ, পোটিসকে আদি কৰি আৰু ভালেমান প্ৰথম শ্ৰেণীৰ কবি আছে’— ‘সুকঙ্গি=সুকৰি’ : Lanman-অৰ অনুবাদ)।

এই সংগ্ৰহৰ কাল আজিও সঠিক নিৰ্ণয় হোৱা নাই। ৰেবাৰৰ মতে ইয়াৰ ৰচনা কাল অতি প্ৰাচীন হ'লেও খৃঃ ৩য় শতিকাৰ আগৰ নহয়; কিন্তু ৭ম শতিকাৰ পৰৱৰ্তীও নহয়। মেকডোনেলৰ মতে কবি হাল সম্ভৱতঃ খৃঃ ১০০০-অৰ আগৰ কালত জীৱিত আছিল। অন্ধ ৰাজবংশৰ (৬৪ খৃষ্টাব্দ) সপ্তদশ ৰজাৰ লগত হাল আৰু সাতবাহনক একেজন বুলি কোৱা কাৰণে এই বিষয়ে বাকটকৈয়ে সন্দেহ ওপজে।^১ আনহাতে য়েকোবীয়ে তেওঁক জৈনসকলৰ ধৰ্মপঞ্জিকা পৰিৱৰ্তন কৰিবলৈ ৪৬৭ খৃষ্টাব্দত নানাভাৱে অহোপুৰুষাৰ্থ কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ ৰজা সাতবাহনৰ লগত একেজন বুলি দৃঢ়তা কৰি গৈছে।

এই বিষয়ত কোনো সন্দেহ নাই যে ৰাজশেখৰৰ সময়ত প্ৰখ্যাত কবিসকলৰ কবিতাৰ দ্বাৰা এই কাব্য সংগ্ৰহ সংকলিত হৈছিল, আৰু সি কোনোপধ্যে খৃষ্টীয় ১ম শতিকাৰ হ'বই নোৱাৰে। কিয়নো সেই সময়তেই পালি ভাষাৰ প্ৰাচীন প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱাৰ আশা কৰা যায়। সপ্তসংস্কৰ অৱতৰণিকাৰ শ্লোকৰপৰা স্পষ্ট ধাৰণা ওপজ্জে যে দক্ষিণ দেশৰ এই প্ৰেমগীতিসমূহ আগৰ কালৰ দৰে মানুহৰ মুখে মুখে শুনা নগৈছিল।

শ্বেতাশ্বৰী জৈন পুৰাণৰ জয়বল্লভৰ জয়বল্লভং বা ৰজ্জ্বালংগ একে বিষয়বস্তুৰ দ্বাৰা ৰচিত আন এখনি কাব্য সংকলন।

নাটকীয় প্ৰাকৃত : সংস্কৃত নাটকত ব্যৱহৃত তিনি প্ৰকাৰ প্ৰাকৃতৰ (মা. শৌ. মাগ.) লগত সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰতিজন ছাত্ৰেই সুন্দৰ পৰিচয় আছে। বিভিন্ন চৰিত্ৰ-মুখৰ প্ৰাকৃত সম্পৰ্কে বিশেষজ্ঞসকলৰ মাজতো মতভেদ দেখা যায়। প্ৰাকৃত উপভাষাবিলাকৰ বৈচিত্ৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত মূৰ্ছকটিক এখনি উল্লেখযোগ্য নাটক।

নায়ক আৰু বিদূষক ভিন্ন আন সমপৰ্যায়ৰ পুৰুষ চৰিত্ৰই সংস্কৃতত কথা কয় আৰু গানো গায়। নাৰী চৰিত্ৰই সংস্কৃতত কথা কোৱাটো নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম; কিন্তু মালতী-মাধৱত বৌদ্ধ ভিক্ষুনীয়ে সংস্কৃতত কথা পাতিছে। নায়কে প্ৰাকৃতত বাক্যালাপ কৰা প্ৰাকৃত নাটকো বিৰল— কৰ্পূৰ মঞ্জুৰীয়েই ইয়াৰ একমাত্ৰ সাক্ষী।

সংস্কৃত ব্যৱহাৰ নকৰাকৈ উপযুক্ত ব্যাখ্যাৰ অৱতাৰণা কৰাটো নাটক ৰচয়িতাই প্ৰয়োজন বুলি নাভাবে। সেয়ে প্ৰস্তাৱনাত সূত্ৰধাৰে কয়,— “ভেনেহ'লৈ কবিয়ে সংস্কৃত এৰি প্ৰাকৃতত ৰচনা কৰিলে কিয়?” তেওঁৰ সহায়কাৰীয়ে মাহাৰাষ্ট্ৰীত উত্তৰ দিছে,— “পৰসো সৰ্দ্ধকঅবজ্জা পাউঅবজ্জো বি হোই সুউমাৰো। পুৰিস-মহিলাগম্ জেতিঅমিহন্তবম্ তেতি অমিমাশম্।” অৰ্থাৎ ‘সংস্কৃত কবিতা শ্ৰুতিৰুটু, কিন্তু প্ৰাকৃত কবিতা জতি শ্ৰুতিমধুৰ। এই বিষয়ত পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ মাজত যিমান পাৰ্থক্য ইহঁতৰ মাজতো তিমানখিনি পাৰ্থক্য দেখা যায়।’

শৌৰসেনী হ'ল নাৰী আৰু বিদূষকৰ সাধাৰণ গদ্যৰ ভাষা। মাহাৰাষ্ট্ৰী সেইবিলাক চৰিত্ৰেই পদ্যৰ ভাষা। মাগধীত বাক্যালাপ কৰে নিম্নশ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰ, বাওনা, বিদেশী আদিয়ে। যেনে— শকুন্তলা নাটকৰ পুলিচ দুজন আৰু বিদেশীৰ কথা-বাৰ্তা। জৈন সাধু আৰু নিচেই কম বয়সীয়া ল'ৰাবোকেও মাগধীতে কথা পাতে। চৰিত্ৰৰ মুখৰ ভাষা সম্পৰ্কে অলংকাৰ পুথিৰ নিৰ্দেশ আৰু টীকাকাৰসকলৰ মন্তব্যৰ লগত প্ৰাচীন পুথি

৭ কোনেবুৰা চৰিত্ৰৰ সংলগ্নত মালতী প্ৰাকৃত ব্যৱহৃত হৈছিল সেই বিষয়ে বিশেষভাবে জাৰ্মানীলৈ হ'লে জাৰ্মানসকলে Pischel-অৰ Grammatik der Prakrit Sprachen-অৰ ৬২৩ পৃষ্ঠা চোৱা উচিত। (সম্ভৱতঃ এই পুথিৰ ইংৰাজী সংস্কৰণ ওলাইছে)।

আৰু ছপা পুথিৰ বিৰোধ দেখা যায়। প্ৰাচীন পুথিত উপভাষাসমূহৰ এনেকুৱা ধেমেলীয়া দেখা যায় যে মাগধীকো প্ৰায় শৌৰসেনী যেন লাগে। ভাৰতীয় নাটকত থকা এনেকুৱা ধৰণৰ বিভিন্ন ভাষাৰ মিশ্ৰণ সম্পৰ্কে প্ৰচুৰ যুক্তিতৰ্ক আছে আৰু নানা প্ৰকাৰ ব্যাখ্যাবোৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে।

এই ভাৰতীয় ৰীতিৰ অবিকল অনুকৰণ আন ক'তো নাই। হাস্যৰসাত্মক নাটকত বিদেশী ভাষাৰ আলম লৈ হাঁহি-ধেমালি কৰা হয়। এৰিষ্টোফেনিসৰ নাটকত খেসীয় বৰ্ষৰ চৰিত্ৰ ট্ৰিভাল্লোসে গ্ৰীক ভাষাৰ লগত অস্পষ্ট সাদৃশ্যপূৰ্ণ এটি ভণ্ডা ভণ্ডা ভাষাত কথা কৈছে। লেটিন কৌতুক নাটকত ফিনিচীয় ভাষাৰ বিজ্ঞপাত্মকভাবে অনুকৰণ কৰা হৈছে; অৱশ্যে তাৰ পাঠ বহু দোষযুক্ত বুলিয়েই সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা নাযায়। শ্বেক্সপীয়েৰৰ ৱেলচবাসী আৰু ফৰাচীসকল সুপৰিচিত। প্ৰহসনত শিক্ষিত সমাজৰ পৰিমার্জিত ভাষাই সদায়ে ঠাই পাই আহিছে। শ্বেক্সপীয়েৰৰ দিনৰেপৰা উচ্চ পৰ্যায়ৰ নাটকতো কম-বেছি পৰিমাণে জনসাধাৰণৰ উপভাষাবোৰে নাটকত আত্মপ্ৰকাশ কৰি আহিছে। তদুপৰি গ্ৰীক ট্ৰেজেদিত আমি প্ৰায়ে দেখোঁ যে নাটকত ব্যৱহৃত ভাষা আৰু সেই নাটকৰ 'কোৰাচ'ৰ ভাষা একে নহয়। এপিক নাটকত থকা ডোৰিক কোৰাচ অন্যান্য গীতি কবিতাৰ দৰে এবিধ কৃত্ৰিম ভাষা। ই আচলতে ডোৰিক উপভাষা মিশ্ৰিত এবিধ লিখিত কাব্যিক ভাষা।^১ আচলতে ভাৰতত এনেকুৱা ধৰণৰ ভাষাকেই লিখিত প্ৰাকৃত আখ্যা দিয়া হয়।

এইবিলাক আংশিক সমতাৰ লগত ভাৰতীয় ৰীতিৰ পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হয়। প্ৰথমতে, আমি চাৰিটা আৰু নিয়মিতভাবে তিনিটা ভাষা একে পৰিয়ালতে বিভিন্ন ব্যক্তিৰ মাজত ব্যৱহাৰ হোৱা দেখোঁ। দ্বিতীয়তে, ইহঁতৰ ভিতৰত আন এটা হ'ল শিক্ষিত ভাষা ('অপ্ৰচলিত')—ই ভাষাৰ ক্ৰমবিবৰ্তনৰ পূৰ্বভাৱৰ অন্তৰ্ভুক্ত। তৃতীয়তে, একে নাটকতে বহু দূৰ দূৰ অঞ্চলৰ প্ৰধান উপভাষা এনেকুৱা বৃত্তিপূৰ্ণ কবল নাথাকিলেও কোনো চৰিত্ৰৰ মুখত আৰোপিত হৈছিল আৰু কালক্ৰমে এই অভ্যাসেই ৰীতিবদ্ধ হৈ পৰিল।

নাটকীয় প্ৰাকৃতৰ এই নিয়ম-ৰীতিবদ্ধতাত আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাই। কাব্যালংকাৰৰ প্ৰচুৰ সংখ্যক নিয়মৰ দ্বাৰা স্তম্ভ প্ৰকৃতিৰ নামকৰণ গুণ-পৰিহাৰণৰা আবদ্ধ কৰি দোষ-কলংকলৈকে নাটক সম্পৰ্কীয় সকলো কথাই শ্ৰেণীকৃত আৰু সিনিকৃত হৈছে। এনেকুৱা সুস্পষ্ট নিয়ম প্ৰণয়ন কৰাটো সকলো যুগৰ দ্ৰাৱাকৰ কাৰণে এটা বিশেষ গুণ বুলিব পাৰি।

এই সংস্কৃত-প্রাকৃত নাটকৰ ব্যাখ্যা দুই বা তিনি প্ৰকাৰে হ'ব পাৰে। এইবিধ বাস্তবধৰ্মী : অৰ্থাৎ নাটকৰ কথোপকথনৰাজিয়ে গুপ্ত যুগৰ ভাৰতীয় জীৱন নিৰ্বাহৰ আচল অৱস্থাৰ এটা সুন্দৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। গ্ৰীয়াৰ্ছনে লিখিছে,— “ভাৰতত এনেকুৱা ধৰণৰ ভালেমান ভাষাৰ খিচুৰি হোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয়। বৰ্তমান বংগদেশৰ এটা বিৰাট ঘৰৰ লগত সমতা আছে। সমগ্ৰ ভাৰতৰ প্ৰতি অঞ্চলৰ লোকেই ইয়াত বসবাস কৰিছেহি আৰু প্ৰত্যেকেই নিজৰ ভাষাত কথা কৈছে, আৰু পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ভাষা বুজিও পায় ; কিন্তু কোনোৱেই নিজৰ মাতৃভাষাত বাহিৰে আন ভাষাত কথা ক'বলৈ চেষ্টাও কৰা নাই।” বীম্চেণ্ড এনেকুৱা ধৰণৰ আন এটা ব্যাখ্যা দি গৈছে।^{১০} এইটো স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে উপভাষাবোৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ বিধিবদ্ধ কৃত্ৰিম ভাষা, লৌকিক বা কথিত ভাষাৰ অবিকল ৰূপ নহয়। তদুপৰি কোনো এটা বিশেষ চৰিত্ৰৰ মুখত কোনো বিশেষ ভাষা হয়তো কিছু পৰিমাণে সেই সময়ৰ প্ৰকৃত অৱস্থানুসৰি আৰোপিত হৈছে। আকৌ, যদি ধৰি লোৱা হয় যে শিক্ষিত পুৰুষে সংস্কৃত ক'ব পাৰে আৰু তিৰোতাবোৰে সাধাৰণতে নোৱাৰে তেতিয়া হ'লেও এইদৰে ভবা উচিত নহয় যে পুৰুষবিলাক সংস্কৃতৰ বাহিৰে আন ভাষাত কথা পাতিবলৈ অক্ষম আছিল। তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ তিৰোতাবোৰৰ লগতেই নহয়, ভৃত্য-অনুচৰ আদিৰ লগতো সেই ভাষাতে কথা পাতিছিল।

সুশিক্ষিত পুৰুষে সংস্কৃতত অনায়াসে বাক্যালাপ কৰিব পাৰিছিল। সেয়ে নায়কে সংস্কৃতত কথা কয় আৰু ৰংগমঞ্চৰ সুনিৰ্দিষ্ট নীতি অনুসৰি সদায়ে বাক্যালাপ কৰে— যিদৰে ৰংগমঞ্চৰ ৰজাই সদায়ে ৰাজমুকুট পৰিধান কৰে ; কিন্তু আচল ৰজাই বিশেষ অনুষ্ঠান আদিৰ সময়তহে পিন্ধে।

এই ব্যাখ্যাৰপৰা ইয়াকে বুজা যায় যে শৌৰসেনীৰ দেশতেই সংস্কৃত নাটকৰ ৰূপে স্থিতি লাভ কৰিছিল। কাব্যত মাহাৰাষ্ট্ৰীৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে আন যুক্তিখাৰা অবলম্বন কৰিবই লাগিব। এইটো যে একপ্ৰকাৰ সাহিত্যিক প্ৰথা সেই কথা স্পষ্টভাৱে ওলাই পৰে। দক্ষিণ দেশত এবিধ গীতি কবিতাৰ উদ্ভৱ হৈছিল আৰু সেই বিশাল সাম্ৰাজ্যৰ সীমা অতিক্ৰম কৰিও বহু দূৰলৈকে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছিল। পাবস্য দেশীয় গাথাবিলাক যিদৰে আজিও গোৱা হয় সেইদৰে মাহাৰাষ্ট্ৰী শ্লোকবিলাকো নিঃসন্দেহে ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে গোৱা হৈছিল। প্ৰাকৃত সংগীতৰ কাৰণে ইয়েই একমাত্ৰ মৰ্যাদাপূৰ্ণ ভাষাৰূপে পৰিগণিত হোৱাটো স্বাভাৱিক হৈ পৰিছিল।

৯ হটব্য— *Encyclopaedia Britannica*, ১১ সংস্কৰণ, Vol. 22, পৃ. ২৫৪।

১০ হটব্য— *Comparative Grammar of Modern Indian Languages*. Vol. 1, পৃ. ৭।

এই যুক্তিধাৰাৰ সহায়ত অন্যান্য উপভাষাবোৰৰ কাৰণ নিৰ্দেশ কৰা অতি দুৰূহ কথা।^{১১} ভাৰতীয় নাটকৰ ইতিহাস আৰু ক্ৰমবিকাশৰ লগত এই সমস্যাৰ সমাধান বিশেষভাৱে জড়িত। এই সম্পৰ্কে আমাৰ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান নিচেই কম। কোনো কোনো নাটকত, মূচ্ছকটিকৰ নিচিনা প্ৰাকৃত ভাষাৰ বৈচিত্ৰ্য প্ৰাচীন নে অৰ্বাচীন যুগৰ পৰিচায়ক এই বিষয়ে মতবিৰোধ আছে। আকৌ, কিছুমানে ভাবে যে মূল প্ৰাকৃত নাটকত পৰৱৰ্তী কালত সংস্কৃতৰ সমাবেশ কৰা হৈছে।

কেবল নাটকতে নহয়, মহাকাব্য আৰু পুৰাণো মূলতে প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত হৈছিল বুলি এটা মতবাদৰ প্ৰচলনো আছে।^{১২} সাহিত্যিক কিংবদন্তিৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত হয় যে বৃহৎকথা পৈশাচী প্ৰাকৃতত ৰচিত কাব্য। মহাভাৰত আৰু পুৰাণ পুথিও যে প্ৰাকৃতত ৰচিত হৈছিল সেই কথাৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে ব্যাকৰণ আৰু ছন্দৰ কিছুমান সৰু সৰু কথাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হয়— এই সৰু সৰু কথাবোৰ প্ৰাকৃতবপৰা সংস্কৃতলৈ অনূদিত বোলাৰ যুক্তি আছে। ইয়াত এই প্ৰশ্নৰ আলোচনা সম্ভৱ নহয়। এটা কথা মনত ৰখা উচিত যে যিবিলাক কাব্য বা পদ্য সাহিত্য লৌকিক (সিবোৰ যিমানেই অনিৰ্দিষ্ট আৰু পৰিবৰ্তনশীল ৰূপৰ নহওক) মূলতে জনসাধাৰণৰ ভাষাৰ আশ্ৰয়ত চলি থকাৰ বহুকাল পিছত সংস্কৃত ভাষাত বিশেষ ৰূপ লাভ কৰিছে। কবিতামোৰ বহু পৰিমাণে পুৰণি হ'লে ধৰি ল'ব লাগিব যে ইয়াৰ আদি ৰচনা মধ্যযুগৰ প্ৰাকৃতত হোৱা নাছিল, প্ৰাথমিক প্ৰাকৃততহে হৈছিল। প্ৰাথমিক প্ৰাকৃত পানিনিৰ সংস্কৃতৰ লগত পাৰ্থক্যহীন নহ'ব; কিন্তু সিহঁতৰ মাজত গোষ্ঠীগত বিশেষ সাদৃশ্য পোৱা যাব। পিছৰ কালত এই সাহিত্যক উন্নত সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰাৰ প্ৰচেষ্টা সমগ্ৰ ৰচনাৰ বিভিন্ন অংশত সমানভাৱে পৰিলক্ষিত নহয় কাৰণে কাব্যৰ ভাষাত এনেকুৱা এটা অৱস্থাৰ সৃষ্টি হ'ল যিটো মহাকাব্যৰ ভাষাত সুস্পষ্ট। এনেভাবে প্ৰাথমিক প্ৰাকৃতৰ সংস্কৃতলৈ ৰূপান্তৰ, আৰু প্ৰাথমিক প্ৰাকৃতৰ অনুবাদ— এই দুটা তাৎপৰ্যৰ মাজত যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে।

প্ৰাকৃত ব্যাকৰণসমূহৰ দ্বাৰা প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ সাহিত্যৰ এটা বিশেষ অংশ ৰূপায়িত হৈছে। সৰ্বপ্ৰাচীন গ্ৰন্থখনেই ভাৰতীয় নাট্য-শাস্ত্ৰ। ইয়াৰ ১৭শ অধ্যায়ৰ ৬ ব পৰা ২৩ শ্লোকত প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ সম্পৰ্কীয় এটা মাত্ৰ চুটি বৰ্ণনা আছে। ৩২শ অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট হৈছে প্ৰাকৃত উদাহৰণসমূহ। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ এই গ্ৰন্থ পাঠ অতি বেছি পৰিমাণে ভ্ৰমসংকুল হোৱা কাৰণে ইয়াক ভেনেই সামান্য পৰিমাণেহে কামত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।

প্ৰাকৃত লক্ষণ নামৰ ব্যাকৰণ পানিনিৰ ৰচনা বুলি ধৰি লোৱাৰ কোনো যুক্তি

১১ হটব্য— Sylvain Levi-অৰ দ্বাৰা প্ৰণীত *Le Theatre Indian* (1890), পৃ. ৩৩১।

১২ হটব্য— Grierson-অৰ *Prakrit* গ্ৰন্থ, *Encyclopaedia Britannica* পৃ. ২৫৩।

নাই। বৰকচি কাত্যায়ণ প্ৰণীত প্ৰাকৃত প্ৰকাশ খনেই প্ৰাচীনতম প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ। এওঁক পাণিনিৰ বাতিকা বচয়িতা বুলিও ধৰা হয়।^{১০} ভামহৰ মনোৰমা প্ৰাকৃত প্ৰকাশৰ সৰ্বপ্ৰাচীন টীকা। ভামহৰ টীকায়ুক্ত এই গ্ৰন্থখনকেই কাৰেলে সম্পাদনা আৰু অনুবাদ কৰিছে। পৈশাচী প্ৰাকৃত সম্বন্ধে লিখা দশম অধ্যায়ত ভামহে যি দুটা উদ্ধৃতিৰ সমাবেশ কৰিছে সম্ভৱতঃ এই দুয়োটাৰেই বিলুপ্ত বৃহৎকথাৰপৰা আহৰণ কৰা।^{১১}

চণ্ডই তেওঁৰ প্ৰাকৃত লক্ষণত এই প্ৰসংগতে মাহাৰাষ্ট্ৰী আৰু প্ৰাকৃতৰ (অমাগ., জৈমা., জৈশৌ.) বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। ইয়াৰ বিষয়ক্ৰমৰপৰা তুলনামূলক বিচাৰত ই যে কিছু পুৰণি সেই কথা অনুমান কৰা যায়।

গুজৰাটীৰ হেমচন্দ্ৰৰ (১০৮৮—১১৭২) প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ খনেই সৰ্বপ্ৰধান^{১২}। ইয়েই সিদ্ধ হেমচন্দ্ৰৰ অষ্টম অধ্যায়। তাৰ প্ৰথম সাতটা সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ আলোচনা সন্নিবিষ্ট হৈছে। এইগৰাকী পুথিকাৰেই দেশীনাৰায়ণা সংকলন কৰিছে।^{১৩}

অন্যান্য প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ : ক্ৰমদীপ্তৰ সন্ধিপ্তসাৰৰ শেষ অধ্যায়। ইয়ো বৰকচিৰ অনুকৰণত ৰচিত আৰু ইয়াৰ গুৰুত্বও তেনেই কম। ত্ৰিবিজয়দেৱৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ (প্ৰায় ১৩শ শতিকা) হেমচন্দ্ৰৰ অনুকৰণত প্ৰণীত।

মাৰ্কণ্ডেয় কবীন্দ্ৰৰ প্ৰাকৃতসৰ্বস্ব। এওঁ মুকুন্দদেৱৰ ৰাজত্ব কালত উৰিষ্যাৰ অধিবাসী আছিল ; (সম্ভৱতঃ ১৭শ শতিকা)।

ৰামভৰ্কবাণীশৰ প্ৰাকৃত কল্পতক আৰু অন্যান্য সৰু সৰু বহুসংখ্যক ব্যাকৰণ আছে।

জৈন গ্ৰন্থসমূহ, অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ আৰু পৰৱৰ্তী কালৰ (শুক সপ্ততি আৰু বেতাল পঞ্চবিংশতিৰ নিচিনা) গল্প সংগ্ৰহত অপভ্ৰংশত ৰচিত ভালেমান বিচ্ছিন্ন শ্লোক সংকলিত হৈছে। বিশেষ উল্লেখযোগ্য হ'ল কোনো কোনো পুৰাণ পুথিত সন্নিবিষ্ট বিক্ৰমোৎপত্তী নাটকৰ চতুৰ্থ অংকৰ ৰজা পুৰুষোত্তমৰ আত্মপ্ৰতি কথোৰে ৰচিত অপভ্ৰংশ শ্লোকৰাজি। অপভ্ৰংশ বা সৰ্বাধুনিক প্ৰাকৃতৰ আন এটা উৎস হ'ল ১৪শ শতিকা নাইবা তাৰো পিছৰ কালৰ ছন্দৰচিত প্ৰাকৃতপদ্যপুথি। ইয়াৰ ভাষা পৰৱৰ্তী কালতকৈয়ো ইমান পিছৰ যে যেকোৱায়ে এই ভাষাক অপভ্ৰংশ বোলাৰ যুক্তিযুক্ততাৰ বিষয়ে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে।

১০. দ্ৰষ্টব্য— Pischel-অৰ Grammatik der Prakrit Sprachen, § ৩২।

১৪. চতুৰ্থ সূত্ৰ :— ইবস্য পিবঃ ॥ কমলং পিব যুথম্। চতুৰ্থ সূত্ৰ :— ফলয়স্য হিতঅকং ॥ হিতঅকং ইবসি মে তুলনি।

১৫. সম্প্ৰতি ড° পি. এল. বৈদ্যবৰ্মাৰ প্ৰাকৃত শব্দসূচী আৰু টীকা সহ ব্যাকৰণৰ সৰ্বাধুনিক সংস্কৰণ ছপা হৈ ওলাইছে। অত্ৰসকলে চোৱা উচিত।

১৬. অত্ৰসকলে Pischel-অৰ দ্বাৰা সম্পাদিত এই দেশীনাৰায়ণা চোৱা উচিত।

দৰাচলতে ইয়াক আধুনিক কথিত ভাষাৰ ঠিক পূৰ্ব কালৰ বোলাবহে যুক্তি আছে।

অধুনাশ্রান্ত শ্ৰেষ্ঠ অপভ্ৰংশ পুথিখনেই হ'ল ধনবাল ৰচিত ভৱিসন্তকছা। ইয়াত আছে সদাগৰৰ পুতেক ভবিষ্যদন্তৰ দুঃসাহসিক অভিযানসমূহৰ বৰ্ণনা, তেওঁৰ দেশ পৰিভ্ৰমণৰ কথা, আৰু কুৰুজাংগল আৰু পোতনৰ (য়েকোবীয়ে পোতনকে তক্ষশীলা বুলি অনুমান কৰে) যুদ্ধত যে তেওঁ যোগ দিছিল সেই কথাৰ বৰ্ণনা। তাৰ পিছত সংযোজিত হৈছে প্ৰধান প্ৰধান চৰিত্ৰসমূহৰ পূৰ্বজন্ম আৰু পৰজন্মৰ ইতিবৃত্ত।

ପ୍ରାକୃତ ସାହିତ୍ୟ
ତୃତୀୟ ଅଂଶ

পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচিত সাহিত্যৰ নিদৰ্শন
পাঠ-সংকলন (বি. এ., এম. এ.)

পাঠ-সংকলন

॥ অশোকৰ ধৰ্মানুশাসন ॥

(ASOKAN EDICTS)

[মহাবাজ অশোকে পৰ্বত-গুহা-স্তম্ভ আদিৰ গাত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ গুণ-গৰিমা প্ৰকাশক কিছুমান ঘটনাৰ কথা উল্লেখ কৰি এই ধৰ্মৰ মূলনীতি প্ৰচাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। সেইবোৰৰ ভাষা মূলতে 'পালি' আছিল যদিও তাত প্ৰাকৃত, দেশী, বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ উপাদানো বহুখিনি সোমাই পৰিছিল। তাক সাধাৰণ লোকৰ সহজবোধ্য কৰিবলৈ গৈ যিটো অঞ্চলত লিখা হৈছিল সেই অঞ্চলৰ ভাষা প্ৰয়োগ কৰা বাবে অঞ্চলভেদে একেখন ধৰ্মানুশাসনৰ ভাষাত বহু তাৰতম্য ঘটিছিল। সেইবাবেই ইয়াক অশোকৰ ধৰ্মলিপিৰ ভাষা অৰ্থাৎ Asokan dialects বুলিও কোৱা হয়।

তেনে ধৰ্মলিপি ঘাইকৈ (ক) পশ্চিমা (western) অৰ্থাৎ (গিৰ্ণাৰ), (খ) উত্তৰ-পশ্চিমা (north western) অৰ্থাৎ শাহবাজগড়ী আৰু মানসেহা, (গ) প্ৰাচ্য-মধ্য (east-central) অৰ্থাৎ কালসী আৰু (ঘ) প্ৰাচ্য (eastern) অৰ্থাৎ জটগড়— এই চাৰিটা অঞ্চলৰ ভাষাত অশোকৰ সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰত নানা ঠাইতে পোৱা গৈছে। একেখন ধৰ্মলিপিৰ ভাষাত উক্ত অঞ্চলকেইটাত শব্দ, বিভক্তি আদিৰ ক্ষেত্ৰত বহু ব্যতিক্ৰম চকুত পৰে। মূলতে শাহবাজগড়ী আৰু মানসেহা অঞ্চলৰ অনুশাসন খৰোষ্ঠী আখৰত উৎকীৰ্ণ কৰা হৈছিল। আন সকলোবিলাক অনুশাসনৰ আখৰ কিন্তু 'প্ৰাচীন ব্ৰাহ্মী'।^১

এইবিলাকৰ ৰচনাকাল আনুমানিক খ্ৰীঃ পূঃ ২৫৭-২৫৬। বিষয়বস্তু প্ৰাণীবধ নিষিদ্ধকৰণ, লগতে মদ-মাংসাদি ভোজন আৰু আনুৰাজিক ক্ৰীড়া সমৃদ্ধ মেলা-উৎসব নিষিদ্ধকৰণ।]

[১]

ইয়ং ধৰ্মলিপী দেৱানং প্ৰিয়েন প্ৰিয়দৰ্শিনা ৰাএন্না লেখাপিত্তা ইধ ন কিংচি জীৱং আৰভিৎপা পজ্জুহিত্ত্বাং ন চ সমাজ্জো কত্তব্বো। বহুং হি দোসং সমাজ্জম্ হি পসতি

---

১ এই বিষয়ে জনিবলৈ হ'লে শিলসৰীসকলে লিখকৰ 'প্ৰকৃত পাঠ মন্তব্য' গ্ৰন্থৰ 'অশোকৰ অনুশাসন' আৰু 'শব্দ-ভীষ্ম' প্ৰবন্ধখন পঢ়ি চোৱা উচিত।

দেবানং প্রিয়ো প্রিয়দসি বাজ্ঞা। অস্তি পি তু একচা সমাজ্ঞা সাধুমতা দেবানং প্রিয়স
প্রিয়দসিনো বাঞে।

পুৰা মহানসমহি দেবানং প্রিয়স প্রিয়দসিনো বাঞে অনুদিবসং বহুনি প্রাণ-
সতত্ৰানি আবভিসু সুপাথায়। নে অজ্ঞ যদা অয়ং ধংমলিপী লিখিতা তী এব প্রাণা
আবভবে পি ত্রী পছা ন আবভিসবে।

[গির্গাৰ পৰ্বতলেখ ১]

[২]

অয়ং ধ্ৰমদিপি দেবন প্রিয়স বাঞে লিখপিতু হিদ নো কিচি জিবে অবভিতু
প্রযুহোতবে নো পি চ সমজ্ঞ কটব। বহ্বক হি দোষং সময়স্ পি দেবন প্রিয়ো প্রিয়োদ্রশি
বয় দখতি। অস্তি পি চ একতিএ সময়ে সসুমতে দেবন প্রিয়স প্রিয়দ্রশিস বাঞে।

পুৰ মহনসসি দেবনং প্রিয়স প্রিয়দ্রশিস বাঞে অনুদিবসো বহুনি প্রণশতসহস্রনি
অবভিয়িসু সুপঠয়ে। সো ইদনি যদ অয় ধ্ৰমদিপি লিখিত তদ ত্রয়ো বো প্রণ হংঞংতি
মজ্জব দুবি ২ ঙুগো ১। সো পি ঙুগো নো ধ্ৰুবং। এত পি প্রণ ত্রয়ো পচ ন
অবভিশংতি।

[শাহ্বাজ্ঞগটী পৰ্বতলেখ ১]

[৩]

অয়ি ধ্ৰমদিপি দেবনে প্রিয়েন প্রিয়দ্রশিন বজিন লিখপিত হিদ নো কিচি জিবে
অবভিতু প্রযুহোতবিয়ে নো পি চ সমজে কটবিয়ে। বহ্বক হি দোষ সমজ্ঞস দেবনং
প্রিয়ে প্রিয়দ্রশি বজ দখতি। অস্তি পি চু একতিয় সমজ্ঞ সধুমত দেবন প্রিয়স প্রিয়দ্রশিস
বজিনে।

পুৰো মহনসসি দেবন প্রিয়স প্রিয়দ্রশিস বজিনে অনুদিবসং বহুনি প্রণশতসহস্রনি
অবভিসু সুপদ্বয়ে। সে ইদনি অয়ি ধ্ৰমদিপি লিখিত তদ তিনি য়েব প্রণনি অবভিয়ংতি
দুবে ২ মজ্জব এক ১ ত্রিগে। সে পি চু ত্রিগে নো ধ্ৰুবং। এতনি পি চু তিনি প্রণনি
পচ নো অবভিশংতি।

[যনসেহ্বা পৰ্বতলেখ ১]

[৪]

ইয়ং ধংমলিপি দেবানং পিয়েনা পিয়দসিনা লেখিতা হিমা নো কিছি জিবে আবভিতু
পজোহিভবিয়ে নো পি চা সমাজ্ঞে কটবিয়ে। বহ্বক হি দোষা সমাজ্ঞসা দেবানং পিয়ে

পিয়দসি লাজ্জা দখতি। অথি পি চা একতিয়া সমাজ সাধুমতা দেবানং পিয়সা পিয়দসিসা লাজ্জিনে।

পুলে মহানসসি দেবানং পিয়সা পিয়দসিসা লাজ্জিনে অনুদিবসং বহুনি পানসহসানি আলভিয়সু সুপঠায়ে। সে ইদানি যদা ইয়ং ধংমলিপি লেখিতা তদা তিৎনি য়েব পানানি আলভিয়ংতি দূবে মজ্জুলা একে মিগে। সে পি চু মিগে নো ধূবে। এতানি পি চু তিৎনি পানানি নো আলভিয়সংতি।

[কালসী পর্বতলেখ ১]

[৫]

ইয়ং ধংমলিপী খেপিংগলবি পবতসি দেবানং পিয়েন পিয়দসিনা লাজ্জিনা লিখাপিতা। হিদ নো কিছি জীবং আলভিতু পজোহিতবিয়ে নো পি চ সমাজে কটবিয়ে। বহুকম্ হি দোসং সমাজসি দখতি দেবানং পিয়ে পিয়দসী লাজ্জা। অথি পি চু একতিয়া সমাজ সাধুমতা দেবানং পিয়স পিয়দসিনে লাজ্জিনে।

পুলুবম্ মহানসসি দেবানং পিয়স পিয়দসিনে লাজ্জিনে অনুদিবসং বহুনি পানসতসহসানি আলভিয়সু সুপঠায়ে। সে অজ্জা অদা ইয়ং ধংমলিপী লিখিতা তিৎনি য়েব পানানি আলভিয়ংতি দূবে মজ্জুলা একে মিগে সে পি চু মিগে নো ধূবং। এতানি পি চু তিৎনি পানানি পছা নো আলভিয়সংতি।

[জউগড় পর্বতলেখ ১]

[৬]

সর্বত বিজ্জিতম্‌হি দেবানং পিয়স পিয়দসিনো বাঞে এবমপি প্রচংতেষু যথা চোডা পাডা সতিয়পুতো কেতলপুতো আ তংবপংগী অতিংয়কো য়োন বাজ্জা য়ে বা পি তস অংতিয়কস সামাপ। বাজ্জানো— সর্বত্র দেবানংপিয়স পিয়দসিনো বাঞে য়ে চিকীছ কতা মনুস-চিকীছ চ পসু-চিকীছ চ। ওসঢানি চ পচোপগনি চ যত নান্তি সর্বত্রা হাবাপিতানি চ বোপাপিতানি চ। মুলানি চ ফলানি চ যত যত্ৰ নান্তি সর্বত্রা হাবাপিতানি চ বোপাপিতানি চ। পংহেসু কুপা চ খানাপিতা ব্রচা চ বোপাপিতা পবিভোগায় পসুম্নুসানং।

টোকা : চোডা=চোল, বর্তমান তানজোর খ্রিষ্টানপন্থি অঞ্চল। পাডা=পাণ্ডা, বর্তমান মাদুরা-তিনেভেলি অঞ্চল। তংবপংগী=তাম্রপংগী অর্থাৎ সিংহল বীপ।

[সিঁদা পর্বতলেখ ২]

[৭]

দেবানংপিয়ো পিয়দসি ৰাজা এবং আহ : দ্বাদসবাসাভিসিতেন ময়া ইদং
আঞপিতং— সৰ্বত বিজিতে মম যুতা চ ৰাজ্যকে প্রাদেসিকে চ পংচসু পংচসু বাসেসু
অনুসংগানং নিয়াসু এতায়ৈব অথায়— ইমায় ধংমানুস্টিয় যথা অঞায় সি কংমায়
সাধু মাতৰি চ পিতৰি চ সূত্ৰুসা ; মিত্ৰ-সংস্কৃত-এগতীনং বাম্হণ-সমগানং সাধু দানং ;
প্রাণানং সাযু অনাৰংভো ; অপব্যয়তা অপ-ভাডতা সাধু। পৰিসা সি যুতে আঞপয়িসতি
গণনাং হেতুতো চ ব্যংজনতো চ।

[গিৰ্গাৰ পৰ্বতলেখ ৩]

[৮]

অতিকাতং অংতৰং বহুনি বাসসতানি বটিতো এব প্রাণাৰংভো বিহিংসা চ ভূতানং
এগতিসু অসংপ্রতিপতী ব্ৰাহ্মণসমগানং অসংপ্রতিপতী। ত অজ্ঞ দেবানং প্ৰিয়স
প্ৰিয়দসিনো ৰাঞো ধংমচৰণেন ভেৰীঘোসো অহো ধংমঘোসো বিমানদসণা চ অগীৰ্ণংধানি
চ অঞানি চ দিৰ্যানি কপানি দসয়িৎপা জনং য়াৰিসে বহুহি বাসসতেহি ন ভূতপুৰে
তাৰিসে অজ্ঞ বটিতে দেবানং প্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো ৰাঞো ধংমানুস্টিয়া অনাৰংভো
প্রাণানং অৰিহীসা ভূতানং এগতিনং সংপটিপতী ব্ৰাহ্মণসমগানং সংপটিপতী মাতৰি
পিতৰি সূত্ৰুসা থইবসূত্ৰুসা। এস অঞে চ বহুবিধে ধংমচৰণে বটিতে বটয়িসতি চেব
দেবানং প্ৰিয়ে প্ৰিয়দসি ৰাজা ধংমচৰণং ইদং। পুত্ৰা চ পোত্ৰা চ প্রপোত্ৰা চ দেবানং
প্ৰিয়স প্ৰিয়দসিনো ৰাঞো বটয়িসংতি ইদং ধংমচৰণং আৰ সংদটক্ৰুপা ধংমম্ হি শীলাম্
হি তিষ্টংতো ধংমং অনুসাসিসংতি।

এস হি সেস্টে কংমে য় ধংমানুসানং ধংমচৰণে পি ন ভবতি অসীলস। ত
ইমম্ হি অথম্ হি বধী চ অহীনী চ সাধু এতায় অথায় ইদং লেখাপিতং ইমস অথস
বধি যুজংতু ইহীনি চ মা লোচেত্তহ্যা। দ্বাদসবাসাভিসিতেন দেবানং প্ৰিয়েন প্ৰিয়দসিনা
ৰাঞো ইদং লেখাপিতং।

[গিৰ্গাৰ পৰ্বতলেখ ৪]

[৯]

দেবানং প্ৰিয়ে প্ৰিয়দসি ৰাজ এবং আহ : কলং দুকৰং। য়ে অদিকৰে কলপস
সে দুকৰং কৰোতি। তং ময় বহু কলপে কটে। তং ময় পুত্ৰ চ নন্তৰে চ পৰং চ স্তেন
য়ে অপতিয়ে য়ে অকলপং তথ অনুৱতিশতি সে সুকুট কৰতি। য়ে চু অত্ৰ দেশ পি
হপেশতি সে দুকট কৰটি। পপে হি নম সুপদবৰে।

সে অতিক্রান্তং অংতবং ন ভূতপুত্র ধ্রুৱমহমত্র নম । সে ব্রেডশ ববভিসিডেন ময়
ধ্রুৱমহমত্র কট । যে সত্রপবডেবু বপুট ধ্রুৱধিধনে চ ধ্রুৱধিত্রিয় হিদসুখয়ে চ ধ্রুৱযুতস
য়োন-কস্বোজ-গাংধকনং বঠিক-গিতিনিকন যে বপি অঞে অপবত । ভটময়েসু ব্রমণিভোসু
অনথেষু বুধেষু হিদসুখো ধ্রুৱযুত অপলিবোধয়ে বিয়পুট তে । বধনবধেস পটিব্রিয়ে
(read as পটিব্রিধনে) অপলিবোধয়ে মোচার চ ইয়ম্ অনুবধ পজ্জ তি ব মহলকেতি
ব বিয়পুট তে । হিদ বহিৰেষু চ নগবেষু ওবোধনেষু ভতন চ স্পসুন চ যে ব পি অঞে
এতিকে সত্র বিয়পট । যে ইয়ং ধ্রুৱনিশিতো তি ব ধ্রুৱধিধনে তি ব দনসংযুতে তি
ব সত্র বিজিতসি মঅ ধ্রুৱযুতসি বপুট তে ধ্রুৱমহমত্র ।

এতয়ে অথ্যয়ে অয়ি ধ্রুৱদিপি লিখিত চিৰঠিতিক হোতু তথং চ মে প্রজ্ঞা অনুবটুতু ।

[মানসেহ্বা পর্বতলেখ ৫]

[১০]

দেবানংপিয়ে পিয়দসী লাজ্জা হেবং আছা :

অভিকান্তং অংতলং নো হুতপুলুবে সবাং কালং অঠকংমে বা পটিবেদনা বা ।
সে মময়া হেবং কটে সবাং কালং অদমানসা মে ওলোধনসি গভাগালসি বচসি বিনিতসি
উয়ানসি সবাং পটিবেদকা অঠং জনসা পটিবেদেংতু মে । সবাং চা জনসা অঠং কজ্জমি
হকং । যং পি চা কিছি মুখতে আনপর্যামি ব হকং দাপকং বা সাবকং বা যে বা পুনা
মহামাতেহি অতিয়ামিকে আলোপিতে হোতি তারেঠায়ে বিবাসে নিষতি বা সন্তং
পলিসায়ে অনংতলিয়েনা পটিবেদখিতবিয়ে মে সবাং সবাং কালং । হেবং আনপর্যিতে
মময়া । নথি হি মে তোসে উঠানসা অঠসংতিলনায়ে চা । কটব্রিয়যুতে হি মে
সবলোকহিতে । তদা চা পুনা এসে মূলে উঠানে অঠসংতিলনা চা নথি হি কংমতলা
সবলোকহিতেনো । যং চ কিছিপলকম্যামি হকং কিত্তি ভুতানং অননিয়ং রেহং হিদ চ
কানি সুখায়ামি পলত চা সবগং আলাধয়িতু ।

সে এজারেঠায়ে ইয়ং ধংমলিপি লেখিতা চিলঠিতিক্যা হোতু । তথা চ মে পুত্সালে
পলকমাত্তু সবলোকহিতায়ে । দুকলে চ ইয়ং অনন্ত অগেনা পলকমেনা ।

[কালসী পর্বতলেখ ৬]

[১১]

দেবনং পিয়ে পিয়দসি লাজ্জা সবত ইচ্ছতি সবপাসংভা বসেবুতি । সবে হি তে
সরমং ভাবসুধী চ ইচ্ছতি । যুনিসা চ উচাবুজ্জুংদা উচাবুজ্জুংলাগা । তে সবাং বা একদেসং
বা কছতি । বিপুলে পি চ দানে অস নথি সরমে ভাবসুধী চ নীচে বাডম্ ।

[চটলি পর্বতলেখ ৭]

[১২]

অতিকাতং অংতবং ৰাজানো বিহাৰ-য়াতাং এয়াসু। এত মগৰ্যা অঞানি চ এতাবিসানি অভিবমকানি অহংসু। সো দেবানংপিয়ো পিয়দসি ৰাজা দস-বৰ্সাভিসিতো সংতো অয়ায় সম্বোধিং। তেনেসা ধংস-য়াতা। এতয়ং হোতি বাম্হণসমগনং দসণে চ দানে চ থইবানং দসণে চ হিবংগপটিবিধানো চ জাতপদস চ জনস দৰ্শনং ধংমানুসস্টি চ ধম-পৰিপুছা চ তদপয়া। এসা ভুয় ৰতি ভবতি দেবানংপিয়স পিয়দশিনো ৰাএগ ভীগে অংএগ।

[গিৰ্ণাৰ পৰ্বতলেখ ৮]

॥ বহুধিৱ ॥ (BAHUDHIVA)

[চীনা-তুৰ্কীস্তানৰ অন্তৰ্গত 'নিয়া' নামৰ ঠাইৰপৰা আৱিষ্কাৰ কৰা এই দলিল জাতীয় নথি-পত্ৰৰ ভাষা মধ্যভাৰতীয় প্রাকৃতৰ সময়গোষ্ঠীয় বাবেই ইয়াৰ নাম হয় 'নিয়া প্রাকৃত'। খ্ৰীঃ ১ম-৩য় শতিকাৰ কালছোৱাত এই ভাষাৰ প্রচলন আছিল। এইবিলাকৰ বিষয়বস্তু আছিল তৎকালীন শাসন-কাৰ্য বাণিজ্যাদি নানা কৰসায়। তদুপৰি এইবোৰ লিখা হৈছিল খৰোষ্ঠী আৰু ব্ৰাহ্মী আখৰত। ভাষাৰ উচ্চাৰণ বৈশিষ্ট্য মন কৰিবলগীয়া। এইখন এটা উটৰ বিক্ৰী-ৰহিদ।]

সংবৎসৰে ১০ মজ্জৈ' তধিৱৰ ১০৪৪ ইজ্জ চুনমি খোতন মহবয় ৰয়তিবয় হিনৰাদেব ৰিজিদসিংহস্য ত কলি।

অন্তি মনুশ নগৰগ ৰ্ বৰগৰসে নম তথ মস্ৰেদি অন্তি ময়ি উতঃ তনুবগঃ। সো উতঃ অফিঞনু হৰদি ধহি অহি অঘি তদ্বিজু বশো। ত ইদনি সো উতো বিক্ৰিনামি মূলোন মৰে সহস্র অষ্টি ৪৪১০০০ সুলিগ ৰগতি বধগস্য সগজি। তস্য উতস্য কিমে বগিতি বধগে নিৰবশিজো মূল্যো মৰে ষিতু ৰ্ কৰ্বসস্য গ্রহিদু সুৰি উবগদু।

আজি উবদয়ি সো উতঃ ৰগিতি বধগম্মা তনুবগঃ সংবৃতঃ যথ গম গব্বীয়ঃ সৰ্ব কিচ কব্বীয়ঃ। যো পচেম কলি তস্য উতস্য কিমে চুদয়তি ৰিদিয়তি ৰিবদু উঠৰিয়দি তেন তথ ধডু ষিনদি যথ ৰাজধৰ্ম্ম স্যদি।

ময় ধলবণ্ড বহুধিৱে লিখিদু ৰ্ কৰ্বসস্য অজিয়নি পুৰু।

(Document from Chinese Turkestan)

দ্রষ্টব্য : ওপৰোক্ত অনুশাসনৰ বোমক প্ৰতিলিপিত তলৰ কথাবাবলৈ লক্ষ্যৰ্থা
দৰ্কাৰ :— জ=z, জ=j, গ=s, ব=v, য=y।

॥ অপ্ৰমাদি-ৰতি আৰু ভিক্ষু-ধৰ্ম ॥

(APRAMĀDA-RATI ĀRU BHIKṢU-DHARMA)

[মধ্য এচিয়াৰ খোটান অঞ্চলত আবিষ্কৃত 'ধম্মপদ' ৰূপৰা আহৰিত পাঠ। মধ্য আৰু দক্ষিণ-পূব এচিয়াত বৌদ্ধসকলৰ মাজত 'ধম্মপদ'ৰ বিশেষ সমাদৰ আছিল। উক্ত ধম্মপদ লিখা হৈছিল খৰোষ্ঠী আখৰত। সেইবাবে ই খৰোষ্ঠী বা খোটানী ধম্মপদ কপেও জনাজাত। মন কবিলগীয়া কথা হ'ল অশোকৰ শিলালেখৰ উত্তৰ-পশ্চিমা অৰ্থাৎ শাহবাজগড়ী আৰু মানসেহুৰ ভাষাৰ লগত ইয়াৰ ভাষাগত সাদৃশ্য আৰু নিয়া প্ৰাকৃতৰ লগত সাদৃশ্য। এয়া শ্ৰীঃ ১ম শতিকাৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন। অপ্ৰমাদৰ গুণ-গৰিমা আৰু ভিক্ষুৰ কৰ্তব্যাদি বিষয়ক কথাই হ'ল এই পাঠৰ বিষয়বস্তু।]

১. অপ্ৰমদ প্ৰমজ্জতি প্ৰমদু গবহিতু জ'দ।
২. হিণ-ধম জেব'অ প্ৰমদেণ ন জ'বজি'
মিহুদিঠি ন বোয়' অন জি'অ লোক-বঢ়ণো।
৩. য়ো দু পুৰি প্ৰমজ্জতি পহু সু ন প্ৰমজ্জদি
সো ইদ লোকু ওহজে'দি অভ মুতো ব সুৰি'উ।
৪. অবহুধ নিখমধ যুজ্জথ বুধ শশণে
ধুপথ মুচুণো জে'ণ নডকব ব কুঞব।
৫. অপ্ৰমদ স্বদিমদ সুশিল ভোদু ভিক্ষবি
সুজ'মহিদ-জ'গণ জ'চিত অনুবক্ষম।
৬. য়ো ইমস ধম-ব্বিণ'ই আপ্ৰমতু বিহ'মিদি
প্ৰহ'ই জদি-জ'ব্বেব দুখুসদ কবিবিদি।
৭. ত য়ু বদমি ভুজ্জএ ব্বেদেথ জ'মকদ
অপ্ৰমদ বদ ভোধ জ'ধমি সুপ্ৰবেদিদি।
৮. প্ৰমদ পবিবজেতি অপ্ৰমদ বদ জ'দ
তবেথ কুশল ধম য়োক-কেমজ' প্ৰত্ত'অ।
৯. জ'লকহ নদিমঞ'অ নঞেথ বিহ'ও যি'অ
অঞেথ বিহ'ও ভিক্ষু জ'মমি নমিকক্খদি।

১০. অপ-লভো দু য়ো ভিখু জ'লব্ব নদিমএদি
ত ও দেব প্রশজ্জদি শুধ-য়িব অতদ্দিদ।
১১. কমবমু কম-বদু কমু অণুবিচিদ'ও
কমু অণুস্ববো ভিখু জ'ধর্ম পবিহয়দি।
১২. ধমবমু ধম-বদু ধমু অণুবিচিদ'ও
ধমু অণুস্ববো ভিখু জ'ধর্ম ন পবিহয়দি।
- ১৩-১৪. ন শিল-বদ-মত্রেণ বহো-সুকেণ ব মণো
অধ জ'মধি-লভেণ বিবিত-শয়ণেণ ব
ফুসমু নেখম-সুখু অপ্রমজ্জন জে'বিদ
ভিখু বিশ্পশম্ অ (পদি) অপ্রতে অসব-কয়ে।
১৫. ন ভিখু অবদ ভোদি যবদ ভিচ্ছাদি পব
বিশ্প ধর্ম জ'মদ'ই ভিখু ভোদি ন ভবদ।
১৬. য়ো দু বহেতি পবণ বদব ব্রম্ম-য়িব
জ'গ'ই চবদি লোকু সো দু ভিখু দুব্বচদি।
১৭. মেত্র-বিহবি য়ো ভিখু প্রজ'নু বুধ-শাণে
দুপদি পবক ধর্ম ব্রম্ম-পত্র ব মদুক।

॥ বুদ্ধ আক তেওঁৰ পিতা ॥

(BUDDHA ĀRU TEŌR PITĀ)

১. তে দেববর্ণা উভয়ে সমাগতা
বুদ্ধো চ বুদ্ধস্য পিতা চ বাজা।
উপশোভতি শালবনে নিব্রো
চক্ৰো যথা অঙ্গগা প্রমুক্তো॥
২. অথাপ্রমেষস্য পিতুৰ্ভাভুবি
চিবস্য দৃষ্টবান্ প্রিয়ং মনাপং।
পুত্রং স্বকং প্রাপসমং নিব্রহ্মং
হিতাহিতং পৃচ্ছতি বেগজাতো॥

৩. পুবা তব কঙ্কলপাদুকা চ
সুচিহ্না সূক্ষ্মাস্তবসংস্থিতাসু।
অভূকহ্য তান্ চক্রমসে চ বীৰ
শ্বেতান্নিং ছত্রান্নিং ধবীয়মানৈঃ॥
৪. সো দানি তাত্ৰমুজ্জালিনীহি
সমন্তনেমীহি সহস্রবেহি।
কুশকলটকশৰ্কৰম্ আক্রমন্তো
কচ্চিৎ তে পাদৌ ন বজ্জন্তি বীৰ॥

ভগবান্ আহ :

৫. সৰ্বাভিভূ সৰ্ববিদু হম্ অশ্মি
সৰ্বেষু ধৰ্মেষু অনোপালপ্তঃ।
সৰ্বং জহে ভূকাক্ষয়া বিমুক্তো
ন মাদৃশো সংপ্রজ্ঞনেতি বেদনা॥

বাজা আহ :

৬. পুবা তব লোহিতচন্দ্রেন
শশিস্য যন্তোপনিভেন কালৈ।
মনোজগজ্জেন সুশীতলেন
স্নাপকা বিলিম্পেভু তে স্নাপয়িত্বা॥
৭. সো দানি গ্রীষ্মাসু খ্যাসু বাক্ৰিষু
কনাদ্ কনং ইবসি চক্রমন্তে।
ওদাতশীতেন সুকেন বাহিনা
কো দানি তে স্নাপয়তে কিলজ্জং॥

ভগবান্ আহ :

৮. গুহ্য নদি গৌতম বীলতীৰ্থা
অনাখিলা সদ্ভিঃ সদা প্রশস্তা।
যন্নিং হুবে দেবগণেহি স্নাতো
গুণাধগাম্রো প্রভবামি পাম্বং॥

৯. ধর্মো হৃদো গৌতম শীলতীর্থো
অনাবিলো সদৃতিঃ সদা প্রশস্তো ।
যস্মিং হৃদে দেবগণেহি স্নাতো
পৃথ্বীং প্রবাহেতি স্বপুণ্যগঙ্গাং ॥

বাজা আহ :

১০. যদা তুবং কাসিকবস্ত্রধারী
পদমুৎপলচম্পকবাসিতানি ।
শুকানি বস্ত্রাণি নিবাসয়িত্বা
সো শোভসি শাকিয়মণ্ডলস্মিং
শক্ৰো ব সাহস্রগতান মধ্যে ॥
১১. সো দানি শাণানি চ পট্টকানি চ
বস্ত্রানি বস্ত্রাণি দ্রুমত্বচানি ।
ধাবেসি তং চ অঙ্কুশলমানো
ইদং পি তে অশচরিয়ং ভদন্ত ॥

ভগবান আহ :

১২. না চীরবে শয়নে ভোজনে বা
অনুধ্যাপিতা ভোন্তি জিনা নরেন্দ্র ।
লজ্জা মনাপং অথবাপি অপ্রিয়ং
উপেক্ষকা ভোন্তি জিনা প্রজানকা ॥

বাজা আহ :

১৩. পুবা তব অজ্ঞান্যবথা বিচিত্রা
সুবর্ণকাংসকটিরা মহার্হা ।
শেতং চ হ্রস্বং মনিখংগমচামবং
ধ্রুং প্রহেলুতে দিশং প্রসায়তঃ ॥
১৪. পুবা তব হাতজরো উদগ্রো
হয়োন্তমো কণ্টকো শীঘ্রবেগো ।
আজ্ঞানেয়ো কাঙ্ক্ষনজালহ্রয়ো
অভীক্ষণশো বহেতি স্নেন কামং ॥
১৫. যো যুগ্ময়ানেহি তুবং উপেতো
বধেহি অথেহি চ কুংজবেহি চ ।
বাত্তেণ বাত্বেং অনুচংক্রমন্তো ।
কচি ন ন শ্রান্তে সি ভদন্ত ক্রহি

ভগবান আহ :

১৬. বথো মো ঋজিপাদো ঋজিভবাহনো
ধৃতী চ প্রজ্ঞা চ স্বতী চ সাবধী।
সম্যকপ্রধানা চতুৰো মে অশ্বা
সমং প্রয়াতো হং পদং সুসংকৃতং।।

রাজা আহ :

১৭. পূবা ভুৱং কপিৱভাজনেষু
সুৱর্ণপাশ্বেষু চ ভুংজিয়ান।
তুচিং প্রণীতবসকং চ ভোজনং
রাজানুভাৱেন উপস্থিহেতু।।
১৮. সো দানি লোণং চ অলোণকং চ
লুখং অলুখং অবসং সবসং চ।
পৰিভুংজসি তং চ জুতপ্সমানো
ইদং পি তে অশ্চবিয়ং ভদন্ত।।

ভগবান আহ :

১৯. যা চাপি বুদ্ধা পুৰিমা অতীতা
অনাগতা যো পি চহং অনেয়ো।।
লুখং অলুখং অবসং সবসং চ।।
দমার্থিকো লোকহিতায় ভুংজতি।।

॥ সুভাষিত ॥

(SUBHĀ SĪTĀ)

[এই শ্লোকবোৰ 'পালি' ভাষাত ৰচিত বৌদ্ধশাস্ত্র 'ধম্মপদ'ৰ নানা 'বগ্গ'বগ্গৰা
বাছি 'সুভাষিত' নামেৰে যুগত কৰা হৈছে। বৌদ্ধধৰ্মৰ অভ্যন্তৰীণ প্ৰয়োজনীয় আৰু সকলোৱে
পালন কৰিবলগীয়া ভেনেকুৱা নীতিমূলক উপদেশেই হ'ল এই শ্লোকৰাজিৰ প্ৰধান
বিষয়বস্তু। 'কিনয়পিটক'ৰ অন্তৰ্ভুক্ত এই শ্লোকবোৰৰ বচনা কাল খ্ৰীঃ পূঃ ৩য় শতিকা।
ভাষাত 'পালি'ৰ প্ৰাচীন ৰূপ ৰক্ষিণি ৰক্ষিত হৈছে।]

১. অপ্পমত্তো পমত্তেসু বহুজাগৰো
অবলসং ৱ সীৰসো হিহা যতি সুমেষসো।
২. দুনিগ্গহস্স লল্লনে ব্ৰহ্মকামনিপাতিনো
চিন্তস্স দবথো সাধু চিন্তং অনন্তং সুখাৱহং।

৩. ন পৰেসং বিলোমানি ন পৰেসং কতাকতং
অন্তনো'ব অবেষ্বেয়্য কতানি অকতানি চ।
৪. যথাপি পুপ্ফবাসিমহা করিষা মালাগুণে বহু
এবং জ্ঞাতেন মচ্চেন কস্তব্বং কুসলং বহু।
৫. পুষ্টা ম'অখি ধনং ম'অখি ইতি বালো বিহংএতি
অন্তা হি অন্তনো নখি কুতো পুষ্টো কুতো ধনং।
৬. সেলো যথা একঘনো ষাতেন ব সমীৰতি
এবং নিন্দাপসংসাসু ন সমিঞ্জন্তি পণ্ডিতা।
৭. যো সহস্ং সহস্ং সেন সঙ্গামে মানুসে জিনে
একং চ জেয়্যং অন্তানং সে বে সঙ্গামজ্জ' উস্তমো।
৮. সৰ্বে তসন্তি দণ্ডস্ সৰ্বে ভায়ন্তি মচ্চনো
অন্তানং উপমং কত্তা ন হনেয়্য ন ঘাতয়ে।
৯. সৰ্বে তসন্তি দণ্ডস্ সৰ্বেসং জীবিতং পিয়ং
অন্তানং উপমং কত্তা ন হনেয়্য ন ঘাতয়ে।
১০. পস্ চিত্তকতং বিস্ং অক্কায়ং সমুস্ সিতং
আতুৰং বহুসঙ্কপ্পং যস্ নখি ধুৰং ঠিতি।
১১. অপ্পস্ সুতা'য়ং পুৰিসো বলিবদ্দো ব জীবতি
মংসানি তস্ বড়্‌তন্তি পংএএত্তা তস্ ন বড়্‌তন্তি।
১২. অচৰিষ্ণা ব্রহ্মচৰিয়ং অলদধা যোব্বনে ধনং
জিগগকোএজ্জা'ব ঝয়ন্তি বীণমচ্ছ'ব পল ললে।
১৩. অন্তা হি অন্তনো নাথো কো হি নাথো পৰো সিয়া
অন্তনা'ব সুদন্তেন নাথং লভতি দুল্লভং।
১৪. উত্তিট্ঠে নপ্পমজ্জ্জেন্নয়্য ধম্মং সুচৰিতং চবে
ধম্মচাৰী সুখং সেত্তি অস্মিং লোকে পবম্‌হি চ।
১৫. ন কহাপপ-বস্‌সেন তিস্তি কামেসু বিজ্জন্তি
অপ্পস্‌সাদা দুক্‌খা কামা ইত্তি ত্ৰিএএত্তয় পত্তিতো।
১৬. জয়ং ব্বেবং পসবন্তি দুক্‌খং সেত্তি পবাজিতো
উপসত্তো সুখং সেত্তি হিদ্দা জয়পবাজয়ং
১৭. আৰোগগপবম্মা লান্তা সন্তট্ঠিপবম্ম ধনং
বিস্‌সাসপবম্মা এত্তি নিব্বাণং পবম্মং সুখং।

১৮. মা পিয়েহি সমাগএহি অপ্নিয়েহি কুদাচনং
পিয়ানং অদস্‌সনং দুক্‌খং অপ্নিগ্নানএচ্‌চ দস্‌সনং ।
১৯. অক্কোধেন জিনে কোথং অসাধুং সাধুনা জিনে
জিনে কদবিয়ং দানেন সচ্‌ছেন অলিক্‌কাদিনং ।
২০. ন তেন পত্তিতো হোতি যাবতা বহু ভাসতি
খেমী অবেরী অভয়ো পত্তিতো'তি পরুচ্‌চতি ।
২১. দূৰে সন্তো পকাসেত্তি হিমবন্তো ব পব্‌বতো
অসন্ত' এথ ন দিস্‌সত্তি বত্তি-বিত্তা যথা সৰা ।
২২. সুখা মন্তেয়য়তা লোকে অথো পেত্তেয়য়তা সুখা
সুখা সামএত্ততা লোকে অথো ব্রহ্মএত্তত সুখা ।
- ২৩-২৪ চক্‌খুনা সংববো সাধু সাধু সোতেন সংববো
ঘাণেন সংববো সাধু সাধু জিব্বহায় সংববো
কায়েন সংববো সাধু সাধু বাচায় সংববো
মনসা সংববো সাধু সাধু সব্বথ সংববো ।
২৫. যস্‌স কয়েন বাচায় নথি দুক্‌খন্তং
সংব্বত্তং তীহি ঠানেহি তম অহং ক্‌কামি ক্‌কাম্পং ।
২৬. ন জটাহি ন গোন্তেহি ন জহ্‌তা হোত্তি ক্‌কাম্পো
য়মহি সচ্‌চং চ ধম্মো চ সো সুচী সো চ ক্‌কাম্পো ।
২৭. ধম্মং চৰে সুচবিত্তং
ন তং দুচ্‌চবিত্তং চৰে
ধম্মচাৰী সুখং সেত্তি
অস্মিৎ লোকে পরমহি চ ।
২৮. যথা বুব্বুলকং পস্‌সে
যথা পস্‌সে মৰীচিকং
এবং লোকং, অবেক্‌খন্তং
মহ চুৰাজা ন পস্‌সত্তি ।
২৯. এথ পস্‌সথ্‌ ইমং লোকং
চিত্তং বাজবথু পমং
মথ বলা বিনীলন্তি
নথি সন্‌দো বিজ্ঞানন্তং ।

৩০. ন অন্তহেতু ন পবস্‌স হেতু
ন পুস্তমিচ্ছে ন ধনং ন ঝটঠং
ন ইচ্ছেয়া অধম্মেন সমিক্কিমন্তনো
স সীলবা পঞ্‌ঞা ধম্মিকো সিয়া।
৩১. যস্‌স পাপং কতং কম্মং
কুসলেন পিথীয়তি
সো ইমং লোকং পভাসেতি
অব্‌ভা মুত্তো'ব চন্দিমা।
৩২. অন্‌ধভূতো অয়ং লোকো
তনুক' এথ বিপস্‌তি
সকুন্তো জালমুত্তো'ব
অপ্পো সাগ্‌গায় গচ্ছতি।
৩৩. একং ধম্মং অতীতস্‌স
মুসাবাদিস্‌স জন্তনো
বিত্তিগ্‌গপল্লোকস্‌স
নঞ্চি পাপং অকাৰিয়ং।
৩৪. ন বে কদাৰিয়া দেবলোকং বিজ্জতি
বালো হরে নপ্পসংসত্তি দানং
ধীৰো চ দানং অনুমোদমানো
ভেন্‌' এব সো হোতী সুখী পব্‌ব।
৩৫. পথব্‌য়া একম্‌মজ্জেন পগ্‌গস্‌স গম্মনেন বা
সব বলোকাধিপচ্চেন সোভাপত্তিকলং ব্‌বং।

(The Pali Dhammapada)

॥ ভাস ॥

(BHASA)

[যশস্বী কবি ভাসব 'স্বপ্নবাসবদন্তা' নাটক ভাষা সংস্কৃত আৰু শৌৰসেনী প্রাকৃত।
কিন্তু ইয়াত সংস্কৃত উপাদানো আছে বাবে সংস্কৃত মিশ্ৰিত শৌৰসেনী বুলিহে কোৱা
হয়। শ্ৰী: ২য় শতিকাৰ এই কবিস্বাকীৰ সংস্কৃতগদ্যী শৌৰসেনী প্রাকৃতৰ নিদৰ্শন
হিচাপে এই পাঠটি যুগুত কৰা হৈছে।]

(ততঃ প্ৰবিশতি বাসবদত্তা আৱন্তিকাৰেবেণ চোটি চ)

চোটি :— এদু এদু অয়্যা। দিটং খু ভট্টিদাবিত্তা সীসৰেবদাএ দুক্খাবিদা।

বাসবদত্তা :— হৃদ্বি। কহিং সঅণীঅং বইদং পদুমাৱদীএ।

চোটিং :— সমুদদগিহকে কিল সয়্যাখিণ্ণা।

বাসবদত্তা :— তেণ ছি অগ্গদো মাহি।

(উভে পৰিত্ৰায়তঃ)

চোটি :— ইদং সমুদদগিহকং। পবিসদু অয়্যা। জাব অহং বি সীসাগুলেবণং তুৱাবেমী। (নিষক্ৰান্তা)।

বাসবদত্তা :— অহো অককশা খু ইস্সৰা মে। বিবহপয়্যু স্ সুঅস্স অয়্য য-
উত্তস্স বিস্সমম্মাণভুদা ইঅং পি গাম পদুমাৱদী অস্সম্মা জাদা। জাব পবিসামি।
(প্ৰবিশ্যাবলোকা) অহো পৰিজণস্স পমাদো। অস্সম্মং পদুমাৱদিং কেবলং দীৱসহাঅং
কৰিত্তা পৰিস্ত জদি। ই অং পদুমাৱদী ওসুত্তা। তাৱ উৱবিসামি। অহং
অএএৱসণপৰিগ্গহেণ অগ্গো বিঅ সিণেহো পডিভাদি। তা ইমস্সিং সয়্যা এ
উৱবিসামি। (উপবিশ্য)। কিং পু খু এদাএ সহ উৱবিসত্তী এ অজ্জ পহলাদিদং বিঅ
মে হিত্তঅং। দিট্টিঅা অৱিচ্ছিন্নসুহণিস্সা। পিববুত্তাৰোঅাএ হোদব্বং। অহং
এঅদেসসংবিভাঅদাএ সঅণীয়স্স সুয়েদি মং আলিজেহি ত্তি জাব সইস্সং। (শয়নং
নাটয়তি)।

[Svapnavasavadatta Act. V. (portion)]

॥ কালিদাস ॥

(KALIDASA)

[কালিদাস খ্ৰীঃ ৪ৰ্থ শতিকাৰ কবি। তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ নাট ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলম্’,
সংস্কৃতৰ উপৰিও মাগধী আৰু শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগে এই নাটখনক এটা
সুকীয়া মৰ্বাদা দিছে। ইয়াত এই দুয়োবিধ প্ৰাকৃতৰ নিমৰ্শন পোৱা যায়।]

(ততঃ প্ৰবিশতি নাগবকঃ পশ্চাদ্ বাহুবঙ্কং পুৰুষম্ আদায় বক্ষিণৌ চ)

বক্ষিণৌ :— (পুৰুষং তাড়য়িত্বা) হণ্ডে কুন্তীলজা কথংহি কহিং তয়ে এণে
মহালক্ষণভাণ্ডে উক্কিণ্ণনামঃকলে লাক্কীএ অজ্জলীঅয়ে
শম্মামিদে।

- ধীরবক :— (ভীতিনাটিকেন) পশীদন্ত ভারমিশ্ণা। গ হগে ঈদিশশশ অকম্ময়শশ
কালকে।
- এক :— কিং নু কথু শোহনে বম্হগে শি ত্তি কদুঅ লএএএ দে পলিগগ্হে
দিগ্গে।
- ধীরবক :— শুণধ দাব। হগে কথু শক্কারদালবানী ধীরলে।
- দ্বিতীয় :— হগে পাডাচলা কিং ভুমং অশ্বেহি যাদিং বশদিং চ পুশ্চিদে।
- নাগবক :— সুঅঅ। কধেদু সর্বং কমেণ। মা গং পভিবজ্জেধ।
- উভৌ :— যং লাউন্তে আগবেদি। লবেহি লে লবেহি।
- ধীরবক :— শে হগে যালবভিশপ্ পহুদীহিং মশ্চবজ্জগোবাএহিং কুডুস্বভলগং
কলেমি।
- নাগবক :— (প্রহসা) বিসুদধো দানিং দে আজীবো।
- ধীরবক :— ভস্টকে মা এব ভণ।
শহয়ে কিং যে বি শিখিদে গ হ শে কম্ম বিবম্ময়ণীয়কে পত্তমালী
কলেদি দালুণং অণুকম্পামিদুলে বি শোগিকে।
- নাগবক :— তদো তদো।
- ধীরবক :— অধ এককদিঅং মএ লোহিদমশ্চকে খণ্ডশো কপ্পিদে। যাব ভণ্ণ
উদলব্ ভন্ তলে এদং মহালদগভাণ্ডলং অজ্জলীঅঅং পেস্কামি।
পশ্চা ইধ বিক্কঅন্তং গং দম্মঅন্তে যুয়েব গহিদে ভারমিশশেহি।
এত্তিকে দাব এদশ্শ আগমে। অধুণা মালেধ বা কুস্টেধ বা।
- নাগবক :— (অজ্জুরীয়কম্ আছায়) জাণুঅ মচ্ছোদবসং খিদং তি গচ্ছি সংদেহো।
তথা অঅং সে বিস্সগচ্ছো। আগমো দানিং এদস্স বিমবিমিদব্বো।
তা এধ। বাঅউলং জেব গচ্ছাম্ হ।
- বক্কিলৌ :— (ধীরবং প্রতি) গচ্চ লে গণ্ঠিচ্চেদয়্য গচ্চ। (ইতি পরিক্রায়ন্তি)।
- নাগবক :— সুঅঅ ইথ গোউবদুআবে অণ্পমত্তা পভিহালেধ মং জাব বাঅউলং
পবিসিঅ নিক্কমামি।
- উভৌ :— পশ্চিমদু লাউন্তে শামিপ্পশাদজ্জ।
- নাগবক :— ত্রধা। (ইতি নিব্জ্জগচ্ছ)।
- সূচক :— য়াপুঅ চিলাঅদি লাউন্তে।
- জানুক :— গং অবশলোঅশপ্পাবীআ খু জাআগো হোত্তি।
- সূচক :— য়াপুঅ কুলন্তি মে অণ্ণহত্তা (ধীরবং নিব্বিমিত্ত) ইয়ং গণ্ঠিচ্চেদয়্য
বজ্জদেবুং।

- ধীবরকঃ :— গালিহদি ভাবে অকলগমালকে ভবিদুং।
- জানুকঃ :— (বিলোক্য) এশে অশ্মাশং ঈশলে পশ্বে গেল্হিঅ লাঅশ্মাশং। (ধীবরং প্রতি) তা খউলাশং মুহং পেস্কশি অথ বা গিদধশিআলাশং বলী ভবিশ্শশি।
- নাগরকঃ :— (প্রবিশ্য) সিগ্ঘং সিগ্ঘং এদং (ইতি অর্থোক্ত)।
- ধীবরকঃ :— হা হদে শ্মি।
(ইতি বিবাদং নটয়তি)
- নাগরকঃ :— মুএবচেধ বে মুএবচেধ জালোরজীবিণং উববণণো সে কিল অজ্জুলীঅঅস্ স আগমো। অমহ-সামিনা জেব মে কথিদং।
- সূচকঃ :— যথা আগবেদি লাউন্তে। যমবশদিং গদুঅ পড়িনীউন্তে কথু এশে।
(ইতি ধীবরং বন্ধনান্ মোচয়তি)
- ধীবরকঃ :— (নাগরকং প্রণয়) তস্টকে। তব কেলকে যম যীবিদে।
(ইতি পাদয়োঃ পততি)
- নাগরকঃ :— উখেহি উখেহি। এসো ভট্টিপো অজ্জুলীঅঅমুলসম্মিদো পাবিদোসিও মে পসাদীকিদো। তা গেল্হ এদং।
(ইতি ধীবরায় কটকং প্রবজ্জতি)
- ধীবরকঃ :— (সহর্ষং প্রতিগৃহ্য) অনুগ্গহিদে শ্মি।
- জানুকঃ :— এসে কথু লএএএ তথানায় অনুগ্গহিদে যং খুলাদো ওদালিঅ হভিসকঙ্কং নযালোবিদে।
- সূচকঃ :— লাউন্তে পালিদোশিএ কথেমি মহালিহলমণেণ তেণ অজ্জুলীঅএণ শামিপো বহমদেণ বহমদেণ হোদব্বংতি।
- নাগরকঃ :— ৭ং তস্সিং ভট্টিপো মহাবিহককং তি ৭ পবিদোসো। এত্তিকং উপ।
- উত্তো :— কিং পায়।
- নাগরকঃ :— তক্কেমি তস্ স দংসণেণ কো বি হিঅভট্টিদো জণো ভট্টিপো সুমবীদো তি। জদো তং পেক্খিঅ মূহন্তঅং পইদিগহীবো বিপজ্জুসুঅয়ণো আসি।
- সূচকঃ :— তোশিদে দানি তস্ স্গি লাউন্তেণ।
- জানুকঃ :— ৭ং তথাবি ইঅশ্শং যন্তলীশব্বণে কিসে তি।
(ইতি ধীবরং অসূররূপা পশ্চতি)
- ধীবরকঃ :— তস্টক ইদো অজ্জং তুশ্মানং শি খুলাখুলাং তোদু।
- জানুকঃ :— ধীবর মহন্তলে শংপদং মে পিঅজ্জঅশ্শকে শংবুত্তশি।

কাদম্বলীশদধিকে কথু পচমং অস্মাণং শোহিদে ইশ্চীঅদি। তা
শুভিকাগালং য়েব গচ্চস্ম।

(ইতি নিষক্ৰান্ত্য সৰ্বে)

[Abhijnanasakuntalam (Bengal Recension)

Act vi, (Pravesaka)].

॥ হালা ॥

(HALA)

[হালব 'গাহাসন্তসই' কাব্য সংকলনটিত সন্নিবিষ্ট মাহাবাহিনী প্রাকৃতত রচিত এই
শ্লোকবোব তলত দাঙি ধরা হৈছে। বচনাকাল সম্পর্কে আজিও বিতর্কৰ ওৰ পৰা
নাই।]

১. সহি ইবিসি ব্ৰিঅ গই মা কব্বসু তিবিঅবলিঅমুহঅন্দং
এআণং বালবালুঙ্কিতত্তুকুডিলাণং পেম্মাণং।
২. বন্ধনকম্মণিউণিএ মা জুবসু বন্তপাডলসুঅন্ধং
মুহমাকঅং পিঅন্তে ধুমাই সিহী ৭ পজ্জজলই।
৩. অমঅমঅ গঅণসেহব বঅণিমুহুডিলঅ চন্দ দে ছিবসু।
চুহিহো জেহিং নিঅঅমো মমং পি তেহিং চিঅ কবেহিং।
৪. পিঅবিবহো অণ্ণিয়দংসণং-অ গক আইং দো বি দুক্খাইং
জিএং তুমং কাবিজ্জসি তিএং ৭মো আহিআইএ।
৫. দিট্ঠা চুআ অগ্গাইআ সুবাদক্ বিণাণিলো সহিও
কজ্জআইং ব্ৰিঅ গকআই মামি কো বুল্লহো কস্।
৬. অজ্জমএ তেণ বিণা অণুহু অসুবআইং সংভবত্তীএ
অহিণবমেহাণং ববো পিসামিও বজ্জবহণডহো ব্।
৭. আবন্তত্তস্ ধুঅং লচ্ছী মবণং বা হোই পুবিসস্
তং মবণম্ অণাবন্তে বি হোই লচ্ছী উণ ৭ হোই।
৮. বিবহাণলো সহিঅজ্জই আসাবজ্জেণ বুল্লহঅণস্ স
এককগগামণবাসো মাত্ৰ মবণং বিসেসেই।
৯. কইঅববহিঅং পেম্মং ৭ষি ব্ৰিঅ মামি মাণুসে লোএ
অহ হোই কস্ বিবহো বিবহে হোত্তম্ কি কো জীঅই।
১০. কঅং অচ্ছিসু ঠিঅং কবিসো অজ্জেসু জ্জপিঅং কণ্ণে
ছিঅঅং ছিঅএ পিহিঅং ত্ৰিওইঅং কিং ইহ দেব্বেন।

১১. পাসাসবী কাও গেচুই দিগ্গং নি পহি অঘবীএ
ওঅন্তকবঅলোগগলিঅবলঅমজবহট্টিঅং পিওং।
১২. অজ্জং গও স্তি অজ্জং গও স্তি অজ্জং গও স্তি গণবিএ
পথমে ব্ধিঅ দি অহদধে কুড়ডো বেহাহিং চিত্তলিও।
১৩. পুট্ঠীং পুসু কিসোঅবি পডোহবজ্জোল্পপত্তিচিলিঅং
ছেআহিং দিঅবজ্জাআহিং উজ্জুএ ম কলিজিইহিসি।
১৪. দিধবোসকলুসিঅসস বি সুঅণসস মুহাহিং বিপ্নিঅং কন্তো
বাহমুহম্মি বি সসিণো কিবণা অমন্তং চিত্ত মুঅন্তি।
১৫. সুইজ্জই হেমন্তম্মি দুগগও পুপ্পুআসুঅজ্জেল
ধুমকবিলেণ পবিবিবলতন্তুগা জুণ্ণবডএণ।
১৬. বসণম্মি অণুব্বিগ্গা বিহবম্মি অগব্বিআ ভএ ধীবা
হোন্তি অহিল্পসহাবা সমেসু বিসমেসুসপ্পবিসা।
১৭. মবগসুইবিদধ ব মোত্তিঅং পিঅইআঅগ্গিবে
মোবো পাউসআলে তণগগলগ্গ উঅঅবিসুং।
১৮. সুপ্পট্ঠ তইও বি গও জামো স্তি সাহিও কীস মং ভণহ
সেহালিআণং গজ্জো ণ দেই সোত্তুং সুঅহ তুম্হে।
১৯. চাবো সহাবসবলং বিচ্ছিবই সবং ওণম্মি বি পডন্ত
বজ্জস উজ্জুঅসস-অ সয্জো কিং চিবং হোই।
২০. কথ গঅং বইবিস্বং কথ পণট্ঠাও চন্দতাবাও
গঅণে বলাঅপন তিং কালো হোবং ব কড়টেই।
২১. জই ভমসি ভমসু এমেঅ কণহ সোহগ্গগব্বিবে গোট্ঠে
মহিলাণং দোসণে বিআবইউং জই বমো সি।
২২. তুহ দংসণে সঅণ্ণহা সদদং সোউণ লিগ্গঅ জাহিং
তই বোলীণে তাইং পআইং বোধব্বিআ জাআ।
২৩. জং জং পলোএমি দিসং পুবন্ত লিহিঅ ব্ব দিসসে তন্তো
তুহ পডিমা-পিডিবাডিং বহই ব্ব সঅলং দিসাঅক্কং।
২৪. পক্কমইলেণ হীবেক্কপাইলা দিগ্গজ্জাপু-বডলেণ
আনন্দিজ্জই হলিঅ পুন্তেণ ব সালিহছেত্তেণ।
২৫. বাআই কিং ভনিজ্জট্ট কেত্তিঅমেত্তং ব লিক্কএ লেহে
তুহ বিবহে জংদুক্কং ওসস তুম চেঅ গহিঅথো।
২৬. দুস্গিক্খিঅবজ্জপব্বিক্কএহিং বিট্ঠো সি পথবে তার
জা তিলমেত্তং বট্টিসি মক্কজ জা তুজ্জ বুল্লকহা।

২৭. কমল মুখস্ত মল্লভৰ পক্ককোইখাপং গন্ধলোহণ
আলেকখলডুড়অং পামৰো ব্ৰ ছিৰিউণ জানিহিসি।
২৮. গিজ্জন্তে মল্লাই আহিং বৰগোস্তদিগ্গণঅণ্ণএ।
সোউং ব লিগ্গণও উঅহ হোস্তব্ধআএ বোমএৰচো।
২৯. জং জং আলিহই মণো আসাবট্টিহিং হিঅফলঅম্মি
ভং ভং বালো-ব্ৰ বিহি গিহ্মং হসিউণ পম্ভসই।
৩০. সিক্কৰপৰ্ অৱসচ্ছহাইং ধুঅতুলপুঞ্জসবিসাইং
সোহন্তি সুঅণু মুক্কোঅআইং সবএ সিঅব্ভাইং।
৩১. মজ্জো পঅণুঅপঙ্কং অবহোবাসেসু সাগচিখিলং
গামস্ সিমসিমন্তঅং ব বচ্ছামুহং জাঅং।

[Gāhāsattasai-Selected verses]

॥ হেমচন্দ্র ॥

[জৈনাচাৰ্য হেমচন্দ্র বহু ভাষা বিশাৰদ। তেওঁৰ ‘সিদ্ধ-হেমচন্দ্র-শব্দানুশাসন’
ব্যাকৰণৰ ৭ম অধ্যায়ৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ আলোচনাত দিয়া উদাহৰণৰপৰা অপভ্ৰংশত
ৰচিত কবিতা কিছু এই পাঠত দাঙি ধৰা হৈছে।]

(ক)

১. এই তি ঘোডা এহ থলি এই তি নিসিআ ঋগ্গ
এখু মুণিসিম জাগিঅই জো গাবি বালই বগ্গ।
২. অগলিঅ-গেহ-নিৰট্টাহং জোঅণ-সক্খু বি জাউ
ববিস-সএণ বি জো মিলই সহি সোক্তবহ সো ঠাউ।
৩. সায়ক উপ্পবি তণু ধবই তলি ঘল্লই বয়নাইং
সামি সুড়িচ্চু বি পবিহবই সম্মাণেই বল্লহিং।
৪. ওপহীন সম্ময় কিস্তি পৰ ফল লিহিআ তুজ্জন্তি।
কেসবি ন লহই বোড়্জিঅ বি গয় লক্কেই ব্বেপ্পন্তি।
৫. বচ্ছহে সিদ্ধই ফলই অণু কদু পল্লল বজ্জোই
তো বি মহম্মমু সুঅণু জেবৰ তে উচ্ছব্বে ধৰেই।
৬. জো ওণ গোৱই অৰুণা পয়ডা কৰই পবসু
তসু হউং কলিচ্ছুনি দুল্লহহো বলি কিজ জউং সুঅণসু।

৭. দইউ ষডাষই বনি তকলং সউদিই পকক ফলাই
সে বনি সুকখু পহট্টই বনি কলংই খলবরণাই।
৮. অগ্নিএং উলহউ হোই জগৎ বাত্রং সীঅলু তেংব
জো পুণু অগ্নি সীঅলা তসু উলহন্তু কেংব।
৯. বিন্দিঅআবউ জই নি পিউ তো-বি ওঁ আনহি অজ্জু
অগ্নিগ দড়টা জই-বি বক তো তেম্ অগ্নি কজ্জু।
১০. জীবিউ কাসু ন বল লহউং ধু পুনু কাসু ন ইট্ট
দোশনি-বি অবসব-নিবনিঅই তিন সঁব গণই বিসিট্ট।

(খ)

১১. জই পুচহু ঘব বড়ডাই তো বড়ডা ঘব ওই
বিহলিঅ-জল-অব্ তুম্ ধবণু কন্ত কুডীবই জোই।
১২. দিঅহা জন্তি ঝড়প্‌পডহি পডহি মনোবহ পচহি
জং অচহই তং মানিঅই হোসই কব তু ম অচহি।
১৩. পুন্তেং জাএং কহণু শুণু অবশণ কহণু মুএণ
জা বণ্ণিকী ভুম্‌হডী চম্পিজ্জই অববেণ।
১৪. জই কেংব-ই পাৰীসু পিউ অকিঅা কুডড কৰীসু
পাৰীউং নবই সবাহি জিঁব সৰ্বসেং পইসীসু।
১৫. বাসু মহাবীসি এউ ভণই জই সুসখু পযাণ
মায়হে চলন নবন্তাই দিবে দিবে গজাণহানু।
১৬. তিলই তিলন্তু তাউং পব জাউ ন নেহ গলন্তি
নেহি পণট্টই ভে-জি তিল তিল ফিট্টবি খল হোন্তি।
১৭. হবি নহচাৰিউ পজণই বিম্‌হই পাডিউ লোউ
এবহি বাহ পওহবই জং ভাবই তং হোউ।
১৮. হবি মাকলউ
লোউ বোললণউ
পডহউ বজ্জণউ
সুপহউ তসলউ।
১৯. জইভগ্‌না পার্বতী তো
সহি মজ্জু নিএণ
অহ ভগ্‌না অহহহং তলা

তো তে মাৰিঅডেশ।

২০. এসী পিউ কপেসু হউ কঠ্ঠী মই অণুণেই
পগগিস্ব এই মণোবহইং দুক্কক দইউ কবেই।
২১. তোলা সামলা ঘণ চম্পা বল্পী
গাই সুবল্ল-বেহ কস-বট্টই দিল্লী।
২২. সামক উপ্পবি তণু ধবই তলি ঘল্লই বয়ণাইং
সামি সুভিচ্ছু বি পৰিবেই সংমাণেই থলাইং।
২৩. সাহ বি লোড তডপ্ফডই বড্‌ডন্তণহৌ তণেণ
বড্‌ডম্‌ণু পৰি পাৰিঅই হথিং মোক্কলডেণ।

(Prakrit Grammar)

॥ প্রাকৃত পৈঙ্গল ॥ (PRĀKRIT PAINGAL)

[অৰ্বাচনী প্রাকৃত ভাষাত ৰচিত উৎকৃষ্ট ছন্দ সম্পৰ্কীয় ‘প্রাকৃত পৈঙ্গল’ গ্ৰন্থৰ পৰা অবহট্ট ভাষাৰ নমুনা হিচাপে এই শ্লোকবোৰ যুগতোৰা হৈছে। খ্ৰীঃ ১৪শ শতিকাৰ কবি নিজলাচাৰ্য সংকলিত এই কবিতাবোৰ ভিন ভিন ঠাইৰ ভালেমান কবিৰ ৰচনা বুলি কোৱা হয়। আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ লগত ইয়াৰ পোনপটীয়া সম্পৰ্ক আছে।]

১. অবে বে বাহহি কাণ্‌হণাৰ ছোডি
ডগমগ কুগতি ণ দেহি
তই ইখি ণইহি সন্তাৰ দেই
জো চাহসি সো লেহি।
২. জস সীসহি গজা গোৰি অধজা
গিয় পহিৰিঅ কণিহাৰা
কণ্ঠট্ঠিঅ বিসা পিচ্ছন দীসা
সংতাৰিঅ সংসাৰা
কিৰণাবলি-কন্দা বন্দিঅ চন্দা
ণয়ণহি অণল কুবন্তা

- সো মঙ্গল দিগ্জজউ বহু সুহ কিজ্জউ
তুমহ ভবানীকস্তা ।
৩. জে গঞ্জিঅ গউলাহিবই বাই
উড়ু ওড়ু জস ভএ পলাই ।
গুৰবিক্ কম বিক্ কম জিনিঅ তুজ্জ
তা কণ্ণ-পৰকম ইহ জুজ্জ ।
৪. সেব এক জই পাবহি ঘিষ্টা
মণা বীসা পকাইল নিষ্টা
টক এককু জই সিদ্ধব পাআ
সো হউ বহু সো ইহ বাআ ।
৫. ঢোল্লা মাৰিঅ টিল্ল মহ মচ্ছিঅ মেচছ-সবীৰ
পূৰ জজ্জল মল্লবৰ চলিঅ বীৰ হবীৰ
চলিঅ বীৰ হবীৰ পঅভব মেইনি কম্পই
দিগ মগ গহ অজ্জাব ধূলি সুবহ বহ যম্পই
দিগ মগ গহ অজ্জাব আগু খুবসাণক ওল্লা
দববলি দমসু বিপক্খ মাক টিল্লি মহ ঢোল্লা ।
৬. সহস মঅমন্ত গঅ লাখ লখ পক্খবিঅ
সাহি দুই সাজি খেলন্ত গিন্দু
কোণ্ণি নিঅ জাহি তহি থণ্ণু জসু বিমল মহি
জিণই গহি কোই তুঅ তুলক হিন্দু ।
৭. বাআ লুদধ সমাজ খল
বহু কলহাবিনি সেবক ধুন্তউ
জীৱণ চাহসি সুক্খ জই
পবিহব অব জই বহুগজ্জউ ।
৮. উচ্চ উঠাঅণ বিমল মবা
ভবনী ধবিতী বিনজণবা
বিস্তক পূবল মুদধহবা
বিসিা সমআ সুক্খকবা ।
৯. জিনি কংস তিণাসিঅ কিস্তি পঅসিঅ
মুটেটি অবিটেটি তিণাস কক
গিবি তোলা ধক

জমলজ্জুগ ভজ্জিঅ পঅভব গজ্জিঅ
 কালিঅ-কুল সংহাব কক
 জসে ভুঅণ ভক
 চাণুৰ বিহণ্ডিঅ নিঅ কুল মণ্ডিঅ
 বাহা-মুহ-মহ পাণ কৰে
 জগি ভমব-ববে
 সেই তুমহ নৰাঅণ বিপ্পপৰাঅণ
 চিত্তহি চিত্তিঅ দেউ বৰা
 ভব-ভীই-হৰা।

১০. জাআ মাআ পুস্তা ধুস্তা
 ইণ্ণে জাণী কিজ্জা জুস্তা।

১১. সো মবু কস্তা
 দূৰ দিগন্ত
 পাউস আবে
 চেলু দুলাবে।

১২. পণ্ডব-বংসহি জম্ম ধবিজ্জে
 সম্পঅ অজ্জিঅ ধম্মক দিজ্জে
 সেই জুহিট্ঠিৰ সংকট পাআ
 দেবহ লিক্খিঅ কেশ য়েটাআ।

১৩. বালো কুমারো হুঅ মুণ্ডধাবী
 উবাসহীণা মুঞি একক গাবি
 অহংসিং ঝাই বসিং ভিখাবী
 গঙ্গ ভবিস্তী কিল কা হমাবী।

১৪. ভল-কমল দল-সবি-জুঅ-পজা
 সবঅ-সমঅ-সসি-সুসবিস-বজা
 মজ্জল-কবিরব-সজ্জল-গম্বী
 কমণ সুকিঅ-কল বিহি গড় বম্বী।

[Prakṛtapaingala—selected verses]

॥ অগ্গি-বচ্ছগোত্ত ॥

(AGGI-VACCHAGOTTA)

[বৌদ্ধ সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত পালি গদ্যৰ নিদৰ্শন স্বৰূপে 'নিকায়' গ্ৰন্থৰ পৰা 'অগ্গি বচ্ছগোত্ত' আৰু 'অজ্জুলিমালা' পাঠ দুটি যুগুত কৰা হৈছে। ভাষা আৰু সাহিত্য দুয়ো দিশৰ পৰা ইয়াৰ সুকীয়া মূল্য আছে।]

বচ্ছগোত্তো পৰিব্ৰাজকো ভগবন্তু এতদ্ অৰোচ :

'কিন্‌নু খো, ভো গোতম, 'সস্সতো লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি এবং দিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'সস্সতো লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি।— 'কিং পন ভো, গোতম, 'অসস্সতো লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'অসস্সতো লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি।— 'কিন্‌নু কো, ভো গোতমো, 'অন্তৰা লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'অন্তৰা লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' চ' তি।— 'কিং পন, ভো গোতমো, 'অন্তৰা লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'অন্তৰা লোকো, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি।— 'কিন্‌নু খো, ভো গোতমো, 'তং জীৱং তং সৰীৱং, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'তং জীৱং তং সৰীৱং, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি।— 'কিং পন, ভো গোতমো, 'অঞঞ্জ জীৱং অঞঞ্জ সৰীৱং, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'অঞঞ্জ জীৱং, অঞঞ্জ সৰীৱং, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি।— 'কিন্‌নু খো, ভো গোতমো, 'হোতি তথাগতো পবম্‌ মব্বা, ইদম্‌ এব সচ্চং মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি। এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'হোতি তথাগতো পবম্‌ মব্বা, ইদম্‌ এব সচ্চং মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি।— 'কিং পন, ভো গোতমো 'ন হোতি তথাগতো পবম্‌ মব্বা, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি, এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো' তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্‌ঠি : 'ন হোতি তথাগতো পবম্‌ মব্বা, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি।— 'কিন্‌নু খো, ভো গোতমো, 'হোতি চ ন চ হোতি তথাগতো পবম্‌ মব্বা, ইদম্‌ এব সচ্চং, মোঘম্‌ অঞঞ্জ' তি এবংদিট্‌ঠি ভবং গোতমো তি ?— 'ন খো অহং বচ্ছ

এবংদিট্ঠি : ‘হোতি চ ন চ হোতি তথাগতো পৰম্ মৰণা, ইদম্ এব সচ্চং, মোঘম্ অঞ্‌এৰ্নি’ তি। —‘কিং পন, ভো গোতমো, ‘ন’ এব হোতি, ন হোতি তথাগতো পৰম্ মৰণা, ইদম্ এব সচ্চং, মোঘম্ অঞ্‌এৰ্ন্’ তি এবংদিট্ঠি ভবং গোতমো” তি?—‘ন খো অহং বচ্ছ এবংদিট্ঠি : ‘ন’ এব হোতি, ন হোতি তথাগতো পৰম্ মৰণা, ইদম্ এব সচ্চং মোঘম্ অঞ্‌এৰ্ন্’ তি।

‘কিং পন ভবং গোতমো আদীনবং সম্পসসমানো এবং ইমানি সর্বসো দিট্ঠি তানি অনুপগতো।’ তি ?

‘সসসতো লোকো’ তি খো বচ্ছ দিট্ঠিগতম্ এতং দিট্ঠিগহনং দিট্ঠিকস্তাৰং দিট্ঠিবিসুকং দিট্ঠিবিপ্ ফণ্ডিতং দিট্ঠিসংযোজনং, সদুক্খং সবিঘাতং স-উপায়াসং সুপৰিলাহং (saparilaham), ন নিব্বিদায় ন বিৰাগায়ন নিৰোধায় ন উপসমায় ন অভিঞ্‌এণয় ন সম্বোধায় ন নিব্বানায় সংবত্ততি। ‘অসসসতো লোকো’ তি খো বচ্ছ—পে—‘অন্তরা লোকো’ তি খো বচ্ছ—‘অনন্তরা লোকো’ তি খো বচ্ছ—‘তং জীবং তং সৰীৰক্’ তি খো বচ্ছ—‘অঞ্‌এণ জীবং অঞ্‌এণ সৰীৰক্’ তি খো বচ্ছ—‘হোতি তথাগতো পৰম্ মৰণা’ তি খো বচ্ছ—ন হোতি তথাগতো পৰম্ মৰণা’ তি খো বচ্ছ—‘হোতি চ ন চ হোতি তথাগতো পৰম্ মৰণা’ তি খো বচ্ছ—‘ন’ এব হোতি, ন ন হোতি তথাগতো পৰম্ মৰণা’ তি খো বচ্ছ দিট্ঠিগতম্ এতং দিট্ঠিগহনং দিট্ঠিকস্তাৰং দিট্ঠিবিসুকম্ দিট্ঠিবিপ্ ফণ্ডিতং, দিট্ঠিসংযোজনং সদুক্খং সবিঘাতং স-উপায়াসং সুপৰিলাহং (Saparilaham), ন নিব্বিদায় ন বিৰাগায়ন নিৰোধায় ন উপসমায় ন অভিঞ্‌এণয় ন সম্বোধায় ন নিব্বানায় সংবত্ততি। ইমং খো অহং বচ্ছ আদীনবং সম্পসসমানো এবং ইমানি সর্বসো দিট্ঠিগতানি অনুপগতো’ তি।

‘অথি পন ভোতো গোতমস্ কিঞ্চি দিট্ঠিগতন্’ তি ?

‘দিট্ঠিগতন্’ তি খো বচ্ছ অপনীতম্ এতং তথাগতস্। দিট্ঠং হ’ এতং বচ্ছ তথাগতেন : ইতি কপং ইতি কপস্ সমুদয়ো, ইতি কপস্ অখগমো; ইতি বেদনায় ইতি বেদনায় সমুদয়ো ইতি বেদনায় অখগমো ; ইতি সঞ্‌এণ, ইতি সঞ্‌এণয় সমুদয়ো, ইতি সঞ্‌এণয় অখগমো : ইতি সন্ধাৰা, ইতি সন্ধাবানং সমুদয়ো, ইতি সন্ধাবানং অখগমো ; ইতি ত্টিঞ্‌এণং, ইতি ত্টিঞ্‌এণস্ সমুদয়ো, ইতি ত্টিঞ্‌এণস্ অখগমো তি। তস্মা তথাগতো সৰ্ব্বমঞ্‌এত্তানং সৰ্ব্বমখিতানং সৰ্ব্ব-অহিংকাৰ-মহিংকাৰ-মানানুসয়ানং খয়া বিৰাগা নিৰোধা চাগা পটি-নিসঙ্গা অনুপাদা বিমুত্তো তি বদামী’ তি।

“এবং বিমুত্তচিত্তো পন, ভো গোতমো, ডিক্খু কুহিং উপপজ্জতী” তি ?

“উপপজ্জতী” তি খো বচ্ছ ন উপেতি।”

“তেন হি ভো গোতমো, ন উপপজ্জতী” তি।

“ন উপপজ্জতী” তি খো বচছ ন উপেতি।’

“তেন হি ভো গোতমো, উপপজ্জতি চ, ন চ উপপজ্জতী” তি।

“উপপজ্জতি চ, ন চ উপপজ্জতী” তি খো বচছন উপেতি।”

“তেন হি ভো গোতমো, ন’ এব উপপজ্জতি, ন ন উপপজ্জতী” তি।

“ন’ এব উপপজ্জতি, ন ন উপপজ্জতী” তি খো বচছ ন উপেতি।”

‘এথাহং, ভো গোতমো, অএএগণং আপাদিং, এথ সম্মোহং আপাদিং, য়া নি মে এসা ভোতো গোতমোসস পুরিয়েন কথাসল্লাপেনে অহ পসাদমত্তা সা নি মে এতবহি অন্তবহিতা” তি।

‘অলং হি তে বচছ অএএগণায়, অলং সম্মোহায়। গম্বীৰো হ’ অয়ং বচছ ধম্মো দুদদসো দুব্বুবোধো সত্তো পণীতো অতক্কাবচৰো নিপুণো পণ্ডিতবেদনিয়ো, সো তয়া দুজ্জানো অএএগদিট্ঠিকেন অএএগথত্তিকেন অএএগক-চিকেন অএএগব্রয়োগেন অএএগথচবিয়কেন। তেন হি বচছ তং য়েব’ এথা পটিপূচ্ছিস্সামি, যথা তে ঋমেয়্যা তথা নং ব্যাকবেয়্যাসি।

“তং কিং যএএগসি বচছ? সচে তে পুৰতো অগ্গি জলেয়য় জানেয়্যাসি স্বং ‘অয়ং মে পুৰতো অগ্গি জলতী” তি?

‘জানেয়্যাহং ‘অয়ং মে পুৰতো অগ্গি জলতি” তি।

“সচে পন তং বচছ এবং পুচ্ছেয়য় : “য়ো তে অয়ং পুৰতো অগ্গি জলতি, অয়ং অগ্গি কি পটিচ্চ জলতী?” তি, এবং পুট্টো স্বং বচছ কিন্তি ব্যাকবেয়্যাসী” তি?

“এবং পুট্টো অহং, ভো গোতমো, এবং ব্যাকবেয়য় : “য়ো মে অয়ং পুৰতো অগ্গি জলতি, অয়ং অগ্গি তিপকট্টপাদানং পটিচ্চ জলতী” তি।

“সচে তে বচছ পুৰতো সো অগ্গি নিব্বায়েয়য় জানেয়্যাসি স্বং ‘অয়ং মে পুৰতো অগ্গি নিব্বুতো” তি?

‘জানেয়্যাহং ‘অয়ং মে পুৰতো অগ্গি জলতী” তি।

‘জানেয়্যাহং ‘অয়ং মে পুৰতো অগ্গি নিব্বুতো” তি।

“সচে পন তং বচছ এবং পুচ্ছেয়য় : “য়ো তে অয়ং পুৰতো অগ্গি নিব্বুতো, সো অগ্গি ইতো কত্তমং দিসং গতো, পুৰখিমং বা পছিমং বা উত্তবা-ব্বা, দক্কিণং বা?” তি, এবং পুট্টো স্বং বচছ কিন্তি ব্যাকবেয়্যাসী” তি?

“ন উপেতি, ভো গোতমো। যং হি সো, ভো গোতমো, অগ্গি তিপকট্টপাদানং পটিচ্চ অজ্জসি, তস্স চ পবিয়াদানা অএএগস চ অনুপহাবা অনাহাবো নিব্বুতো ত’ এব সত্ত্বং গচ্ছতী” তি। “এবম্ এব খো বচছ যেন কপেন তত্ত্বাপত্তং পএএগপয়্যানো

প্ৰঃপ্ৰঃপেয়্য তং কপং তথাগতস্ পহীনং উচ্ছিন্নমূলং তালাবধুকতং অনভাবকতং
 আয়তিং অনুপ্পাদধম্মং; কপসঙ্ঘা-বিমুত্তো খো বচ্ছ তথাগতো, গত্তীৰো অপ্পমেয়্যো
 দুপ্পৰিয়োগাহো সেয়্যথা পি মহাসমুদদো; ‘উপপজ্জতী’ তি ন উপেতি, ‘ন উপপজ্জতী’
 তি ন উপেতি, ‘উপপজ্জতি চ ন চ উপপজ্জতী’ তি ন উপেতি। ‘ন’ এব উপপজ্জতি
 ন ন উপপজ্জতী’ তি ন উপেতি। যায় বেদনায় তথাগতং প্ৰঃপ্ৰঃপয়মানো
 প্ৰঃপ্ৰঃপেয়্য, সা বেদনা তথাগতস্ পহীনা উচ্ছিন্নমূলো তালাবধুকতা অনভাবকতা
 আয়তিং অনুপ্পাদধম্মা; বেদনাসঙ্ঘা-বিমুত্তো খো বচ্ছ তথাগতো, গত্তীৰো অপ্পমেয়্যো
 দুপ্পৰিয়োগাহো সেয়্যথা পি মহাসমুদদো; ‘উপপজ্জতী’ তি ন উপেতি, ‘ন উপপজ্জতী’
 তি ন উপেতি, ‘উপপজ্জতি চ ন চ উপপজ্জতী’ তি ন উপেতি, ‘ন’ এব উপপজ্জতি
 ন ন উপপজ্জতী’ তি ন উপেতি। যায় সঃপ্ৰঃপয় তথাগতং প্ৰঃপ্ৰঃপয়মানো
 প্ৰঃপ্ৰঃপেয়্য সা সঃপ্ৰঃপ তথাগতস্ পহীনা... সঃপ্ৰঃপসঙ্ঘা-বিমুত্তো খো বচ্ছ
 তথাগতো... ন উপেতি। য়েহি সঙ্ঘাৰেহি তথাগতং প্ৰঃপ্ৰঃপয়মানো প্ৰঃপ্ৰঃপেয়্য,
 তে সঙ্ঘাৰা তথাগতস্ পহীনা... সঙ্ঘাৰসঙ্ঘা-বিমুত্তো খো বচ্ছ তথাগতো ...ন উপেতি।
 য়েন বিঃপ্ৰঃপণেন তথাগতং প্ৰঃপ্ৰঃপয়মানো প্ৰঃপ্ৰঃপেয়্য তংবিঃপ্ৰঃপণং তথাগতস্
 পহিনং... বিঃপ্ৰঃপণসঙ্ঘা-বিমুত্তো খো বচ্ছ তথাগতো... ন উপেতি” তি।

এবং বুস্তে বচ্ছগোত্তো ভগবন্তং এতদ্ অৰোচ : “সেয়্যথা পি, ভো গোতমো,
 গামস্ বা নিগমস্ বা অবিদুৰে মহা সালক্কথো তস্ অনিচ্ছতা সাখাপলাসং
 পল্লুজ্জয়েয়, তচপটিকা পল্লুজ্জয়েয়ুং ফেগু পল্লুজ্জয়েয়, সো অপবেন সময়েন
 অপগতসাখাপলাসো অপগততচপটিকো অপগতফেগুত্তো সুদধো অস্ সাৰে
 পতিট্ঠিতো, এবম্ এব’ ইদং ভোতো গোতমস্ পাবচনং অপগতসাখাপলাসং
 অপগততচপটিকং অপগতফেগুত্কে সুদ্ধং সাৰে পতিট্ঠিতং।”

॥ অঙ্গুলীমাল ॥

(ANGULIMALA)

ভগবা আয়সমতা অঙ্গুলিমালেন পচ্ছসম্মেন য়েন সাৰথি ভেন চাৰিকং পক্কামি;
 অনুপুবেন চাৰিকং চৰমানো য়েন সাৰথি তদ্ অবসবি। তত্র সুদং ভগবা সাৰথিয়ং
 বিহবতি জেত্তবনে অনাথপিণ্ডিকস্ আবামে। ভেন খো পন সময়েন বঃপ্ৰঃপ
 পসেনদিস্ কোসলস্ অন্তেনুৰাৰে মহাজ্জন্ময়ো সন্নিপতিত্বা উচ্চাসদদো সমাসদদো
 হোতি : “চোৰো তে, দেব, বিজিতে অঙ্গুলীমালো নাম জুদদো লোহিতপানী হতপহন্তে
 নিবিট্ঠো অদয়ান্নো পাণভূতসু। ভেন গামা পি অগামা কতা, নিগমা পি অনিগমা

কতা, জনপদা পি অজনপদা কতা। সো মনুস্বে বধিত্বা অঙ্গুলিনং মালং ধাৰেতি। তং দেবো পটিসেধেতু” তি।

অথ খো রাজা পসেনদি কোসালো পঞ্চমন্তেহি অস্‌সসতেহি সায়খিয়া নিক্‌খমি, দিবদিবস্‌স য়ে' আৰামো তেন পায়সি; যাবতিকা য়ানস্‌স ভূমি য়ানেন গন্‌ত্বা য়ানা পচ্‌চোৰোহিত্বা পত্তিকো ব য়েন ভগবা তেন্‌ উপসংকমি; উপসংকমিত্বা ভগয়ন্তং অভিবাদেত্বা একমন্তং নিসীদি। একমন্তং নিসিন্‌নং খো রাজানং পসেনদিং কোসলং ভগবা এতদ্‌ অৰোচ : “কিন্‌নু তে, মহাৰাজ, রাজা মাগধো সেনিয়ো বিম্বিসাৰো কুপিতো, বেসালিকা বা লিচ্‌ছবী, অঞ্জে' বা পটিৰাজানো” তি?— “ন খো মে ভন্তে রাজা মাগধো সেনিয়ো বিম্বিসাৰো কুপিতো, ন পি বেসালিকা লিচ্‌ছবী, ন পি অঞ্জে' পটিৰাজানো। চোৰো মে ভন্তে বিজিতে অঙ্গুলিমালো নাম লুদ্‌দো লোহিতপাণী হতপহতে নিবিট্‌ঠো অদয়াপন্নো পাণভূতেসু। তেন গামা পি অগামা কতা, নিগমা পি অনিগমা কতা, জনপদা পি অজনপদা কতা। সো মনুস্‌সে বধিত্বা বধিত্বা অঙ্গুলীনং মালং ধাৰেতি। নাহং ভন্তে পটিসেধিস্‌সামী” তি।— “সচেপন ত্বং, মহাৰাজ, অঙ্গুলিমালং পস্‌সেয়্যাসি কেসমস্‌সুং ওহাবেত্বা কাসায়ানি বখানি অচ্‌ছাদেত্বা অগাৰস্মা অনগাৰিয়ং পব্বজিতং বিবতং পাণাতিপাতা বিবতং অদিন্নাদান্না বিবতং মুসাবাদা একভত্তিকং ব্রহ্মচাৰি' সীলবন্তং কল্যাণধম্মং, কিস্তি নং কৰেয়্যাসী” তি?— “অভিবাদেয়্যাম বা ভন্তে, পচ্‌চুট্‌ঠেয়্যাম, বা আসনেন বা, নিমন্তেয়্যাম, অভিনিমন্তেয়্যাম বা নং চীত্তবপিণ্ডপাতসেনাসনগিলানপচ্‌চয়ন্তেসজ্জপৰিক্‌খাবেহি, ধম্মিকম্‌ বা অস্‌স বক্‌খাবরণত্তিং সংবিদহেয়্যাম। কুতো পন' অস্‌স ভন্তে দুস্‌সীলস্‌স পাপধম্মস্‌স এককপো সীলসংয়মো ভবিস্‌সতী” তি?

তেন খো পন সময়ে'ন আয়স্মা অঙ্গুলিমালো ভগবতো অবিদুৰে নিসিন্‌নো হোতি। অথ খো ভগবা দক্‌খিণবাহং পগ্‌গহেত্বা রাজানং পসেনদিং কোসলং এতদ্‌ অৰোচ : “এসো মহাৰাজ, অঙ্গুলিমালো” তি। অথ খো বঞ্জে' পসেনদিস্‌স কোসলস্‌স অহ্‌দ এব ভয়ং অহ্‌ ছম্‌ভিত্তং অহ্‌ লোমহংসো। অথ খো ভগবা রাজানং পসেনদিং কোসলং বীতং সংবিগ্‌লোমহট্‌টজাতং বিদিত্বা রাজানং পসেনদিং কোসলং এতদ্‌ অৰোচ : “মা ভায়ি মহাৰাজ, মা ভায়ি, মহাৰাজ; ন' অপি তে অতো ভয়ন” তি। অথ খো বঞ্জে' পসেনদিস্‌স কোসলস্‌স য়ং অহোসি ভয়ং বা ছম্‌ভিত্তং বা লোমহংসো বা, সো পটিপ্পস্‌সম্‌ভি। অথ খো রাজা পসেনদি কোসালো য়েন' আয়স্মা অঙ্গুলিমালো তেন্‌ উপসংকমি; উপসংকমিত্বা আয়স্‌সন্তং অঙ্গুলিমালং এতদ্‌ অৰোচ : “অয়্যো নো ভন্তে অঙ্গুলিমালো” তি— “এবং মহাৰাজ” তি।— “কথংগোত্তো ভন্তে অয়্যস্‌স পিতা? কথংগোত্তো মাতা?” তি।— “গম্‌গো খো, মহাৰাজ, পিতা, মন্ত্‌তসী মাতা”

তি।—“অভিৰমতু, ভন্তে, অয়য়ো গগ্গো মন্তাগীপুস্তো; অহম্ অয়য়স্ গগ্গস্ মন্তাগীপুস্তস্ উস্সুক্ কবিস্ সামি চীরবপিশুপাতসেনাসনগিলানপচয়ভেসজ্ জপৰিক্খাবান্”।

তেন থো পন সময়েন আয়াস্মা অঙ্গুলিমালো হোতি আব্বেমো পিশুপাতিকো পংসুকলিকো তেচীবরিকো। অথ থো আয়াস্মা অঙ্গুলিমালো রাজানং পসেনদিং কোসলং এতদ্ অবোচ : অলং মহারাজ ; পুরিপুণ্ণং মে তিচীবরন্” তি।

অথ থো রাজা পসেনদি কোসলো যেন ভগবা তেন’ উপসংকমি; উপসংকমিত্তা ভগবন্ত্ অভিবাদেত্থা একমন্ত্ নিসীদি। একমন্ত্ নিসিন্নো থো রাজা পসেনদি কোসলো ভগবন্ত্ এতদ্ অবোচ : “অচ্ছবিয়ং ভন্তে অবভূতং ভন্তে যাবঞ্চ্ছ’ ইদং ভন্তে ভগবা অদন্তানাং দমেতা অসন্তানং সমেতা অপৰিনিব্-বৃত্তানাং পৰিনিব্বাপেতা। যং হি ময়ং ভন্তে ঞ্চাম্ভিমহা দণ্ডেন পি সন্তেন পি দমেতুং, সো ভগবতা অদণ্ডেন অসন্তেন’ এব দন্তো। হণ্ড দানি ময়ং ভন্তে গচ্ছাম্ ; বহ্ণিকচ্চা ময়ং বহ্ণকবণীয়া” তি।—” যস্ দানি ত্বং মহারাজ কালংমঞ্জেসী” তি। অথ থো রাজা পসেনদি কোসলো উট্ঠায়’ আসনা ভগবন্ত্ অভিবাদেত্থা পদকচ্ছিং কত্থা পক্কামি।

অথ থো আয়াস্মা অঙ্গুলিমালো পূব্ণহসময়ং নিবাসেত্থা পন্তাচীরং আদায় সাবথিং পিত্তায় পাবিসি। অদদসা থো আয়াস্মা অঙ্গুলিমালো সাবথিয়ং সপদানং পিত্তায় চবমানো অঞ্জেত্তবং ইথিং মূলহগবভং (mulhagabbham) বিসাতগবভং দিস্বান্’ অস্ এতদ্ আহোসি : “কিলিস্সন্তি বত ভো সন্তা ; কিলিস্সন্তি বত ভো সন্তা” তি। অথ থো আয়াস্মা অঙ্গুলিমালো সাবথিয়ং পিত্তায় চবিত্তা পচ্ছাত্তবং পিশুপাতপট্টিককন্তো যেন ভগবা তেন’ উপসংকমি ; উপসংকমিত্তা ভগবন্ত্ অভিবাদেত্থা একমন্ত্ নিসীদি। একমন্ত্ নিসিন্নো থো আয়াস্মা অঙ্গুলিমালো ভগবন্ত্ এতদ্ অবোচ : “ইধাহং ভন্তে পূব্ণহসময়ং নিবাসেত্থা পন্তাচীরং আদায় সাবথিং পিত্তায় পাবিসিং, অদদসা থো অহং ভন্তে সাবথিয়ং সপদানং পিত্তায় চবমানো অঞ্জেত্তবং ইথিং মূলহগবভং (mulhabbham) বিসাতগবভং দিস্বান মে এতদ্ আহোসি : কিলিস্সন্তি বত ভো সন্তা” কিলিস্সন্তি বত ভো সন্তা’ তি।

“তেন হি ত্বং, অঙ্গুলিমান যেন সাবথি তেন্’ উপসংকমিত্তা ত্বং ইথিং এবং বদেহি : ‘য়তো অহং ভগিনি জাতো, নাভিজ্জানামি সঞ্চিত্ত পাণং জীবিতা বোবোপেতা ; তেন সচ্চেন সোথি তে হোতু, সোথি গব্ভস্সা’ ” তি।

“সো হি নুন মে ভন্তে সম্পজ্জন— মুসাবাদো ভবিস্সতি ; যস্মা হি ভন্তে বহু সঞ্চিত্তপাণা জীবিতা বোবোপিতা” তি।

“তেন হি ত্বং অঙ্গুলিমান, যেন সাবথি তেন্’ উপসংকম, উপসংকমিত্তা তং

ইথিং এবং বদেহি : “যতো অহং ভগিনি অবিয়ায় জাতিয়া জাতো, নাভিজানামি সঞচিচ্চ পাণং জীবিতা বোবোপেতা ; তেন সচ্চেন সোথি তে হোতু, সোথি গব্ভস্সা’ ” তি। “এবং ভন্তে” তি খো আয়স্সা অঙ্গুলিমালো ভগবতো পটিস্সুত্থা যেন সাবখি তেন্’ উপসংকমি ; উপসংকমিত্থা তং ইথং এতদ্ অরোচ : “যতো অহং ভগিনি অবিয়ায় জাতিয়া জাতো নাভিজানামি সঞচিচ্চ পাণং জীবিতা বোবোপেতা , তেন সচ্চেন সোথি তে হোতু, সোথি গব্ভস্সা” তি। অথ খো সোথ’ ইথিয়া অহোসি সোতি গব্ভস্স।

অথ খো আয়স্সা অঙ্গুলিমালো একো বৃপকট্টো অপ্পমত্তো আতাপী পহিতত্তো বিহবত্তো ন চিবস্স’ এব যস্স অথায় কুলপুত্তা সম্মেনেব অগাবস্সা অনগাবিয়ং পব্বজ্জন্তি তদ্ অনুত্তবং ব্রহ্মচরিয়পরিয়োসানং দিট্টে ধম্মে সয়ং অভিঞ্ণে সচ্ছিকত্তা উপসম্পজ্জ বিহাসি ; ‘খীণা জাতি, বৃসিতং ব্রহ্মচরিয়ং কত্তং কল্লীয়ং, নাপবং ইথত্তায়া’ তি অব্ভঞ্ণেসি; অঞ্ণেত্তবো খো পন্’ আয়স্সা অঙ্গুলিমালো অবহত্তং অহোসি।

অথ খো আয়স্সা অঙ্গুলিমালো পূব্ববহস্সময়ং নিবাসেত্তা পত্তচীরবং আদায় সাবখিং পিণ্ডয় পারিসি। তেন খো পন সময়েন অঞ্ণেঞ্ণ পি লেড্ডু খিত্তো আয়স্স মতো অঙ্গুলিমালস্স কায়ে নিপততি, অঞ্ণেঞ্ণ পি দণ্ডো খিত্তো আয়স্সমতো অঙ্গুলিমালস্স কায়ে নিপততি, অঞ্ণেঞ্ণ পি সঙ্খবা খিত্তা আয়স্সমতো অঙ্গুলিমালস্স কায়ে নিপততি। অথ খো আয়স্সা অঙ্গুলিমালো ভিন্ণেন সীসেন, লোহিত্তেন গল্লনত্তেন (galantena), ভিন্ণেন পত্তেন, বিপ্ফালিতায় সত্তঘাটিয়া, যেন ভগবো তেন্’ উপসংকমি। অদদসা খো ভগবো আয়স্সমত্তং অঙ্গুলিমালং দূবতো ব অংগচ্ছত্তং, দিহ্বা আয়স্সমত্তং অঙ্গুলিমালং এতদ্ অরোচ : “অধিবাসেহি ত্বং, ব্রাহ্মণ ; অধিবাসেহি ত্বং, ব্রাহ্মণ। যস্স খো ত্বং কম্মস্স বিপাকেন বহুণি বস্সানি বহুনি বস্সসত্তানি বহুনিবস্স সসহ্সানি নিবয়ে পচ্চেয়্যাসি, তস্স ত্বং ব্রাহ্মণ, কম্মস্স বিপাকং দিট্টেব ধম্মে পটিসংবেদেসী” তি।

অথ খো আয়স্সা অঙ্গুলিমালো বহেগত্তো পতিসল্লিলিনো ত্রিমুক্তিসুখং পটিসংবেদী তায়ং বেলায়ং ইমং উদানং উদানেসি :

যো চ পূব্বে পমজ্জিত্তা পচ্ছা সো ন প্পমজ্জন্তি,

সো’ মং লোকং পভাসেত্তি অব্ভা মুত্তো ব চন্দিয়া।

য়স্স পাণং কত্তং কম্মং কুসল্লেন পিথীয়ত্তি,

সো’ মং লোকং পভাসেত্তি অব্ভা মুত্তো ব চন্দিয়া।

দত্তেন্’ একে দময়ন্তি অম্মসেহি কসাহি চ,

অদত্তেন অসথেন অহং দত্তো’ য়্ছি তাদিনা।

অহিংসকো তি মে নামং হিংসকস্ পুরো সতো,
 অজ্জজাহং সচচনামো' মহি, নং হিংসামি কিঞ্চি নং।
 চোৰো অহং পূৰে আসিং অঙ্গুলিমালো তি বিস্‌সুতো,
 বুয়্‌হমানো মহোঘেন বুদ্ধং সৰণং আগমং।
 লোহিতপাগী পূৰে আসিং অঙ্গুলিমালো তি বিস্‌সুতো ;
 সৰণাগমনং পস্‌স ; ভবনেত্তি সমুহতা।
 সাগতং নাপগতং নয়িদং দুম্মস্তিতং মম;
 তিস্‌সে বিজ্জা অনুপ্পত্তা, কতং বুদ্ধস্‌স সাসন্নতি।

॥ ধ্মম্পদ ॥

['ধ্মম্পদ' বৌদ্ধধৰ্মাৱলম্বী লোকৰ মানত হিন্দুসকলৰ 'গীতা' সদৃশ শাস্ত্ৰ। ইয়াৰ ভাষা পালি, ৰচনাকাল খ্ৰীঃ পূঃ ৩য় শতিকা অৰ্থাৎ প্রত্ন-পালি ভাষাত ৰচিত ; এই শ্লোকৰাজি বুদ্ধদেৱৰ সময়ৰ বুলিলেও ভুল নহয়। মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ প্ৰথম স্তৰৰ ভাষাৰ নমুনা হিচাপে পাঁচটা ধ্মম্পদ তলত দিয়া হ'ল।]

॥ অপ্পমাদ ৰগ্গা ॥

(APPAMADA VAGGA)

১. অপ্পমাদো অমতপদং পমাদো মচ্চুনো পদং,
 অপ্পমত্তা ন মীয়ন্তি য়ে পমত্তা যথা মতা।
২. এতং বিসেসতো ঐত্ত্বা অপ্পমাদহি পত্তিতা,
 অপ্পমাদে পমোদত্তি অবিয়ানং গোচৰে ৰতা।
৩. তে ঝয়িনো সাততিকা নিচ্চং দল্লপৰক্কমা,
 ফুসন্তি ধীৰা নিব্বানং যোগকথেমং অনুত্তৰং।
৪. উট্ঠানবতো সত্তিমতো সুচিকম্মস্‌স নিসম্মকাৰিনো,
 সঞ্‌ঞত্তস্‌স সধম্মজীৱিনো অপ্পমত্তস্‌স ম্মসোভিব্বুড্‌ডতি।
৫. উট্ঠানেন'প্‌ পমাদেন সঞ্‌ঞমেন দম্মেন চ,
 দীপং কয়িৰাথ মেধাবী যং শুঘো নাভিকীৰতি।
৬. পসাদম্নুযুজ্জন্তি বালা দুম্মেথিনো জনা,
 অপ্পমদাঙ্ক মেধাবী ধনং সেট্ঠাং'হ, বক্কথতি।
৭. মা পমাদম্নুযুজ্জেথ মা কামবতিসম্বৰং,

- অপ্পমত্তো হি ঝায়ন্তো পপ্পোতি বিপুলং সুখং ।
 ৮. পমাদং অপ্পমাদেন যদা নুদতি পণ্ডিতো,
 পঞ্জাএগাপোসাদমাকম্হ অসোকো সোকিনিং পজ্জং,
 পব্বতট্টো'ব ভুম্মট্টে, ধীৰো বালে অবেক্খতি ।
 ৯. অপ্পমত্তো পমত্তেসু সুত্তেসু বহুজাগৰো,
 অবলসসং'ব সীঘস্সো হিদ্ধা য়াতি সুমেধসো ।
 ১০. অপ্পমাদেন যঘবা দেবানং সেট্টতং গতো,
 অপ্পমাদং পসংসন্তি পমাদো গবহিতো সদা ।
 ১১. অপ্পমাদবতো ভিক্খু পমাদে ভয়দস্সিবা,
 সংযোজনং অনুধুলং ডহং অগ্গী'ব গচ্ছতি ।
 ১২. অপ্পমাদবতো ভিক্খু পমাদে ভয়দস্সিবা,
 অভেব্বা পবিহানায় নিব্বানস্সে'ব সন্তিকে ।

॥ য়মক বগ্গ ॥

(YAMAKA VAGGA)

১. মনোপুচ্ছজয়া ধম্মা মনোসেট্টা মনোময়া
 মনসা চে পদুট্টেন ভাসতিবা কবোতি বা
 ততো নং দুক্খমবেতি চক্কং'ব বহতো পদং ॥
 ২. মনোপুচ্ছজয়া ধম্মা মনোসেট্টা মনোময়া
 মনসা চে পসম্মেন ভাসতি বা কবোতি বা
 ততো নং সুখমবেতি ছায়া'ব অনপায়িনী ॥
 ৩-৪. অকোচ্ছি যং অবধি যং, অজ্জিনি যং অহাসি মে ।
 য়ে চ তং উপনয়হন্তি বেবং তেসং ন সম্মতি ॥
 অকোচ্ছি যং, অবধি যং, অজ্জিনি যং অহোসি মে ।
 য়ে চ তং নুপনয়হন্তি বেবং তেসুপসম্মতি ॥
 ৫. নহি বেবেন বেবানি সম্মত্তী'থ কুদাচনং ॥
 অবেবেন চ সম্মত্তি এস ধম্মো সনত্তনো ॥
 ৬. পবে চ ন বিজ্ঞানন্তি যয় যথ য়মমসে ।
 য়ে চ তথ বিজ্ঞানন্তি ততো সম্মত্তি মেধয়া ॥
 ৭-৮. সুভানুপস্সিং বিহক্কং ইত্তিয়েসু অসংবুত্তং ।

- ভোজনম্‌হি অমন্ত্‌ঞ্‌ঞ্‌ কুসীতং হীনবীৰিয়ং ।
 তং বে পসহতি মাৰো বাতো ক্‌ক্‌খং ব দুব্বলং ॥
 অসুভানুপসসি বিহবন্ত্‌ ইন্দ্রিয়েসু সুসংবৃতং ।
 ভোজনম্‌হি অমন্ত্‌ঞ্‌ঞ্‌ সন্ধং আৰদ্ধবীৰিয়ং ।
 তংবেনপ্সহতি মাৰো বাতো সেলং'ব পব্বতং ॥
- ৯-১০. অনিক্কসারো কাসাবং য়ো বথং পৰিদহে'স্‌সতি ।
 অপেতো দমসচ্চেন নমসো কাসাবমবহতি ।
 য়ো চ বন্তকসাবস্‌স সীলেসু সুসমাহিতো ।
 উপতো দমসচ্চন স বে কাসাবমবহতি ॥
- ১১-১২. অসাৰে সাৰমতিনো সাৰে চ অসাৰদস্‌সিনো ।
 তে সাৰং নাধিগচ্ছন্তি মিচ্ছাসন্ধগোচৰা ॥
 সাৰঞ্চ সাৰতো এত্তা অসাৰঞ্চ অসাৰতো ।
 তে সাৰং অধিগচ্ছন্তি সম্মাসন্ধগোচৰা ॥
- ১৩-১৪. যথাগাৰং দুচ্ছনং বুট্‌ঠী সমতিব্জ্জাতি ।
 এবং অভাবিতং চিস্তং বাগো সমতিব্জ্জাতি ।
 যথাগাৰং সুচ্ছনং বুট্‌ঠীন সমতিব্জ্জাতি ।
 এবং সুভাবিতং চিস্তং বাগো ন সমতিব্জ্জাতি ॥
১৫. ইধ সোচতি পেচ্ছ সোচতি পাপকাৰী উত্তয়থ সোচতি ।
 সো সোচতি সো বিহ্‌ঞ্‌ঞ্‌তি দিস্বা কন্মকিলিট ঠমন্তনো ।
১৬. ইধ তপ্পতি পেচ্ছ তপ্পতি ।
 পাপকাৰী উত্তয়থ তপ্পতি ।
 'পাপং মে কত্তং' তি তপ্পতি ।
 ভিয়ো তপ্পতি দুগ্গতিং গতো ॥
১৭. ইধ নন্দতি পেচ্ছ নন্দতি ।
 কত্তপু'ঞ্‌ঞ্‌ উত্তয়থ মন্দতি ।
 'পু'ঞ্‌ঞ্‌ মে কত্তং' তি নন্দতি ।
 ভিয়ো নন্দতি সুগ্গতিং গত্তো ॥
- ১৮-১৯. বহ্মপ্পি চে সহিতং ভাসমানো
 ন তব্বাৰো হোতি নৰো পমত্তো ।
 গোপো'ব গাৰো গণয়ং পবেসং
 ন ভাগবা সাম্‌ঞ্‌ঞ্‌স হোতি ॥

অল্পম্পি চে সহিতং ভাসমানো
 ধম্মস্ হোতি অনুধম্মচাৰী ।
 বাগএ দোসঞ্চ পহায় মোহং
 সম্মজ্জানো সুবিমত্তচিন্তো ।
 অনুপাদিয়ানো ইধ বা হ্ৰং বা
 স ভাগবা সামএএস্ হোতি ॥

॥ চিত্ত বগ্গ ॥

(CITTA VAGGA)

১. ফন্দনং চপলং চিত্তং দ্বক্খং দুম্মিবাৰয়ং,
 উজ্জুং কৰোতি মেধাবী উসুকারো'ব তেজ্জনং ।
২. বারিজো'ব থলে থিস্তো ওকমোকত উব্ভতো,
 পরিফন্দতি'দং চিত্তং মাৰথেয়য়ং পহাতবে ।
৩. দুম্মিহগ্গস্ লঙ্খনো বন্ধকামনিপাতিনো
 চিত্তসস দমথো সাধু চিত্তং দত্তং সুখাবহ ।
৪. সুদুন্দসং সুনিপুণং যুদ্ধকামনিপাতিনং,
 চিত্তং বক্খেয়য় মেধাবী চিত্তং শুত্তং সুখাবহং ।
৫. দ্বজ্জমং একচবং অসবীৰং শুহাসয়ং,
 যে চিত্তং সএএমেসন্তি মোক্খন্তি মাৰবজ্জনা ।
৬. অনবণ্ঠিত চিত্তস্ সজ্জম মং অবিজ্ঞানতো,
 পরিপ্পবপসাদস্ পএএল ন পরিপূবতি ।
৭. অনবট্ঠিত চিত্তস্ অনাঝাহাতচেতসো
 পুএএপাপহীনস্ নখি জাগবতো ভয়ং ।
৮. কুম্ভপমং কায়মিমং বিদিত্বা
 নগরুপমং চিত্তমিদং ঠপেত্বা,
 যোদেখ মাৰং পএএল্লমুধেন
 জিত্তক বক্খে অনিবেসনো সিয়া ।
৯. অচিবং বড'য়ং কারো পঠবিং অধিসেস্ সন্তি,
 ছুঙ্কো অপেত্তবিএএল্লপো নিব্ব'ব কলিঙ্গবং ।
১০. দিসো দিসং য় শুং করিবা বেবী ভা পন বেবিনং,

- মিচ্ছাপণিহিতং চিত্তং পাপিয়ো নং ততো কৰে।
 ১১. ন তং মাতাপিতা কয়িবা অএৰ্ণে বাপি চ এণাতকা,
 সম্মাপণিহিতং চিত্তং সেয়্যসো নং ততো কৰে।

॥ পুপ্ফ বগ্গ ॥
 (PUPPHA VAGGA)

১. কো ইমং পঠাবং বিজেস্‌সতি,
 যমলোকঞ্চ ইমং সত্তেবকং?
 কো ধম্মপদং সুদেসিতং,
 কুসলো পুপ্ফমি'ব পচেস্‌সতি?
 ২. সেথো পঠবিং বিজেস্‌সতি,
 যমলোকঞ্চ ইমং সত্তেবকং,
 সেথো ধম্মপদং সুদেসিতং,
 কুসলো পুপ্ফমি'ব পচেস্‌সতি।
 ৩. যেন্নপমং কায়মিমং বিদিত্বা,
 মবীচিধম্মং অভিসম্বুধানো,
 ছেদ্ধান মাৰস্‌স পপুপ্ফকানি,
 অদস্‌সনং মচু বাজ্জস্‌স গচ্ছে।
 ৪. পুপ্ফানি হেব পচিণ্ডং ব্যাসত্তম্নসং নবং,
 সুত্তং গামং মহোঘো'ব মচু আদায় গচ্ছতি।
 ৫. পুপ্ফানি হেব পচিণ্ডং ব্যাসত্তম্নসং নবং,
 অতিত্তং য়েব কামেসু অস্তকো কুৰুতে বসং।
 ৬. যথাপি ভম্বো পুপ্ফং বণ্ণগঙ্কং অহেঠমং,
 পলেতি বসমাদায় এবং গামে মনী চবে।
 ৭. ন পবেসং বিলোমানি ন পবেসং কতাকতং,
 অস্তনো'ব অবেক্‌থেয়্য কতানি অকতানি চ।
 ৮. যথাপি কচিবং পুপ্ফং বণ্ণবত্তং অগঙ্কং,
 এবং সুভাসিতা বাচা অফলা হোতি অকুব্বতো।

৯. যথাপি কচিৎ পুণ্যং বর্ণনবন্তং সগন্ধকং,
এবং সুভাসিতা বাচা সফলা হোতি সক্রুব্বতো ।
১০. যথাপি পুণ্যবাসিমহা কয়িবা মালাগুণে বহু,
এবং জাতেন মচেন কস্তব্বং কুসসলং বহুং ।
১১. ন পুণ্য গন্ধো পট্টিবাতমেতি
ন চন্দনং তগবমল্লিকা বা,
সততঃ গন্ধো পট্টিবাতমেতি
সব্বা দিসা সপ্পুৰিসো পরাতি ।
১২. চন্দনং তগবং বাপি উপ্পলং অথ বসুসিকী
এতেসং গন্ধজাতানং সীলগন্ধো অনুত্তরো ।
১৩. অপ্পমত্তো অয়ং গন্ধো য়ায়ং তগব চন্দনী,
য়ো চ সীলবতং গন্ধো বতি দেবেসু উত্তমো ।
১৪. তেসং সম্পন্নসীলানং অপ্পমাদব্বিহাঙ্কিং
সম্মদএএণা বিমুত্তানং মাৰো মগ্গং ন বিম্ভতি ।
১৫. যথা সন্ধাবধানম্মিং উজ্জ্বিতম্ মিৎসহাপথে,
পদুমং তথ জায়েথ সুচিগন্ধং মনোবরং ।
১৬. এবং সন্ধাবভূতেসু অজ্জভূতে পুথুজ্জনে,
অতিবোচতি পএএণায় সম্মাসম্বুজ্জাসাবকো

॥ ব্রাম্হন বৃগ্গং ॥

(BRAMHANA VAGGA)

১. হিঙ্গ সোতং পৰককম্ম কামে পনুদ ব্রাহ্মণ
সম্মাবানং থয়ং এত্তা অকত্তএএণ' সি ব্রাহ্মণ ।
২. যদা দ্বেবেসু ধম্মেসু পাৰগু হোতি ব্রাহ্মণো,
অথ'স্ স সব্বে সংযোগা অথং গচ্ছন্তি জ্ঞানতো ।
৩. যস্ স পার অপাবং বা পাবাপাবং ন বিজ্জতি,
বীতদ্ধবং বিসংযুক্তং তমহং ব্রমি ব্রাহ্মণ ।
৪. ঝায়ি বিবসমাসীনং কত্তকিচ্চং অনাসবং,
উত্তমথং অনুপ্পত্তং তমহং ব্রমি ব্রাহ্মণ ।

৫. দিবা তপতি আদিচো বস্তিঃ আভাতি চন্দিমা,
সন্নক্কো খন্তিয়ো তপতি ঝায়ী তপতি ব্রাহ্মণো,
অথ সর্বমহোবস্তিঃ বুদ্ধো তপতি তেজসা।
৬. বাহিত পাণোতি ব্রাহ্মণো
সমচরিয়া সমনোতি বৃচ্চতি,
পব্ৰজয়মন্তনো মলং
তস্মা পব্ৰজিতোতি বৃচ্চতি।
৭. ন ব্রাহ্মণস্ পহৰেয়্য না'স্ মুঞ্চেথ ব্রাহ্মণো,
ধী ব্রাহ্মণস্ হস্তাৰং ততো ধী যস্ মুঞ্চতি।
৮. ন ব্রাহ্মণস্ সেতদকিঞ্চি সেয়্যো
য়দা নিসেধো মনসো পিয়েহি,
য়তো যতো হিং সমানো নিবন্ততি
ততো ততো সমমতিমেব দুকখং।
৯. যস্ কায়েন বাচায় মনসা নখি দুক্কতং,
সংরতং তীহি ঠানেহি তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং
১০. যমহা ধম্মং বিজ্ঞানেয়্য সমমাসম্বুদ্ধদেসিতং,
সক্কচ্চং তং নমস্ সেয়্য অগগিহন্তং ব্রাহ্মণো
১১. ন জটাহি ন গোস্তেন ন জচ্চা হোতি ব্রাহ্মণো।
য়মহি সচ্চঞ্চ ধম্মো চ সো সূচি সো চ ব্রাহ্মণো।
১২. কিং হে জথাহি দুম্মেধ, কিং তে অজিনসাটীয়া,
অদভন্তবং তে গহণং বাহিবং পবিমজ্জসি।
১৩. পংসুকুলধবং জন্তং কিসং ধম্মনিসহুতং,
একং বনস্মিং ঝায়ন্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং।
১৪. ন চাহং ব্রাহ্মণং ক্রমি যোনিজং মন্তিসত্তবং,
ভোবাদি নাম সো হোতি সচে হোতি সাক্কানো,
অকিঞ্চনং অনাদানং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং।
১৫. সর্ব সংয়োজনং ছেজ্জা য়ো বে ন পবিত্তস্ সতি,
সজ্জাতিগং বিসংযুস্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং।
১৬. ছেজ্জা নখিং ব্ৰহ্মসত্ত্বং সন্দানং সহনুক্কমং,
উক্কবিস্তপলিষং বুদ্ধং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং।
১৭. অক্কোসং বধবত্তক্ক অমুট্টো য়ো ভিভিক্কতি,

- খন্তীবলং বলানীকং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
১৮. অক্কোখনং বতবন্তং সীলবন্তং অনুস্দং,
দন্তং অস্তিমসাবীৰং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
১৯. বাৰি পোক্খবপন্তে'ব আৰগ্গেৰি'ব সাসপো,
য়ো ন লিম্পতি কামেসু তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২০. যো দুক্খস্স পজ্জানাতি ইথে'ব থয়মন্তনো,
পন্নভাৰং বিসংযুক্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২১. গন্তীৰপঞে' মেধাবিং মগ্গামগ্গস্সকোবিদং,
উত্তমখং অনুপ্পন্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২২. নিধায় দণ্ডং ভূতেসু তসেসু থাবৰেসু চ,
য়ো ন হন্তি ন ঘাতেহি তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২৩. অস্সট্টে' গহট্টেহি অনাগাৰেহি চূড়য়ং,
অনোকসাৰিং অপ্পিচ্ছং তমহং ব্রাহ্মণং ।
২৪. আবক্কং বিচ্ছেসু অস্তদণ্ডেসু নিব্বুতং,
সাদানেসু অনাদানং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২৫. যস্স বাগো চ দোসো চ মানো মক্খো চ পাতিতো
সাসপবি'ব আৰগ্গা তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২৬. অক্ক কসং বিঞে'পনিং গিৰং সচ্চং উদীৰয়ে,
য়ায় নাভিসজে কিঞ্চি তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২৭. যো'ধ দীঘং বা বস্সং বা অণুং থুলুং সুভাসুভং,
লোকে অদিম্মং নাদিয়তি তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২৮. আসা যস্স ন বিচ্ছন্তি অস্মি লোকে পৰম্মহি চ,
নিবাসয়ং বিসংযুক্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
২৯. যস্সালয়া ন বিচ্ছন্তি অঞে'য় অকথং কথী
অমতো গথং অনুপ্পন্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩০. যো'ধ পুঞে'ক পাপক উভো সত্তং উজ্জচ্চসা,
অসোকং বিবাজং সুদ্ধং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩১. চন্দ'ব বিমলং সুদ্ধং বিপ্পসন্নমাবিলং,
নন্দী-ভব পবিক্খীণং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩২. যো ইমং পলিপথং দুগ্গং সংসাৰং মোহমচ্চগা,
ভিপ্পো পাবসতো স্বারী অনেজে অকথংকথী,

- অনুপাদায় নিব্বুতো তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩৩. যো'ধ কামে পহদ্বানং অনাগাৰো পৰিব্বজ্জে,
কামভবপৰিক্ষীণং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩৪. যো'ধ তণহং পহদ্বান অনাগাৰো পৰিব্বজ্জে,
তণহাভব পৰিক্ষীণং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩৫. হিত্বা মানুসকং যোগং দিব্বযোগং উপচ্চগা,
সব্বাশোগবিসংযুক্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩৬. হিত্বা বতিং চ অবতিং চ সীতিভূতং নিকপথিং,
সব্বলোকাভিভুং বীৰং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩৭. চুতিং যো বেদি সন্তানং উপপত্তিঞ্চ সব্বসো,
অসত্তং সুগতং বুদ্ধং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩৮. য়স্ গতিং ন জানন্তি দেবো গন্ধব্বমানুসা,
খীণাসবং অবহন্তং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৩৯. য়স্ পূৰে চ পচ্ছা চ মজ্জ্বে চ নথি কিঞ্চনং,
অকিঞ্চনং অনাদানং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৪০. উৎসভং পরবং বীৰং মথেসিং বিজ্জিতাবিনং,
অনেজং নহাতকং বুদ্ধং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।
৪১. পূব্বেনিবাসং যো বেদি সগ্গাপায়াং চ পস্সতি,
অথো জাতিক্খয়ং পস্সো অভিঞ্ণগাবোসিতো মুনী
সব্বোসিতাবোসানং তমহং ক্রমি ব্রাহ্মণং ।

॥ কালিদাসৰ গীত ॥

(KALIDASAR GIT)

[কালিদাসৰ নাটকত গাথা জাতীয় কিছুমান শ্লোকত মাহাৰাষ্ট্ৰী প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশ ভাষাৰ প্ৰয়োগ আছে। তলৰ পাঠত দুখন নাটকৰ পৰা তেনে শ্লোক কেইটিমানৰ জৰিয়তে [ক] মাহাৰাষ্ট্ৰী প্রাকৃত আৰু [খ] অপভ্রংশ ভাষাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰা হ'ল]

[ক] অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্

১. ঋণ-চুবীআই ভমবেই উঅহ সুউমাব-কেসৰ-সিহাইং ।

অবঅং অসন্তি সনঅং সিৰীসকুসুমাই পমদাও ॥ অংক ১ ॥

২. তুজ্জৰণ আগে হিঅঅং মম উণ মঅণো দিবা অ বন্তি চ ।

শিক্তিৰ দাবই বলিঅং তুহ বস্ত-মণোবহাই অজাই ॥ অংক ৩ ॥

৩. উল্ললই দব্‌ডকবলং মই পৰিচুহুস্ত-পৰুণা মোৰী।
ওসবিত-পঙ্ক-বস্তা মুঅন্তি অজাই স্তলজাও ॥ অংক ৪ ॥
৪. পুডইণি-বস্তস্তবিতং বাহবিও পাপুহাহুই নিঅং।
মুহ-উব্বাট-মুণালো তই মিটটিং দেই চক্কাও ॥ অংক ৪ ॥
৫. অহিগব-মহ-লোহ-ভাষিও

তহ পৰিচুহুস্তি চুঅমজ্জবিং।

কমল-বসই-মেস্ত-লিক্‌লুস্ত

মহঅব বীসবিও সি পং কহং ॥ অংক ৫ ॥

৬. অঅস্বহবিতবেটং উসসিঅং বিঅ বস্তমাসস্।
মিটটিং চুঅবুঅং হুপমজ্জঅং নিঅহামি ॥ অংক ৬ ॥
৭. অবিহসি মে চু অজুব মিট্ৰো কামস্ গহিঅ-চাবস্।
সচ্চবিত, জুঅই-লক্‌থো পক্‌ব্‌ডহিও সবো হোউং ॥ অংক ৭ ॥

[খ] বিক্রমোৰ্বশীয়ম্

১. সহঅবি-মুক্‌খালিক্‌অং।
সবববন্তি সিনিজ্‌অং
অস্তিবল-বাহ-জলোহঅং
তন্মই হংসী-জুঅলঅং।
২. চিত্ত-মুশিত্ত-মাণসিত্তা
সহঅবী-দংসন-জালসিত্তা
বিত্তসিত্ত কমল-মণোহবএ
বিহবই হংসী সবোববএ।
৩. গহং গহিঅ পাহো
সিত্ত-বিক্‌হাঅ-পজ্‌নিত্ত-বিজ্‌বো
বিসই তক-কুসুম-কিসলঅ-
ভুসিত্ত-নিত্ত-দেহ-পন্ত্যো।
৪. নইঅ-বহিও-অহিঅং দুহিও
বিক্‌হামুপও পবিসহবও
পবি-কামএ কুসুমজ্জলএ
পক্‌-জুহ-বই কহ বীশ-পমি।
৫. বইং জাণিত্ত বিঅ-লোঅনি

নিসঅক কোই হৰেই

জাৰ গু গভতলি সামল

ধাৰাহক বৰিসেই।

৬. গঙ্কুয়াইঅ-মহঅৰ-গীএহিং।

বজ্জবন্তেহিং পবহঅ-তুৰেহিং

পসৰিঅ-পবগুকেল্লিঅ-পল্লব-ণিঅক

সুললিঅ-বিবিহ-পআৰং পচই কপ্পঅক।

৭. পবহঅ মহব-পলাবিণি কন্তি

গম্ভণ-বণ সচ্ছন্দ ভমন্তি

জই তুই পিঅঅম সা মহ দিট্ঠী।

তা আঅকথহি মহ পবপুট্ঠি।

৮. ইউ পঞ্জ পুচ্ছিমি অকথহি গঅ-বক

ললিঅ-পহাবে গাসিঅ-তক-বক

দূৰ-বিগিচ্ছিঅ-সসহব-কন্তী

দিট্ঠী পিঅ-পই সম্মুহ জন্তী।

॥ বজ্জালগ্গা ॥

(VAJJALAGGA)

[কবি জয়বল্লভে সংকলন কৰা ভালেমান কবির মাহাৰাষ্ট্ৰী প্রাকৃতত ৰচিত এলানি কবিতাৰ মাজৰপৰা ভালৰ কবিতাবাজি আহৰণ কৰা হৈছে। ইয়াত অপভ্রংশৰ উপাদানো আছে। শ্রীঃ ৫ম শতিকাৰ পাছৰ কালৰ ৰচনা।]

১. পথাৰনা

সব্বন্তবয়ণপং কয় নিবাসিণিং পণমিউণ সুয়মেবিং।

ধম্মাইতিবগ্গজ্জুয়ং সুব্বণাণ সুহাসিয়ং যোচ্ছং ॥ ১ ॥

অময়ং পাইভক্খং পটিউং সোউং চ জে ন-য়াণংতি।

কামসং ভত্ততন্তিং কুণংতি তে কহ ন লজ্জংতি ॥ ২ ॥

বিবিহকইবিব্ৰাণং গাহাণং বব্বুলাণি বেত্তুণং।

বইয়ং বজ্জালগ্গং বিহিণা জয়বল্লহং নাম ॥ ৩ ॥

এককথে পথাৰে জথ পটিজ্জংতি পট্ঠংগাহাও।

তং খলুবজ্জালগংগং বজ্জ জি য় পঙ্কই ভবিয়া ॥ ৪ ॥
 এয়ং বজ্জালগংগং সর্বং জো পটই অবসবংমি সয়া।
 পাইয়কব্বকই সো হোইই তহ কিত্তিমংভো য় ॥ ৫ ॥

২. সোয়াববজ্জা

দুচ্ছং কীবই কব্বং কব্বংমি কএ পটংজাণা দুচ্ছং।
 সৎতে পটংজাণো সোয়াবা দুল্লহা হোংতি ॥ ৬ ॥
 সক্কয়মসক্কয়ং মি হু অখো সোয়াবসংগমবসেণ।
 অপ্পুব্বব সবিসেসং জ্ঞেই জং তং য়হচ্ছবিয়ং ॥ ৭ ॥
 মুত্তাহলং ব কব্বং সহাববিমলং সুবল্লসংঘড়িয়ং।
 সোয়াবকব্বকুহবংমি পরডিয়ং পায়ডং হোই ॥ ৮ ॥

৩. গাছাবজ্জা

অক্কক্খ বমনিয়াহিং নুণং সত্তিলাসমুজ্জহসিয়াহিং।
 অক্কচ্ছিপেচ্ছিয়াহিং গাহাহি বিনা ন নজ্জংতি ॥ ৯ ॥
 সালংকাবাহি সলক্খণাহি অল্পবায়বসিয়াহিং।
 গাহাহি পণইণী যি য় বিজ্জই চিত্ত অইংগীহি ॥ ১০ ॥
 এয়ং চিয় নববি ফুটং হিয়য়ং গাহাণ য়হিলিয়াণং চ।
 অপবসিএহি ন লব্ভই দত্তিণং ব বিহীনপূণ্ণেহিং ॥ ১১ ॥
 সচ্ছংমিয়া সকাহা সালংকাবা য় সবসউল লাবা।
 বব্বকামিনি ক্ব গাহা গাহিজ্জংগী বসং মেই ॥ ১২ ॥
 গাহাণ বসা য়হিলাণ বিব্ভয়া কইয়লাণ উল্লায়া
 কস্স ন হবংতি হিয়য়ং বালাণ য় য়ম্ ফুল্ললবা ॥ ১৩ ॥
 সর্বো গাহাউ জাণো বীসখো ভলই সর্বসোড়টীসু।
 পব্বমখো জো ভাণং সো নাও য়হইল্লেহিং ॥ ১৪ ॥
 গাহা কব্বই ব্বব্বি সিক্খিজ্জংগী পদ্ধাবলো এহিং।
 কীবইয়ং চপল্লতো জহ পামি য়ংগসোহেহিং ॥ ১৫ ॥
 গাহে ভজ্জিহিসি তুমং অহবা লহয়ত্তাণ মি পাঝিহিসি।
 পামাবলংভটকটিলপীত্তিয়া উচ্ছুজ্জট্টি ক্ব ॥ ১৬ ॥
 গাহাণং পীয়াণং ভংগীসদ্ধাণ পোচয়হিলাণং।
 ভাণং তির সো দংভো জে ভাণ কসং ন-সালংতি ॥ ১৭ ॥

ছন্দং অয়াগমানেহি জ্ঞা কিয়া সা ন হোই বমণিজ্জা।
কিং গাহা অহ সেবা অহবা গাহা বি সেবা বি ॥ ১৮ ॥

৪. কব্‌বজ্জা

চিংতাংদবমংথাগমং থিএ বিখবংমি অথাহে।
উপ্পজ্জংতি কইহিয়য়সায়বে কব্‌বয়নাইং ॥ ১৯ ॥
বয়গুজ্জলপয়সোহংত কব্‌বং জ তব্বেই পড়িবক্‌থং।
পুৰিসায়ং তবিলাসিগিবসগাদামং মিব বসংতং ॥ ২০ ॥
পাইয়কব্‌বংমি বসো জো জায়ই তহ ব ছেয়ভণিএহিং।
উয়য়স্‌স য় বাসিয়সীয়লস্‌স তস্তিং ন বচ্চামো ॥ ২১ ॥
কহকহ বি বএই পয়ং যগ্‌গং পুলএই ছেয়মাকহই।
চোবো ব্ব কই অখং যত্‌তুণ কহ বি নিব্‌বহই ॥ ২২ ॥
সহীবসদ্‌ভীক পএ পএ কিং পি কিং পি চিং তংতো।
দুক্‌থেহি কহ বি পাবই চোবো অখং কই কব্‌বং ॥ ২৩ ॥
সদ্‌দোপলোট্‌টং দোসেহি বজ্‌জিয়ং সুললিয়ং ফুডং মব্‌বং।
পুণ্ণেহি কহ বি পাবই ছংদে কব্‌বং কলন্তং চ ॥ ২৪ ॥
অণববয়বহলবোমং চক্‌চুয়ং জণিয়জ্‌গমণাংদং।
জং ৭ যুগাবই সীসং কব্‌বং পেয়ং চ কিং তেণ ॥ ২৫ ॥
সো সোহই দুসংতো কইয়বইয়ই বিবিহকব্‌বাইং।
জো ভংজিউণ কুবয়ং অন্নপয়ং সুংদব দেই ॥ ২৬ ॥
অথক্‌কো বসবহিও দেসবিজ্‌ণো অণুণাসিন্তে তুবিও।
মুহবংচণো বিবাও এএ দোসা পটংতস্‌স ॥ ২৭ ॥
দেসিয়সদ্‌পলোট্‌টং মব্‌বক্‌থব্‌বংদেসংঠিয়ং ললিয়ং।
ফুডবিয়দপায়ডখং পাইয়কব্‌বং পচেয়ব্‌বং ॥ ২৮ ॥
ললিএ মব্‌বক্‌থব্‌বং জুয়ইজ্‌গল্‌লোহে সসিংগাবে।
সংতে পাইয়কব্‌বে কো সক্‌কই সক্‌কয়ং পটিউং ॥ ২৯ ॥
অবুহা কুহাশমজ্‌জো পচংতি জে ছংদলক্‌থব্‌বিশ্‌ণা।
তে ভম্‌মুহাখগ্‌গনিবাডিয়ং পি সীসং ন লক্‌খংতি ॥ ৩০ ॥
পাইয়কব্‌বস্‌স নয়ো পাইয়কব্‌বং চ নিম্মিয়ং জেণ।
তাহং চিম পথমামো পাড়িউণ ন জে বিয়াথংতি ॥ ৩১ ॥

৫. সজ্জনবজ্জনা

মহনংমি সসী মহনংমি সুবত্তক মহনসংডবা লচ্ছী ।
 সুয়ণো উণ কহসু মহং ন য়ানিমো কথ সংকুও ॥ ৩২ ॥
 সুয়ণো সুকসহাবো য়ইলিঅংঅংতো বি দুঅংজনঅংণেণ ।
 ছাবেণ দপ্পণো বিয় অহিয়য়ং নিয়মলো হোই ॥ ৩৩ ॥
 সুয়ণো ন কুপ্পই চিয়, অহ কুপ্পই যংওলং ন চিয়তেই ।
 অহ চিয়তেই ন অংপই অহ অংপই লচ্ছিবো হোই ॥ ৩৪ ॥
 দটবোসকল্পসিয়স্ বি সুয়ণস্ মুহাউ বিপ্পিয়ং কন্তো ।
 বাহমুংহমি বি সসিণো ক্বিণা অয়য়ং চিয় যয়ংতি ॥ ৩৫ ॥
 দিট্টা হবংতি দুকথং অংপংতা দেংতি সয়লসোকথাইং ।
 এয়ং বিহিণা সুকথং সুয়ণা অং নিয়িয়া ভুবেণে ॥ ৩৬ ॥
 ন হসংতি পবং ন খুণংতি অপ্পয়ং পিয়সয়াইং অংপংতি ।
 এসো সুয়ণসহাবো নয়ো নয়ো ত্ভাণ পুৰিসাণং ॥ ৩৭ ॥
 অকএ বি কএ পিএ পিত্রং কুণংতা অয়ংমি দীসংতি ।
 কয়বিপ্পিএ বি হ পিয়ং কুণংতি ত্তে দুয়হা সুয়ণা ॥ ৩৮ ॥
 সকবস্ এহ পয়ই পিয়ংমি উপ্পাইএ পিয়ং কাউং ।
 সুয়ণস্ এহ পয়ই অকএ বি পিএ পিয়ং কাউং ॥ ৩৯ ॥
 কবসং ন ভসি ভবিও বি হসসি হসিউণ অংপসি পিয়াইং ।
 সজ্জন ভুজ্জং সহাবো ন য়ানিমো কস্ সাবিচ্ছো ॥ ৪০ ॥
 নেচ্ছসি পবঅয়য়াং পবোয়য়াং চ নিচ্ছয়ায়হসি ।
 অয়বাহেহি ন কুপ্পসি সুয়ণ নয়ো তুহ সহাবস্ ॥ ৪১ ॥
 দোহিং চিয় পজ্জত্তং বহএহি বি কিং ওপেহি সুয়ণস্ ।
 বিজ্জুপ্পুবিও বোসো মিত্তো গাহাণকেহ ক্ব ॥ ৪২ ॥
 বে বে কলিকালয়হাংইং গলগজ্জিয়স্ কো কালো ।
 অজ্জ বি সুপুৰিসকেসবিবিসেসেকলপংকিয়া পুহবী ॥ ৪৩ ॥
 দীণ অবত্তুভবিটং পত্তে সবাণএ পিয়ং কাউং ।
 অয়বাহেসু বি থমিউং সুয়ণো জিয় নববি জয়েই ॥ ৪৪ ॥
 বে পুৰিসা থবই থবা অহবা দোহিং পি থবিত্তা থবী ।
 উবরাবে অস্ যই উবয়বিন্ন জো ন পর হসই ॥ ৪৫ ॥
 পডিত্তজ্জংতি ন সুয়ণা অহ পডিবজ্জংতি কহ বি দুকথেহি ।
 পথবকেহ ক্ব সয়া য়ংপে বি ন অয়লা হোই ॥ ৪৬ ॥

সেলা চলংতি পলএ মজ্জায়ং সায়বা বি মেজলংতি ।
 সুয়ণা তহিং পি কালে পভিবননং নেয় সিটিলংতি ॥ ৪৭ ॥
 চন্দনতক-ব্ব সুয়ণা ফলবহিয়া জই বি নিম্মিয়া বিহিণা ।
 ডহ বি কুণংতি পবখং নিয়য়সবীৰেণ লোয়স্ ॥ ৪৮ ॥

৬. দুজ্জজ্ঞ বজ্জা

হয়দুজ্জজ্ঞসস বয়ণং নিবংডবং বহলকজ্জলজ্জায়ং ।
 সংকুদ্ধ ভিউডিজ্জয়ং কয়াবি ন হ নিম্মলং দিট্টং ॥ ৪৯ ॥
 থক্কো বংকগ্গীৰো অবংচিও বিসমদিট্টি দুপ্পেচ্ছো ।
 অহিংগববিক্কি-ব্ব খলো সূলাহিচ্ছ ব্ব পডিহাই ॥ ৫০ ॥

॥ কীর্তিলতা ॥

(KIRTILATA)

[বিদ্যাপতি রচিত এখনি বিশেষ উল্লেখযোগ্য কাব্য। ইয়াৰ ভাষা ব্রজবুলি মিশ্ৰিত
 মাগধী অবহট্ঠ। বচনা কাল খ্রীঃ ১৫শ শতিকাৰ আদি ছোৰা।]

১. তিহুঅন-খেশ্বহি কাঞি তসু কিস্তি বান্দি পসবেই
 অকথব খস্বাবত্তঞো মঞচো বকি ন দেই।
২. তেং মোঞে ভলঞে নিৰাটি গএ জইসও কব্ব
 খল খেল-জল দুসিহি সুঅণ পসংসই সৰ্ব্ব।
৩. সুঅণ পসংসই কব্ব মঝু দুজ্জন বোলই মন্দ
 অবসও বিসহব বিসবমই অমিঞ বিসুক কই চন্দ।
৪. বালচন্দ বিজ্জাকই-ভাসা
 দুহ নহি লগগই দুজ্জন-হাসা ।
 ও পবমেসব-হব-সিব সোহই
 ই নিজ্জই নাঅব-মন মোহই।
৫. কা পববোধবঞে কমণ জনাবঞে
 কিমি নীষস মনে বস লএ লাবঞে।
 জই সুবসা হোসই মঝু ভাসা
 জো বুজ্জিহ সো কবিহ পসংসা।
৬. দহঅব বুজ্জই কুসুম-বস কব্ব-কলাউ ছইল
 সজ্জন পব-উআবানন দুজ্জন নাম মইল।

৭. সন্ধ্যা-বাণী বহুজন ভাবই
পাউঅ-বস কো মন্ম ন পাবই।
দেসিল-বঅনা সব-জন-মিট্ঠা
তেং তইসন জন্মএঞা অবহট্ঠা।।
৮. পুৰিসন্তগেণ পুৰিসও
নহি পুৰিসও জন্মমন্তেন।
জলদানে হ জলহ
গ হ জলহ পুজিও ধুমো।
৯. ততো বে কুমারো পইট্ঠো বজাবো
জহী লকখ ঘোবা মঅংগা হজাবো।
১০. কহি বইঠ গন্দা কহি বাংদি বন্দা
কহি দূৰ নিক্কাৰিএ হিন্দু গন্দা।
১১. খৰীদে খৰীদে বহুত গুলামো
তুৰক্কেং তুৰক্কেং অনেকো সলামো।
১২. তসু নন্দন ভোগীসববা অরব ভোগপুৰন্দর
জঅহআসন-তেজি কন্তি কুসুমাউহ-সুন্দর।
১৩. যাচক-সিদ্ধি-কেদার দান পঞ্চম বলি জানল
লিঅসখ ভাগ লিঅবোজ সাহ সুবতানস মানল।
১৪. হিন্দু তুৰকে মিলল বাসা
একক ধম্মে অওকা উপহাস।
১৫. কতহ ওকা কতহ খোজা
কতহ নকত কতহ বোজা।
১৬. কতহ তম্বাক কতহ কুজা
কতহ নীমাজ কতহ পূজা।
১৭. ফোট চাট জনউ তোড
উপৰ চডাকএ চহি ঘোড।
১৮. গোৰি গোমঠ পুৰিল মই
পত্ৰব-হ দেনা এক ঠাউ নহী।
১৯. হিন্দু বোণী দূৰহ নিকার
ছোটো তুৰকা ভডকী মার।
২০. হট্ঠহি হট্ঠ ভমন্তও দুজও বাজকুমার

- দিট্টি কুতুহল বজ্জবস ভো
পইট্ঠ দৰবাৰ।
২১. জোঅণা ধাৰহি তুৰয় পচাবহি
বোহহি গাটিম বোলা।
লোহিত পিত সামৰ লহিঅউ চামৰ
সবণহি কুণ্ডল ডোলা।
২২. আবন্তবিস্তে পথ পবিস্তে
জুগ পবিস্তল ডানা।
ঘন তবলনিসানে সূনিঞ ন কালে
সাণে জুআবই আণা।
২৩. (গদ্যাংশৰ পৰা নিৰ্বাচিত)

তাহি নগৰহি কৰোপৰি ঠবঠবন্তে সতসংখা হাট বাট ভমন্তে শাখানগৰ শৃঙ্গটিক
আক্ৰীড়ন্তে গোপুৰ বকহটি বলভী বীথী অটাবী ওদাবী বহট ঘাট কৌসীস প্ৰকাৰ
পুৰবিন্যাস কথা কহঞো কা জনি দোসবী অমৰাৱতীক অবতাৰ ডা।

[This bibliography is prepared to help the students in extending their knowledge of Prakrit and to serve as guide to College Libraries.]

(a) General :

1. Banerjee, SR. : A Handbook of Sanskrit Philology, calcutta 1987.
2. Beams, J : A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India (3 vols.) 1872. 1875.
: An outline of Indian Philology and other papers (Reprint) 1960.
3. Bhandarkar, R.G. : Wilson Philological Lectures 1929.
4. Bloch, J : L'indo aryen du Veda aux temps modernes. Paris 1934.
5. Buhler, G. : Edition of Prākṛita Lakṣmī (ed. with critical notes etc.) 1878.
6. Burrow, T. : The Language of the Kharoṣṭhi Documents. Cambridge 1937.
7. Chatterji, S.K : The Origine and development of the Bengali Language (2 vols) 1926; 1983.
: Indo Aryan and Hindi (in Hindi and in English) 1960.
8. Chatterji, S. K. & Sen, S. : A middle Indo-Aryan Reader (C.U.) 1957
9. Cowell, E. B. : An introduction to Prakrit Grammar (with a list of common Prakrit words) 1875.
10. Das, H. : Pāṇini-sādhana-Mahānirvāṇa.

11. Davane, G. V. : Nominal Composition in Middle Indo-Aryan 1957.
12. Encyclopaedia of Britannica (11th ed.) vol. I, XIV and XXI
13. Geiger, W. : Pali Literature and Sprachen 1916 (authorised English translation by B. K. Ghosh and published by C. U. 1956).
14. Ghatage, A.M. : Introduction to Ardha-Magadhi 1951.
15. Gune, P. D. : An Introduction to Comparative Philology 1960.
16. Hemachandra : *Deśināmamālā* (ed. by Pandit M. Banerji 1931, another edition by R. Pischel, 2nd ed. 1988).
: *Prakrit Grammar* (Revised edition with Notes and Index of Prakrit words by P. L. Vaidya) 1956.
17. Hoernle, A. R. : *A Comparative Grammar of the Gaudian Languages* (with reference to Eastern Hindi) 1880.
: *The Prakrit Lakṣaṇam or Candak Grammar of the Ancient (Aṣṣa) Prakrit*, Calcutta 1880. (Aṣṣa=Amg not as Hoernle stated=Amg+M).
18. Hultzsch : *Inscriptions of Asoka*, Oxford 1924.
19. Jacobi, H : *Ausgewählte Erzählungen in Māhārāṣṭri*; zur Einführung in das Stadium des Prakrit. (Selected Narratives in Māhārāṣṭri as an introduction to the study of Prakrit), Leipzig 1885.
20. Jha, S. : *The Formation of Maithili Language* 1960.
21. Kacchayana : *Pali Grammar* (ed. by S. C. Acharya Vidyabibhusana). 1901.
22. Kakati, B : *Assamese—its Formation and Development* 1941. (enlarged edition by G. C. Goswami 1963).

23. Kapadia, H. R. : A History of the Canonical Literature of the Jainas 1941.
24. Katre, S. M. : Prakrit Languages and their Contribution to Indian Culture 1954.
: Some Problems in Historical Linguistics in Indo-Aryan, Bombay 1944.
25. Law, B. C. : A History of Pali Literature (2 vols) Calcutta.
26. Lüders, H. : Btuchstucke Buddhistischer Dramen, Berlin 1912
27. Macdonell, A. A. : Vedic Grammar 1910.
28. Medhi, K. R. : Assamese Grammar and the origin of the Assamese Language 1943.
29. Mehendale, M. A. : Aśokan Inscriptions in India 1943.
: Historical Grammar of Inscriptional Prakrits 1948.
30. Misra, S. S. : The Old Indo-Aryan—A Historical and Comparative Grammar Vol. I & II 1991 & 1993.
31. Müller, E : A Simplified Grammar of the Pali Language. 1884.
32. Pischel, R. : Grammatik der Prakritsprachen 1900 (English translation by S. Jha 1957)
: Siddha Hemacandra Adhyaya VIII (ed. by R. Pischel) Pt. I & II; 1877 & 1880.
: Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa 1912.
33. Sarkar, D : A Grammar of Prakrit Language 1934.
34. Sastri, Dabarl U. (edited) : Prakrit Prakash of Bararuchi.
35. Sastri, V. S. : Pali Prakash (in Bengali) 1951.
36. Sen, S. : Historical Syntax of Middle Indo-Aryan 1953.
: A Comparative Grammar of Middle Indo-Aryan (Rev.

- ed) 1960.
 : Bhāratiya Sāhityer Itihās (In Bg.) 1962, 1983.
 : An Outline of the Syntax of Buddhistic Sanskrit in
 Journal of the Department of Letters, Vol. XVIII 1928,
 C. U.
 : Three Lectures on M. I. A. Mysore. 1962.
37. Sten Know : Kharoṣṭhī Incriptions, Oxford. 1929.
  38. Tagare, C. M. : Historical Grammar of Apabhramśa
 1948.
  39. Taraporewalla, I. J. S. : Elements of the Science of
 Language 1962.
  40. Vagdata : Prakṛita Paingala Sutra (Nirnaya Sāgar
 Press).
  41. Wackernagel, J. (and Debrunner, A.) : Altindisches
 Grammatik I (1896, new ed. 1957), II. I (1905), II,
 2 (1954), III, pt. I, 1929, pt. II, 1930, Gottingen.
  42. Walter Schubring : Die Lehre der Jainas nach den
 älteren Quellen dargestellt, Berlin Leipzig 1935.
  43. Winternitz, M. : History of Indian Literature, Vol. II
 Calcutta 1933.
  - (b) Text : Māhārṣi
  44. Hāla : Saptasatakam
 (a) Edited By Weber, Leipzig 1881
 (b) Kāvya-mālā Series No. 21, edited by Sivadatta
 and Parab, Bombay 18.
  45. Setubandha or Rāvaṇvaha
 (a) Kāvya-mālā Series No. 47, edited by Sivadatta
 and parab, Bombay 1895.
 (b) Edited by Siegfried Goldschmidt, Straßburg 1880.
  46. Gaṇḍavaho, edited by Sh. P. Pandit, Bombay 1887.
 (Bombay Sanskrit Series XXXIV Rev. ed.)

47. **Karpūramañjari of Rājasēkhara**
Critical edition with vocabulary by Dr. Sten Konow.
Transalation and Introduction by prof. C. D.
Lanman. (Harvard Oriental Series No. 4,
Kāvya-mālā Series No. 4, Bombay, 1887)
Assamese Transalation by Dr. M. M. Sarma 1964.
48. **Śakuntalā**, edited by R. Pischel, Keil 1877.
49. **Mṛcchakatikam**, edited by Godabole, Bombay 1896
(Other editions—Stenzler 1847; R. N. Sarma, Calcutta
1829; Hiranand and Parab 1902; Dr. A. W. Ryder,
Harvard Oriental Series, Vol. 9)
- (c) **Ardha-Māgadhi**
50. **Ardha-Māgadhi Reader** by B. Jain, Lahore 1923.
51. **Kalpasūtra (Kappasutta)** ed. Jacobi, Leipzig 1879.
52. **-yārangasutta**; ed. Jacobi, London 1812
(Calcutta edition, Samvat 1336)
53. **Uvāsadasao**, ed. Hoernle, Calcutta 1890.
54. **Ardha-Māgadhi Dictionary** by Svāmi Ratna Chandra,
Indore 1923, 1927.
- (d) **Jaina-Māhārṣṭri**
55. **-vaśyaka Erzählungen**. ed. E. Lenman, Leipzig 1837
- (e) **Jaina Sauraseni**
56. **Pavayanasāra** by Kundākundācārya ed. Manohar Lal,
Bombay 1912.
57. **The Pravacana-Sāra of Kundākundācārya together
with the commentary Tattvadīpikā** by Amritacandra
Sūri Eng. edition by Barend Faddegon, Cambridge
1935.
58. **Kattigeyānupekṣhā** by Kārttikeyasvāmī, ed. by R.
G. Bhandarkar.
59. **Davvasaṅgagā** of Nemichandra, ed. By S. C. Ghosal,

Arrah (India) 1917.

(f) **Paiśāsi**

60. Gommata-Sāra of Nemicandra Siddhānta Cakravarin, ed. with Introduction, Translation and Commentary, by J. L. Jaini, Lucknow 1927, Sacred Books of the Jainas Series Vol. V.

(g) **Pāli**

61. Childers, R. C. : Dictionary of the pali Language, London 1909
62. Jātakas, ed. Fausboll Trübner, 7 Vols, London 1877.
63. Jātakas, ed. by Cowell and Rouse, Cambridge 1895.
64. Mahāvamsā, ed. by Turnour & translated by Geiger.
65. Les Inscriptions de Piyadasi (2 Vols).
66. Aśoka's Texts and Glossary, By Woolner, Lahore 1924
67. Corpus Inscriptionum Indicarum, By Hultzsch, Vol. I, New edition 1925.
68. Pali and Sanskrit, by Prof. O. Franke, 1902 (in German)

(h) **Apabharamśa or late prākṛt**

69. Prākṛta Pingala Sūtra : Kāvya-mālā Series No. 41, ed. by Sivadatta and parab.
70. Dhanavāla : Bhavisattakahā. ed. by Jacobi (with introduction & vocabulary) 1918
71. Dhammapada : Different edition by F. Max Müller; by Fausboll; by N. Mohathera; by C. Baṣu.
72. The Majjhima Nikaya, vol. I. ed. by Trencker & Vols II. III. ed. Chalmers, London 1886 & 1898, 1899.
73. The Milindapañha, ed. V. Trenckner, London 1880. Translations. by R. S. Davids, London 1890 & 1894.
74. Pali Selections (B. A.) : Calcutta University 1934.
75. Dhammapada of Acharya P. M. Bhikkhu Anumadasshi

Assamese translation by N. Mahasthavir, Assam 1963.

অসমীয়া আৰু বঙলা :

৭৬. গোহাৰ্মী, সত্যেন্দ্ৰনাথৰাণ : পাঠ-মঞ্জৰী, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয় ১৯৭৫
: ধন্যপদ, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী- ১৯৯০
: প্ৰাকৃত পাঠ-মঞ্জৰী, কলকতা, ডিব্ৰুগড়, ১৯৯২
৭৭. ঘোষ, মনোমোহন : প্ৰাকৃত সাহিত্য, বিশ্বভাৰতী
৭৮. বন্দোপাধ্যায়, বিশ্বনাথ : পালি ও প্ৰাকৃত সাহিত্যেৰ ইতিহাস, কলিকতা, ১৯৭২
৭৯. মজুমদাৰ, পৰেশচন্দ্ৰ : সংস্কৃত ও প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ, কলিকতা, ১৯৭১
৮০. শাস্ত্ৰী, বিশ্বশেখৰ : পালি প্ৰকাশ, কলিকতা, ১৩৫৮ সাল
৮১. সেন, অমূল্যচন্দ্ৰ : অশোক, কলিকতা, ১৯৫৩